মালঞ্চ

রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત

ભાઈ બહેન

અનુવાદક :

રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર વકીલ

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

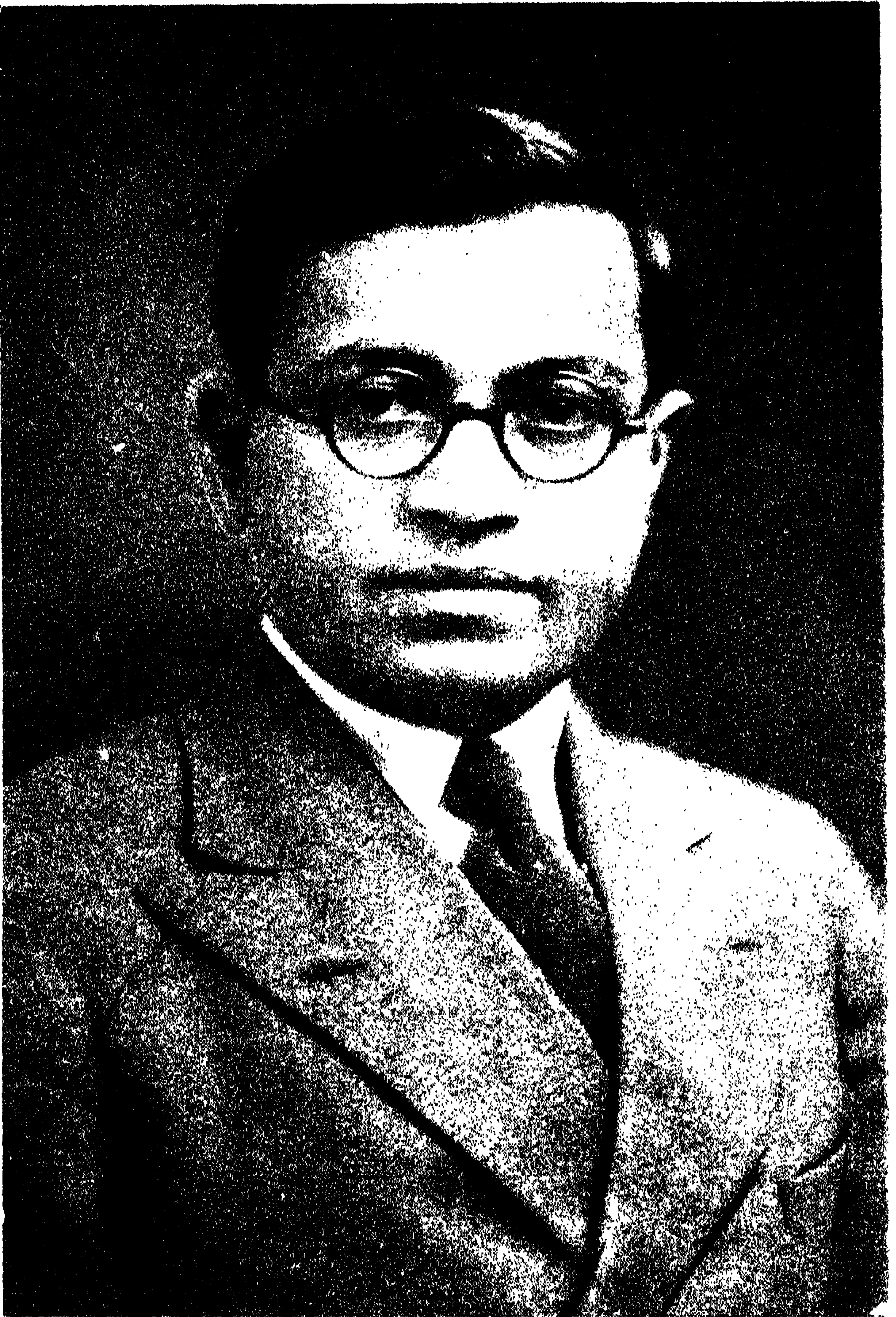
બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઇ ૨.

મૂલ્ય

અઢી રૂપીયા

મુદ્રક: મણીલાલ છગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ઘીકાંટા અમદાવાદ.
પ્રકાશક: એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, ૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ ૨.

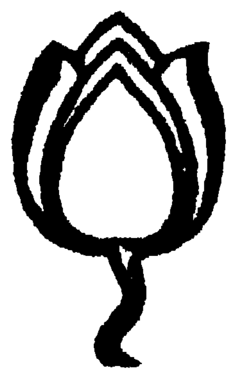
ડૉ. નાથુભાઈ દયાળજી પટેલ,

એમ. ડી. (લંડન)

એમ. આર. સી. પી. (લંડન)

એફ. સી. પી. એસ. (મુંબઈ)

ઑન. ફીઝીશ્યન, કીંગ એડવર્ડ મેમોરિયલ હૉસ્પિટલ; ધી ભાટિયા જનરલ હૉસ્પિટલ; અને પી. જી. શીંઘાણી હિન્દુ હૉસ્પિટલ, મુંબઈ.

અ ર્પ ણ

શ્રી. ડૉ. નાથુભાઇ પટેલને

તેમના સાહિત્યપ્રેમ તથા સેવાભાવથી પ્રેરાઇને

કવિવર ટાગોરનું આ પુસ્તક પ્રકટ કરતાં હર્ષ થાય છે. આજથી પંદર વર્ષપર શ્રી. કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રીએ પોતાની લોકપ્રિય લલિતવાઙ્મય ગ્રંથમાલાનાં પુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક કવિવર ટાગોરની પરવાનગી મેળવી પ્રકટ કર્યું હતું. ત્યાર બાદ આ પુસ્તક દુષ્પ્રાપ્ય હતું. અમોએ શ્રી. કૃષ્ણપ્રસાદ પાસેથી આ ગુજરાતી અનુવાદનાં હક્કો મેળવી તે પ્રકટ કર્યું છે. પંદર વર્ષ પર પણ કવિવરની આ વાર્તાનો સારો સત્કાર થયો હતો. તેમજ ટૂંકસમયમાં તેની પ્રતો ખલાસ થઈ જતાં માંગણી ચાલુ હતી—આવા ઉત્તમ પુસ્તકનો યોગ્ય સત્કાર થશેજ.

પ્રકાશક.

અનુક્રમ

ભાઇ બહેન

ભાઈ બહેન

બૈરાંની સભા ભરાઈ હતી ત્યાં પોતાની દુર્ભાગી પડોશણના ઉપર તેનો પતિ કેવો જુલમ ગુજારતો હતો, અને તે કેવો ક્રૂર અને દુષ્ટ હતો, તેનું પોતાની બહેનપણીઓ આગળ વર્ણન કરતાં તારા બોલી ઉઠી કે "બળ્યું આ, એવા ધણીના મોઢામાં દેવતા કેમ મુકાતો નથી!"

આ સાંભળીને જયગોપાળ બાબુની પત્નીને માઠું લાગ્યું. પતિના મુખમાં બીડીના અગ્નિ શિવાય બીજો અગ્નિ મુકવાનું કહેવું એ એને મન સ્ત્રીઓના સ્ત્રીત્વને લાંછન લગાડવા જેવું હતું. તેથી એણે ધીમે રહીને એવું બોલવા માટે તારાને ઠપકો આપ્યો; એટલે તો તારા ઉછળીજ પડી તો. એ બોલી ઉઠી "ત્યારે એવાને શું કહે? એવા ધણી વડે સૌભાગ્યવતી કહેવડાવવા કરતાં તો સાત ભવ વિધવા રહેવું સારૂં." એમ બોલતી બોલતી સભા બરખાસ્ત કરતી એ ચાલી ગઈ.

શશી મનમાંને મનમાં બોલી "પતિ એવો તે શો અપરાધ કરે કે આપણને એટલી બધી ચીઢ ચઢે! મને તો કાંઈ સમજ પડતી નથી." એ જેમ જેમ એ બાબતનો વધારે વિચાર કરતી ગઈ તેમ તેમ એને પોતાના પરદેશ ગએલા પતિ ઉપર વધારે ને વધારે વહાલ

ઉપજ્યું. જે શય્યામાં એના પતિ હંમેશાં સુતા, તે શય્યા ઉપર એ જઈને પડી. જે ઉશીકા ઉપર એના પતિનું મસ્તક આશ્રય લેતું તે ઉશીકાને એણે ચુંબન કર્યું. પતિના મસ્તકની સુવાસ એમાં ભરેલી છે એ માન્યતાથી એણે ઉશીકાને વારંવાર સુંઘ્યું. વળી ઓરડાનાં બારણું બંધ કરીને પેટીમાંથી પતિની છબી કાઢી, તેણે લખેલા પત્રો કાઢયા અને તેની સામે ટગર ટગર જોતી એ બેઠી.

વસંતકાળમાં વિહરતી નવયૌવના જે મીઠડા સ્વપ્નનો આસ્વાદ લઈ રહી હોય છે, તેવા સ્વપ્નનું સુખ શશી પણ અનુભવવા લાગી. પ્રેમની બીનભોમીઅણુના હૃદયમાં પ્રેમે મધુર ગુંજારવ કરી મુકયો. "હવે તો એમના આવતાં વારજ મારૂં જીવન રસિક બની જશે. વસંતના વિનોદ ઓર મઝા આપશે. મેં ટંટાખોરીએ ટંટો કરીને એમને કેટલા બધા દુભવ્યા છે. હવે તો હું કોઈ દિવસ એવું નહિ કરૂં. એમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તીશ, એમની સર્વ આજ્ઞા શિરોધાર્ય ગણીશ. મને સારૂં માઠું ગમે તે કહે તે હું ખુલ્લે દીલે સ્વીકારી લઈશ. મારૂં સર્વસ્વ મારા પતિજ છે, એજ મારા પ્રભુ છે."

શશિકળા એનાં માતા પિતાની એકની એક પુત્રી હતી અને તેથી લાડકવાયી હતી. એના પિતા શ્રીમંત હતા એટલે પૈસે ટકે પુત્રીને સારી સહાય કરતા. તેથી જયગોપાળ થોડું કમાતો તોપણ એ વૈભવમાં રહી શકતો અને ભવિષ્યની ચિંતાથી મુક્ત હતો.

શશિકળાના પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે તો શશિકળા મનમાંને મનમાં ચીઢાઈ કે ઘડપણમાં પિતાને આ શું સુઝયું. આટલી વયે એના પિતાને સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય એવું શશિકળા નહોતી ધારતી. એટલે એ બનાવથી એને પોતાનાં માતા પિતાનું કાર્ય અઘટિત અને ગેરવ્યાજબી લાગ્યું. જયગોપાળને પણ આનંદ તો નજ થયો.

વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રજન્મ થયો તેથી માતા પિતાનો પૂર્ણ પ્રેમ આ બાળકમાંજ સ્થિતિ કરીને રહ્યો સંસારમાં આ નવા આગંતુક બટુક સાળાએ આવીને જયગોપાળની સર્વ આશાઓ અને ઉમેદોને એની એ નાની મુઠીઓમાં જકડી લીધી; એટલે જયગોપાળને આસામના ચાહના બગીચામાં નોકરી શોધવાની જરૂર પડી. એના મિત્રોએ તો કાંઇ નજીકમાંજ નોકરી મળી જાય તે લેવા એને સમજાવ્યો; પણ કદાચ ક્રોધથી વિવશ થઈ ગયો હોય તેમાં, કે પછી આસામના ચાહના બગીચામાં પગાર વધારે મળવાનો સંભવ દેખાતો હોય તેથી, એણે મિત્રોની સલાહ ન માની. પત્નીને છોકરાં છૈયાં સાથે એને પીયર મોકલી દીધી અને પોતે આસામ ગયો. પતિ પત્નીના પરિણિત જીવનમાં આ પ્રથમજ વિયોગ હતો.

આ વિયોગનું કારણ પોતાનો બાળક ભ્રાતાજ હતો તેથી શશિકળા ઘણી ક્રોધિત થઈ ગઇ. આ દુ:ખ એવું હતું કે એની વરાળ શશિકળાથી બહાર ન કાઢી શકાઈ પણ અંતરમાં એ વધારે બળવા લાગી. બાળક ધાવીને નિદ્રાધીન થઇ જતો ત્યાર પછી એની મોટી બહેન શશિકળા આજ તો ભાત ઢાઢો થઈ ગયો, છોકરાંઓને નિશાળે જવાનું મોડું થઇ ગયું, એમ અનેક છિદ્ર શોધીને અરફોડા તરફોડા કરવા લાગી અને રાતને દિવસ એના ઝાંઝી સ્વભાવથી સર્વને ત્રાસ આપવા લાગી.

થોડા સમયમાં બાળકની માતા ગુજરી ગઈ. મરતાં મરતાં માતા પોતાના બાળક પુત્રને પોતાની પુત્રી શશિકળાને સોંપતી ગઈ.

માતા વિનાનો બાળક કિલકિલાટ કરતો. પોતાની બહેન ઉપર પડતો, એના શરીર ઉપર ચઢી જતો. ઘડીમાં બહેનનું મોઢું, તો ઘડીમાં એનું નાક, તો ઘડીમાં એની આંખો પોતાના નાના મોઢામાં સમાવી દેવાનો હાસ્યોત્પાદક પરિશ્રમ એ કરી મુકતો. પોતાની નાની

મુઠીઓમાં બહેનના વાળ પકડતો અને ખેંચતો. બેન છોડાવવા મથન કરતી પણ એ છોડતો નહિ.

દિવસ ઉગતા પહેલાં તો બાળક ઉઠીને બેઠો થઈ જતો, સુતેલી બહેનના શરીર ઉપર પોતાનું નાનું શરીર નાખીને એની સોડમાં ભરાઈ જતો, લપાઈ જતો અને કાલું બોલતો, અને ગુંગો ગણગણાટ કરી મુકતો. ધીમે ધીમે હવે એ બહેનને જીજી, જીજીમા વિગેરે કહીને બોલાવા લાગ્યો. હવે તો એ તોફાની પણ થતો ગયો. અલ્યા આમ ન કરીશ એમ કહે તો એ ચાહીને કરતો; એ ન ખવાય એમ કહે તો એ તેજ ખાતો; ત્યાં ન જવાય એમ કહે તો ત્યાંજ જતો; આવી રીતે નિર્દોષ હઠથી શશિકળાને પજવી નાખતો. એ શશિકળાને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યો અને એનાં તોફાન મસ્તી એને આનંદ આપવા લાગ્યાં.

૨

બાળકનું નામ નીલમણિ પાડ્યું. જ્યારે એ બે વર્ષનો થયો ત્યારે એના પિતાને ઘણો સખત મંદવાડ આવ્યો. જયગોપાળને પત્ર લખીને તેડાવ્યો. એ આવ્યો ત્યારે તો કાલિપ્રસન્નની ઘડીઓ ગણાતી હતી. મરતાં આગમચ કાલિપ્રસન્ને જયગોપાળને પોતાના પુત્રની સોંપણી કરી અને પુત્રીને પોતાની મીલકતનો ચોથો ભાગ કાઢી આપ્યો. મીલકત આવી એટલે જયગોપાળે નોકરી છોડી દીધી અને ઘેર આવ્યો.

ઘણા લાંબા સમયે પતિ પત્ની મળ્યાં. ભૌતિક પદાર્થ ભાગી જાય છે તો તેને ફરીથી અસલ સ્થિતિમાં જોડી શકાય છે; પણ મનુષ્યો જ્યાર એક બીજાથી છુટાં પડે છે ત્યારે વિયોગને અંતે અસલ સ્થિતિમાં મળી શકતાં નથી; એનું કારણ એટલુંજ છે કે મનુષ્યને મન છે અને એ મન ઘડીએ ઘડીએ બદલાયા કરે છે.

પતિના વિયોગે શશિમાં નવીન ભાવના જાગૃત કરી. પતિવિયો-

ગથી એની વૃત્તિઓ જડતા તજીને ચેતન પામી હતી. પતિના હૃદય ઉપર વિજય મેળવવા એ મથન કરવા લાગી. એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે ગમે તેવા દિવસો આવે, ગમે તે થાય તોપણ પતિ પ્રત્યેની પ્રેમજ્યોતિ તો જ્વલંતજ રાખવી.

આ વિયોગે જયગોપાળના હૃદયમાં જુદીજ અસર કરી હતી. પહેલાં પોતાના સ્વાર્થને લીધે એ પત્ની ઉપર ઘણી મમતા રાખતો. એને મન શશી એજ પોતાના જીવનનું જીવંત સત્ય હતું. પોતાનું જીવન એણે શશિના જીવન જોડે એવું વણી દીધું હતું કે એનો અલ્પ વિયોગ પણ એને જીવનની તૃટિ સમાન ભાસતો હતો; તેથી પહેલાં તો પત્નીનો વિયોગ એને સાલતો બંધ થયો. ધીમે ધીમે એનામાં રહેલું આળસ અને પ્રમાદ જતાં રહ્યાં અને તેને સ્થાને પોતાની સ્થિતિ શું કરવાથી વધારે સારી થાય તે વિચાર ઉપરજ એનું લક્ષ દોરાયું. સ્થિતિ સુધારવાની નવી ભાવના જાગૃત થવાથી પહેલાંનું જીવન એને તુચ્છ લાગવા માંડ્યું.

સ્ત્રીના સ્વભાવમાં પ્રેમને લીધે મોટાં મોટાં પરિવર્તનો થાય છે ત્યારે પુરુષના સ્વભાવમાં મહત્ત્વકાંક્ષા મોટા મોટા ફેરફારો કરી નાખે છે. જયગોપાળ બે વર્ષે પાછો આવ્યો એટલે એને પોતાની પત્ની પહેલાં જેવી ન લાગી. પોતાના નાના સાળામાં એનું મન પરોવાયલું એને જણાયું. આ બાબતમાં એ પત્ની સાથે એકરાગ ન કરી શક્યો. પોતાના ભાઈને પતિ પૂર્ણ પ્રેમથી ચહાય એવું કરવાને પત્ની ઘણુંએ મથી પણ તેમાં એને વિજય ન મળ્યો. શશી પોતાના ભાઈને લઈને પતિ પાસે જતી અને હસતે મુખડે "એમની પાસે જા" એમ કહેતી, અને બાળકને પતિ આગળ ધરતી; પણ નીલમણિ શશિનેજ વળગી રહેતો, એના ખભા ઉપર મોઢું સંતાડી દેતો અને જયગોપાળ કને જતોજ નહિ. શશિને એમ થતું કે મારી સાથે નીલમણિ જેવો હળી ગયો છે તેવો તેમની સાથે મળી જાય તો સારૂં. જયગોપાળ એ બાળકની કશીયે દરકાર કરતો

નહિ. અમથો "કેમ છે" એટલુંએ તેને પૂછતો નહિ. એને એમ થતું કે આ બાળકમાં એવું તે શું છે કે નાહક એની પાછળ સમય ગુમાવવો. સામા માણુસનું હેત કેવું છે તે સ્ત્રીઓ ઝટ સમજી જાય છે. શશિએ જાણી લીધું કે જયગોપાળને નીલમણિની કશીએ કાળજી નહોતી. તેથી નીલમણિને પતિની દૃષ્ટિએજ એ પડવા દેતી નહિ. નીલમણિ રડતો ત્યારે જયગોપળ ઘણો ખીજવાતો; એટલે શશી એને પોતાની છાતી સારસો ચાંપતી અને છાનો રાખવા સર્વ પ્રકારે મથન કરતી. કેટલીક-વાર નીલમણિ રાતમાં રડવા મંડી પડતો ત્યારે જયગોપાળની નિદ્રામાં ખલેલ થતી તેથી એ ઘણો ગુસ્સે થતો અને ક્રોધાવેશમાં બાળકને ધમકાવતો; ત્યારે શશી અપરાધિનીની માફક શીઆવીઆ થઈ જતી, બાળકને પોતાના ખોળામાં લેતી, બીજા ખંડમાં એને લઈને જતી રહેતી અને મીઠાં હાલરડાં ગાતી ગાતી બાળકને ઉંઘાડી દેતી.

છોકરાં હજાર વાતે કજીઓ કર્યાં કરે એટલે પહેલાં તો મા વિનાના ભાઈનું ઉપરાણું લઈને પોતાનાં છોકરાંને શશી મારતી હતી, તે વખતે એ ન્યાયાધીશને સ્થાને હતી. હવે જયગોપાળે એ સ્થાન લઇ લીધું. ન્યાયાધીશ બદલાયો તેની સાથે કાયદોએ બદલાયો. કાંઈ પણ અપરાધ વિના તપાસ વગર નીલમણિને હવે ભારે શિક્ષા સહન કરવી પડતી હતી. તરવારની ધારની માફક શશિના જીગરને આ શિક્ષા ચીરી નાખતી હતી. બિચારી પોતાના ભાઇને બીજા ખંડમાં લઈ જતી. ત્યાં એને રમકડાં કે મીઠાઇ આપતી, બોકીઓ કરતી અને હજાર પ્રકારનાં મીઠાં વચન કહીને તેને છાનો રાખતી.

આમ થવાથી શશિનું હેત નીલમણિ ઉપર વધારે લાગ્યું; એટલે વળી પાછો જયગોપાળનો મિજાજ ગયો. જેમ જેમ જયગોપાળ નીલમણિને વિશેષ ધિક્કારતો તેમ તેમ શશી નીલમણિને પોતાના સ્નેહામૃતમાં વધારે સ્નાન કરાવતી. જયગોપાળ એને વઢતો ત્યારે શાંતિથી બીતાં બીતાં પ્રેમભાવથી એ એના મનનું સાંત્વન કરતી.

૩

નીલમણિનું માથું ઘણું મોટું હતું. એનું શરીર મોટી સોટી જેવું અને માથું મોટા ગઠ્ઠા જેવું હતું. એને બોલતાં ચાલતાં ઘણું મોડું આવડ્યું. એની ગંભીર અને ઉદાસીન મુખમુદ્રા જોતાં આપણને એમજ વિચાર થાય કે એનાં માતા પિતાએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાની સર્વ ઉદાસીનતાનો ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી આ નાના બાળક ઉપર નાખ્યો હશે. બ્હેનની સંભાળ અને દેખરેખ નીચે નીલમણિ સર્વ ભય વટાવીને ઉછળી આવ્યો અને ૭ વર્ષનો થયો.

કાર્તિક માસની ભાઇબીજ આવી તે દિવસે શશિએ નીલમણિને એક નાના બાબુની માફક શણગારી દીધો. એને રાતી કોરની ધોતી પહેરાવી, કોટ પહેરાવ્યો અને એના ખભા ઉપર ઉપરણું પણ નાખી દીધું. પછી પોતાના ભાઈનું દીર્ઘાયુ ઇચ્છતી એ ચિરંજીવી થાય તેને માટે ભાઈબીજ નિમિત્ત યથાવિધિ વિધાન કરી રહી હતી. તેવામાં એની પડોશણ બટકબોલી તારા આવી પહોંચી અને મિત્ર ખોળીને લડવા લાગી:–"અલી અંદરખાનેથી તો તું તારા ભાઈને પાયમાલ કરી રહી છું અને બહાર બતાવવાનો આવો આડંબર તને કયાંથી સુઝયો ? અલી ગામમાં તો એવી વાત ઉડી રહી છે કે શશી અને એનો પતિ એના ભાઇની મીલકત તફરંક કરવા બેઠાં છે. જાણી જોઈને ભાડું ચઢાવે જાય છે. મીલકત એક હાથે વેચાવડાવીને બીજે હાથે એના મશીઆઇને નામે ખરીદાવે છે." આ સાંભળીને શશિને ગુસ્સો ચડયો, દુઃખ થયું અને સાથે સાથે આશ્ચર્યથી આભી પણ બની ગઈ. "મુવા, જેણે મારી આવી ખોટી વાત ઉરાડી હોય તેના મોઢામાં પત નીકળજો." ક્રોધથી આમ બોલતી શશી રડતી રડતી જયગોપાળ પાસે ગઇ અને બધી વાત કહી. ત્યારે જયગોપાળે કહ્યું "આવા વખતમાં કોઈનો વિશ્વાસ રાખી શકાય એવું નથી. ઉપેન મારી માશીનો છોકરો થાય છે અને હસીલપુર તાલુકાનો વહીવટ એને

સોંપ્યો હોત તો એ સારો વહીવટ ચલાવશે એમ હું ધારતો હતો. મને જો સવેળાથી ખબર પડી હોત કે હસીલપુરનો સરકાર ધારો બાકી રહે છે, તો હું તેને વેચવા શાનો દેત?"

"ત્યારે તમે એના ઉપર દાવો નહિ માંડો?"

"મારા મશીઆઇ ઉપર દાવો માંડું? હવે દાવો કરવો નકામો છે. એથી તો પૈસાની બરબાદી થાય."

પતિ જે કહે છે તે સત્ય જ છે એમ માની લેવામાં શશી ધર્મ સમજતી હતી; પરંતુ આ વાતમાં પતિ સત્ય કહે છે એમ એને ન લાગ્યું. જે ઘરમાં શશિને મન સ્નેહનો વાસો હતો, તે ઘર હવે એને ખાવા ધાતું હતું. ધરતીનો છેડો એને જે ઘરમાં લાગતો હતો અને જે ઘર એને વિશ્રામનું સ્થાન હતું, તે એને ભયંકર સ્વાર્થની જાળ જેવું લાગ્યું. બન્ને ભાઇ બહેન એ જાળમાં પોતાને જકડાઇ ગએલાં માનવા લાગ્યાં. પોતે અબળા જાતિ હતી, એકાકી હતી એટલે નીલમણિને શી રીતે બચાવવો તેની એને કશી સુઝ ન પડી. એને એમ થતું કે "લાવ હું લાટ સાહેબને મળું, મહારાણીને પત્ર લખું પણ એ બધું શી રીતે કરૂં? હસીલપુરની આવક દરવર્ષે સાડીસાતસો રૂપીઆની આવે છે તો એવી મોટી આવકવાળી જમીન મહારાણી સાહેબ નહિ વેચાઇ જવા દે" એમ કહીને પોતાના પતિના મશીઆઇભાઇને નસીઅત કરાવવાનો શશી વિચાર કરી રહી હતી એટલામાં નીલમણિ ઓચીંતો માંદો પડી ગયો, એને તાવ અને તાણ આવવા લાગ્યાં. જયગોપાળે ગામના ડૉકટરને બોલાવ્યો પણ શશીએ કહ્યું કે "કોઇ હોંશીઆર ડૉકટરને લાવો." જયગોપાળે જવાબ દીધો કે "મનીલાલ કાંઇ ખોટો નથી." શશિએ એને પગે પડી પોતાના સોંગન લેવડાવ્યા ત્યારેજ જયગોપાળે કહ્યું કે "વારૂ શહેરમાંથી ડૉકટરને બોલાવીશું."

શશી નીલમણિની પાસેને પાસેજ બેસી રહેતી, એને દાંસો

મુકીને એક મિનિટ પણ બહાર જતી નહોતી. નીલમણિ પણ રખેને શશી જતી રહે તેથી એને બાઝીનેજ પડી રહેતો, અને ઉંઘી જતો તો પણ શશિને છોડતો નહિ. આમને આમ આખો દિવસ વીતી ગયો અને રાતે જયગોપાળ ખબર લાવ્યો કે મોટો ડૉક્ટર તો ઘેર ન મળ્યો. બહાર ગામ ગયો છે. વળી મારે એક દાવાના સબંધમાં કાલે બહાર ગામ જવાનું છે. મેં મનીલાલને કહ્યું છે. તે નિયમસર નીલમણિને જોવા આવશે." રાતે નીલમણિ ઉંઘમાં લવરી કરતો હતો. પ્રાતઃકાળ થયો એટલે શશી પોતાના માંદા ભાઈને લઈને હોડીમાં બેસીને શહેરમાં ગઈ અને સીધીજ ડૉક્ટરને ઘેર પહોંચી. ડૉક્ટર ઘેરજ હતા, બહાર ગામ નહોતા ગયા. શશિને રહેવા વિગેરેની ડૉક્ટરે સગવડ કરી આપી એક આધેડ ઉમ્મરની વિધવા પાસે એને રાખી અને બાલક નિલમણિની એણે દવા કરવા માંડી. જયગોપાળ બીજે દિવસે અહીં આવી પહોંચ્યો અને ક્રોધાવેશમાં પોતાની પત્નીને કહ્યું "અત્યારેને અત્યારેજ મારી સાથે ઘેર ચાલો." શશિએ કહ્યું "મારા તમે કકડા કરી નાખશો તોયે હું આવવાની નથી. મા બાપ વગરના મારા નીલમણિને તમે બધા મારી નાખવા ફરો છો, પણ હું એને બચાવીશ."

"ઠીક છે ત્યારે અહીંજ રહેજે! હવે પછીથી મારે ઘેર પગ મુકીશ નહિ"

"તમારૂં ઘર? એતો મારા ભાઈનું ઘર છે."

"વારૂ જોઈશું."

શશીની પડોશણ તારાએ શિખામણ આપવા માંડી કે "તારે કજીયો કરવો હોય તો ઘેર જઈને કરજે, આમ ઘર તજવાથી શું ફાયદો કાઢવાની છે? ગમે તેટલા તોયે જયગોપાળ તારા સ્વામી છે."

શશી પાસે થોડા પૈસા હતા અને બાકીના પોતાના દાગીના વેચીને મેળવ્યા અને એમ કરીને પોતાના ભાઈની દવા કરી અને એને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યો. તેવામાં એને ખબર પડી કે દવરી ગામમાં

આવેલી વાર્ષિક રૂપીઆ પંદરસોની આવકવાળી પોતાના ભાઈની માલિકીની મીલકત જયગોપાળે પોતાને નામે ચઢાવી દીધી. આવી રીતે પોતાના પિતાની બધીએ મીલકતના માલીક પોતાના ભાઈને બદલે પોતાનો પતિજ થઈ ગયો.

નીલમણિ સારો થયો એટલે બેનને કહેવા લાગ્યો કે "હવે તો આપણે ઘેર ચાલો." એ બિચારો પોતાના ભાણેજોથી વિખુટો પડયો હતો તેથી સોરાયા કરતો હતો "બેન, આપણે પેલે જુને ઘેર ચાલોને" શશિને આ સાંભળી રડવું આવતું. એને એમ થયું કે હવે એ ઘર કોનું? પરંતુ આમ રડીને બેસી રહેવાનું શશિને પાલવે તેમ નહોતું. એ ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ તારિણી બાબુને ત્યાં ગઈ અને તેમની પત્નીને મળીને પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ જયગોપાળને ઓળખતા હતા. પત્ની પતિ વિરૂદ્ધ મીલકતના સંબંધમાં કજીયો માંડે અને પતિનું ઘર તજી દે એ વિચાર મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબને વસમો લાગ્યો. તેથી એ શશિની સામે પડયા, પરંતુ એમણે વાત મનમાં રાખી અને જયગોપાળને પત્ર લખીને તેડાવ્યો. એટલે એ પોતાની પત્ની અને સાળાને બળાત્કારે તેમની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ ઘેર તેડી ગયો.

બીજી વારના વિયોગ પછી આ પતિ પત્ની પાછાં ફરી મળ્યાં, વિધાતાના લેખ. નીલમણિ પોતના જુના મિત્રોને ઘણે દિવસે મળ્યો એટલે એ બહુ પ્રસન્ન થયો. શશિને એમ તો થયું કે "બિચારો મારો ભાઈ ખરી વસ્તુસ્થિતિથી અજ્ઞાત છે તેથીજ ખુશ થાય છે."

૪

મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ શિઆળામાં ડિસ્ટ્રીકટ ફરતા ફરતા આ ગામમાં આવી પહોંચ્યા અને એમણે અહીં મુકામ નાખ્યો. નીલમણિ બીજા છોકરાઓ સાથે ગામના પાદરે રમતો હતો, ત્યાં એને સાહેબ સાથે

ભેટો થઇ ગયો. બીજા છોકરાઓ તો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા, પરંતુ ઠાવકો નીલમણિ જરા પણ ગભરાયા શિવાય ઉત્સુક નયને શાંત ચિત્તે સાહેબ સામુ જોઇ રહ્યો. સાહેબ એને જોઇને ખુશી થયા અને બંગાળીમાં એની સાથે વાત કરવા લાગ્યા "તું નિશાળે જાય છે કે?" નીલમણીએ ડોકું હલાવ્યું. "તું કયા પુસ્તકો વાંચે છે?" નિલમણિ પુસ્તક શબ્દનો અર્થ ન સમજ્યો એટલે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા સિવાય સાહેબના મુખ સામું જોઇ રહ્યો.

પોતાને સાહેબ મળ્યા હતા અને તેમની સાથે વાતચીત થઈ એ પ્રસંગ નીલમણીએ હરખાતાં મોટી બહેનને કહી સંભળાવ્યો. બપોરે જયગોપાળ કપડાં પહેરીને સાહેબને મળવા ગયો. તાપ સખત પડયો હતો, તેથી તંબુની બહાર છાંયડામાં ખુરસીઓ નંખાવીને સાહેબે બહારજ પોતાની કચેરી રાખી હતી. ત્યાં કજીયા લડનારાઓ, ચપરાસીઓ અને પોલિસો ઉભા હતા. જયગોપાળને સાહેબે ખુરશી ઉપર બેસાડયો, અને એને ગામ વિષેની હકીકત પૂછવા માંડી. સાહેબે બધા ભરાયલાના દેખતાં જયગોપાળને બેસવા ખુરશી આપી તેથી એ તો ફુલાઇને ફાળકો થઈ ગયો હતો અને મનમાંને મનમાં વિચાર કરતો હતો કે, બસ આ વખતે અહીં ચક્રવતી કે નંદી આવી પહોંચે તો કેવી મઝા પડે? એજ સમયે મોટો ઘુમટો તાણીને નીલમણીને તેડીને એક સ્ત્રી સીધીજ સાહેબ પાસે આવી પહોંચી. એણે સાહેબને કહ્યું "સાહેબ, મારા નિરાધાર ભાઈને હું આપને શરણે લાવી છું માટે એનું રક્ષણ કરો." સાહેબે આ મોટા માથાવાળા અને ગંભીર મુખાકૃતિવાળા છોકરાને ગામને પાદરે જોયો હતો એટલે એને તરતજ ઓળખ્યો; તેમજ એની સાથે આવેલી સ્ત્રી કોઈ સારા ઘરની હોવી જોઇએ એમ વિચાર કરીને તરત એ ઉભો થયો અને બાઇને કહ્યું કે "બહેન, તંબુમાં જાવ."

તે સ્ત્રીએ કહ્યું "મારે જે કહેવું છે તે હું અહીંજ કહેવા માગું

છું." જયગોપાળના કપાળ ઉપર કરચલીઓ વળી અને એ ફીક્કો પડી ગયો. ત્યાં આવેલા ગામડીઆઓને આ બનાવથી રમુજ પડી અને શું બને છે તે જાણવા સાહેબની આસપાસ ટોળું વળીને ઉભા રહ્યા. પરંતુ સાહેબે પોતાની સોટી ઉંચી કરીને બધાને ત્યાંથી ખસેડી મુક્યા.

ભાઇને પોતાની આંગળીએ બઝાડીને શશી ઉભી રહી અને આદીથી તે અંત સુધી સવિસ્તર હકીકત સાહેબને કહી સંભળાવી. જયગોપાળ વચ્ચે વચ્ચે બોલવા જતો હતો પણ સાહેબે ગર્જના કરી કે "ચુપ રહો" અને પોતાની સોટી ઊંચી કરીને જયગોપાળને ખુરસી ઉપરથી ઉઠી ઉભા થવાનું જણાવ્યું. જયગોપાળ શશી ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો, પણ શું કરે ? નીલમણિ મોટી બહેનની સોડમાં ભરાઇને બીતો બીતો બધું સાંભળતો હતો. શશી બધી હકીકત કહી રહી ત્યારે સાહેબે જયગોપાળને કેટલાક સવાલ પૂછ્યા. પછી થોડીવાર વિચાર કરીને એમણે શશિને કહ્યું "ભલી બાઈ, જો કે આ બાબત કદાચ મારી પાસે નહિ આવે, તો પણ ખાતરી રાખજો કે હું એ બાબતમાં ઘટતું કરીશ. હવે નીરાતે તમે તમારા ભાઇને તેડીને તમારે ઘેર જાવ."

"સાહેબ, મારા ભાઇને એનું ઘર પાછું ન મળે ત્યાં સુધી એને હું ત્યાં લઈ જવાની હામ શી રીતે ભીડું ? આપના સિવાય નીલમણિનું કોઇ રક્ષણ કરે એમ નથી, એને આપની પાસેજ રાખો."

"ત્યારે તમે ક્યાં જશો ?"

"હું તો મારા પતિને ત્યાં જઈશ; કારણ કે મારી જાનને માટે તો મને કશો ભય નથી."

સાહેબ જરા હસ્યા અને માદળીઆની હારમાળા જેના કંઠમાં લટકી રહી છે એવા આ પાતળા, ગંભીર, નમ્ર અને સુશીલ બંગાળી છોકરાને પોતાની પાસે રાખવાનું કબુલ કર્યું. શશી ભાઇને મુકીને

ચાલી જતી હતી પણ ભાઈ બહેનના વસ્ત્રને પકડી રાખીને એને જવા નહોતો દેતો. એટલે સાહેબે કહ્યું " બાબા ડરીશ નહિ, આવ મારી પાસે." શશિની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. " ભાઈ, વહાલા ભાઈ, સાહેબ પાસે જા, આપણે પાછાં મળીશું." એટલું કહીને એણે ભાઈને છાતી સરશો ચાંપ્યો, અને માથે અને બરડે હાથ ફેરવ્યો અને પોતાના વસ્ત્રનો છેડો છોડાવીને એ ત્યાંથી સત્વર ચાલી નીકળી. સાહેબે નીલમણિને પોતાની પાસે બોલાવ્યો પણ એ તો " બહેન, ઓ બહેન " એમ કરીને મોટેથી રડવા લાગ્યો. શશી જતાં જતાં પાછી ફરી અને ભાઈને આશ્વાસન આપી ફાટતા હૃદયે ચાલી ગઈ.

વળી પાછાં અસલનાજ ઘરમાંજ આ પતિ પત્ની ફરીથી મળ્યાં એ પણ વિધાતાના લેખ. દંપતિનો આ મેળાપ લાંબો સમય ન નભ્યો. થોડા સમયમાંજ લોકોએ એ વાત સાંભળી કે શશી એકાએક રાતે કોલેરા થઈ જવાથી મરણ પામી છે, એના શબને વિના વિલંબે અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો. આ ઘટના સંબંધી કોઈ એક શબ્દ પણ બોલ્યું નહિ. તારાને કેટલીક વાર એમ થઈ જતું કે લાવ કહી દઉં; પણ બીજાં " ચુપ " એમ કહીને એનું મોઢું બંધ કરી દેતાં.

સાહેબ પાસેથી છુટાં પડતાં શશિએ પોતાના ભાઈને કહ્યું હતું કે " આપણે પાછાં મળીશું. " એ વચન પળાયું કે કેમ તે કોઈ કહી શકતું નથી.

દષ્ટિ-મેળાપ

કાન્તિચંદ્ર યુવાન હતો છતાં પોતાની પ્રથમ પત્ની ગત થયા પછી એણે ફરીવાર લગ્ન નહોતું કર્યું. એનું ચિત્ત હમણાં શિકાર ઉપર બહુ લાગી રહ્યું હતું. એ લાંબો અને એકવડીયા કાઠાનો હતો, પરંતુ દઢ અને ચપળતાવાળો હતો; તેમજ અચુક નિશાનબાજ હતો. એની પાછળ પાછળ ભમનારાઓની એને ખોટ નહોતી; એટલે જ્યારે એ શિકાર માટે જતો ત્યારે પોતાની જોડે હીરાસીંગ કુસ્તીબાજ, મક્કનલાલ ખાનસાહેબ, ઉસ્તાદ ગવૈયો, મીયા સાહેબ અને બીજાને ઘણાને લેતો.

અગ્રહયણ માસમાં કાન્તિ પોતાના શિકારી મિત્રોને લઈને નિદિધીના કલાણ નજીક શિકાર માટે નીકળી પડયો. એની સાથે નોકર ચાકરોનું પણ ધાડું હતું. નિદિધીના ઘાટ સુધી એમની હોડીઓની ઠઠ જામી રહી હતી તેથી ઘાટ ઉપર ન્હાનાર તથા પાણી ભરનારને ઘણી અડચણ વેઠવી પડતી હતી. આખો દિવસ બંદુકોના અવાજથી જળ-સ્થળ ગાજી રહેતું અને રાત્રે ગવૈયાઓના લલકારથી નિદ્રામાં ખલેલ થઈ પડતી હતી.

એક દિવસ પ્રભાતમાં હોડીમાં બેઠાં બેઠાં કાન્તિચંદ્ર બંદુક સાફ

કરતો હતો તે વખતે જંગલી બતકના અવાજ જેવું એને કાને પડયું એટલે એણે ચમકીને ઉંચું જોયું તો એક કુમારીકા બતકનાં બે સફેદ બચ્ચાંને પોતાની છાતી સરસાં લગાડીને કિનારે આવતી જણાઈ. આ નદી કહો કે વહેળીયું કહો, તેનું પાણી તદ્દન સ્થિર હતું. નકામાં જડીયાં એના વહેણને રોકતાં હતાં. કુમારીકાએ બચ્ચાંને પાણીમાં મૂકી દીધાં અને શિકારીઓની કનડગત ન થાય તેની સંભાળ રાખવાને એ આમતેમ જોવા લાગી.

બ્રહ્માએ જાણે આ બાલિકાને હમણાં તાજીજ ઘડી હોય તેવું એનું નવ સૌન્દર્ય અદ્‌ભુત લાગતું હતું. એની વયનું અનુમાન કરવું દુર્ઘટ હતું. એનું અંગ નારી-ભાવ જણાવતું હતું પરંતુ એના મુખ ઉપર તો બાલભાવજ સુહાતો હતો. યૌવનના ઉમ્મરે એ આવી પહોંચી છે તેનું એને ભાન થયું હોય એમ જણાતું નહોતું.

થોડીવાર કાન્તિ બંદુક સાફ કરતો અટકી પડયો મંત્રમુગ્ધ બની ગયો. આવે સ્થળે આવા મુખદર્શનની એને આશાજ નહોતી. ખરે આ મુખનું સૌન્દર્ય રાજમહાલયને શોભાવે તેના કરતાં આ સ્થળને વધારે શોભાવતું હતું. કુસુમકલિકા કનકપાત્ર કરતાં ડાળી ઉપરજ વધારે રમણીય લાગે છે. પ્રભાતના સૂર્યપ્રકાશમાં ઊગતાં બરૂ પ્રકાશિત બની રહ્યાં હતાં, અને તેની મધ્યમાં ઊભેલી આ બાલા કાન્તિને મન ઉત્સવની પ્રતિમા સમી જણાતી હતી. એને એમ થયું કે આ તો સાક્ષાત્ દેવી પાર્વતી બતકનાં બે બચ્ચાં લઇને ગંગા ઉપર આવ્યાં છે. ખરે મહા-કવિ કાલિદાસ પણ પાર્વતી આવાંજ બે બચ્ચાંઓને લઇને ગંગાતીરે આવ્યાં હતાં તેનું વર્ણન કરવું ભુલી ગયા છે. કાન્તિ એના સામું સ્થિર દષ્ટિએ જોઇ રહ્યો એટલે એ કાંઇક ભય પામી, એને અર્ધ ચિત્કાર નાંખતી બચ્ચાંને બગલમાં ઘાલીને ત્યાંથી એકદમ પાસેની ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઇ ગઇ. કાન્તિએ પાછા ફરીને જોયું તો એના મશ્કરા મિત્રે પેલી બતકો સામે પોતાની ખાલી બંદુક ધરી રાખી

હતી. કાન્તિ એની પાસે ગયો, એના હાથમાંની બંદુક ઝુંટવી લીધી અને એના ગાલ ઉપર રાટોડી તમાચો લગાવી દીધો. મિત્રે જમીન ઉપરજ ખાલી બાર કર્યો અને મીઠી મજાક પુરી થઈ. કાન્તિ પાછો બંદુક સાફ કરવા મંડી પડયો.

એના જીવને ચેન ન પડયું એટલે એ પણ પેલી બાલાની પાછળ ગયો. ચાલતાં ચાલતાં એક ગૃહસ્થના વાડા આગળ એ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક બાજુએ શંકુ આકારની છાયેલી ગંજીઓ હતી. બીજી બાજુએ સ્વચ્છ ગમાણ હતી અને છેડે ઝીઝીફાંની ઝાડી હતી. એ ઝાડીમાં પેલી બાલા પોતાના કબુતરને વાગ્યું હતું તેનો વિલાપ કરતી બેઠી હતી, અને પોતાના લુગડાના પલાળેલા છેડાથી કબુતરની ચાંચમાં પાણીનું ટીપું પાડતી હતી. એ જો જરા દૂર ચાલ્યું જતું તો બિલાડી પોતાના પંઝાનો હલકથી ટકોરો લગાવીને તેને અસલ ઠેકાણે પાછી લાવતી.

ગૃહસ્થના આંગણામાં, મધ્યાન્હે આવા પ્રશાંત દ્રશ્યે ભાવવિવશ કાન્તિના હૃદયમાં ચમત્કારિક અસર કરી દીધી. ઝીઝીફા વૃક્ષનાં હાલતાં ડાળી અને પાંદડાંમાંથી હેરીયાં ખાતું સૂર્યનું તેજ આ બાલાના અંકમાં રમી રહ્યું હતું. થોડે દૂર એક ગાય ચારો ચરતી હતી અને ધીમે ધીમે મોઢું અને પુંછડું હલાવતી માખો ઉરાડતી હતી. વાંસની ઝાડીમાં શીળો પવન વાતો હતો. નદીતટે પ્રાતઃકાળમાં આ બાલા વનદેવતા સમ લાગતી હતી ને મધ્યાન્હે આતુર વદને દયા દાખવતી દેવી ગૃહિણી જેવી લાગતી હતી. કાન્તિની પાસે બંદુક હતી, તે સાથે અહીં આવવામાં ઘુસણીયાવેડા થાય છે એમ એને લાગ્યું. ચોરી કરતાં પકડાઈ જતા ચોરના જેવી પોતાની સ્થિતિ થએલી એને લાગી. “આ કબુતરને મેં ઈજા કરી નથી” એમ કહેવાનું એને મન થયું, પરંતુ એટલામાં ઘરમાંથી “સુધા” એવો અવાજ આવ્યો બાલા ઉભી થઈ ગઈ. ફરીથી “સુધા” એવો અવાજ આવ્યો. બાલા

કબુતરને લઈને ઘરમાં દોડી ગઇ. કાન્તિએ વિચાર કર્યો "સુધા" કેવું અન્વર્થ નામ છે.

કાન્તિ બોટ ઉપર પાછો ગયો. બંદુક પોતાના માણસોને સોંપી અને વળી પાછો એ જ ઘરના આગલે બારણે આવ્યો. બહાર પાટલી ઉપર એક શાંત મુખમુદ્રાવાળો બ્રાહ્મણ કોઈ ધર્મપુસ્તક વાંચતો બેઠો હતો. કાન્તિને આ બ્રાહ્મણના વિચારશીલ મુખ ઉપરની શાલીનતા પેલી કન્યકાની શાલીનતા જેવીજ લાગી. એણે બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરી કહ્યું "જી, મને જલ મળવાની કૃપા થશે. મને ઘણી તરસ લાગી છે." બ્રાહ્મણે કાન્તિનો સત્કાર કર્યો, એને પાટલી ઉપર બેસાડ્યો અને ઘરમાં જઈને એક લોટામાં પાણી અને એક રકાબીમાં પુરી લાવીને કાન્તિને આપી. કાન્તિએ ખાઇને પાણી પીધું. બ્રાહ્મણે પૂછ્યું "આપ કોણ છો ?" કાન્તિએ પોતાનું તથા પિતાનું નામ અને રહેવાનું ઠેકાણું પણ જણાવ્યું, અને રીત મુજબ કહ્યું કે "મારા સરખું કાંઈ કામકાજ હોય તો કહેશો. તેથી હું મારી જાતને ઘણો ભાગ્યશાળી માનીશ." બ્રાહ્મણનું નામ નવીન બેનરજી હતું તે બોલ્યા "બેટા, તમારી પાસે તે મારે શું કામ કરાવવાનું હોય ? પરંતુ હમણાંનો મારા મનમાં એક ચિંતા રહ્યા કરે છે."

"આપને એવી શી ચિંતા છે ?"

"મારી પુત્રી સુધા હવે મોટી થઈ છે પરંતુ એને લાયકનો વર મને શોધ્યો જડતો નથી. એને જો સારૂં ઠેકાણું મળી જાય તો એ ઋણમાંથી હું મુક્ત થાઉં."

"આપ જો મને મારી બોટ ઉપર આવીને મળો તો તમારી પુત્રીના લગ્ન સંબંધી આપણે વાત કરીએ." એમ કહીને કાન્તિ પ્રણામ કરીને ચાલ્યો ગયો સુધાના રૂપગુણ વિષે ખાનગી તપાસ કરવા ગામમાં માણસ મોકલ્યા. તેમણે પણ એ બ્રાહ્મણકન્યાનાં વખાણ જ સાંભળ્યાં.

બીજે દિવસે વૃદ્ધ નવીનજી કહ્યા પ્રમાણે કાન્તિ પાસે ગયા. કાન્તિએ સુધા સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. બ્રાહ્મણે તો સ્વપ્ને પણ નહિ ધારેલું કે કાન્તિચંદ્ર સુધાને પરણવાનું કહેશે. એને તો ઘણો આનંદ થયો. કાન્તિ બ્રાહ્મણ અને વળી ઉંચા કુળનો હતો; જમીનદાર અને શ્રીમંત હતો; એટલે પરમ હર્ષમાં એનાથી કેટલીકવાર બોલી શકાયું પણ નહિ તેમ એનાથી એ સાચું પણ મનાયું નહિ. છેવટે એ બોલ્યો. "મારી પુત્રીને પરણવાનો તમારો વિચાર છે?" "તમારો જો મને દેવાનો વિચાર હોય તો છે જ." મારી સુધાની વાત કરો છો?" "હા, તમારી સુધાનીજ." "ત્યારે તો પહેલાં તમે આવો, એને જુઓ, એની સાથે વાતચીત કરો." કાન્તિએ જાણે એને બીલકુલે દીઠી જ ન હોય તેવો ડોળ કરીને કહ્યું "એ તો દૃષ્ટિમેળાપ વખતે જોઈ લઈશું." વૃદ્ધે કહ્યું "મારી સુધા બહુ ભલી છે. ઘરનું બધુંએ કામકાજ કરવામાં બહુ પાવરધી છે. તમે આટલી બધી ઉદારતાથી એની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થઈ ગયા, તો મારો એજ આશીર્વાદ છે કે એ તમને વિષાદનું સ્થાન નહિ થઈ પડે."

લગ્ન માટે મજમુદારનો બંગલો રાખી લીધો. મુહૂર્ત આવતા માઘ માસમાં નિર્ધાર્યું હતું. ઢોલ શરણાઈથી ગાજી રહેતો મોટો વરઘોડો નીકળ્યો. વરરાજા હાથી ઉપર બેઠા હતા. મશાલોના તેજમાં આખો વરઘોડો દીપી ઉઠતો હતો. વરરાજા પધાર્યા અને લગ્નવિધિનો આરંભ થયો.

વરકન્યા વચ્ચે અંતરપટ ધરાયો. મધુપર્કની વિધિ થઈ. કાન્તિએ કન્યા સામે જોયું. કન્યાના અંગ ઉપર પીઠી ચઢેલી હતી. માથે કન્યામોડ શોભી રહ્યો હતો અને લજ્જાથી અવનત મુખે કન્યા નીચું જોઈ રહી હતી. વરરાજા પણ ભાવપૂર્ણ થઇ ગયા હતા એટલે એમની આંખે પણ અંધારાં આવ્યાં હતાં; તેથી પોતાના મનમાં રમી રહેલી કન્યકાનું મુખ એ ભાગ્યે જ જોઈ શક્યા.

લગ્નવિધિ સમાપ્ત થયા પછી નવલ વર–વધૂના આવાસમાં સ્ત્રીવર્ગ એકત્રિત થઇ ગયો. તેમાં એક વૃદ્ધા સ્ત્રીએ તો એવીજ હઠ પકડી કે કાન્તિએ જાતે જ કન્યાનો માંગલિક ઘુંઘટ ખસેડવો પડે. જેવો કાન્તિએ ઘુંઘટ ખસેડ્યો તેવો જ એ તો પાછો હઠી ગયો. "આ તો પેલી કન્યકા નહોય."

એના મનમાં કાંઈ કાંઈ થઈ ગયું. એનું મગજ બહેર મારી ગયું. દીવાનો પ્રકાશ એને ઝાંખો લાગવા માંડ્યો અને ખુદ નવલ વધૂનું મુખ પણ નિસ્તેજ ભાસ્યું.

પ્રથમ તો એને પોતાના સસરા ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો. "એ બદમાસ ડોકરાએજ બતાવી એક અને પરણાવી બીજી." વળી શાંત ચિત્તે વિચાર કરતાં એને સાંભળી આવ્યું કે "એ વૃદ્ધે તો મને કોઈ છોકરી બતાવી નહોતી. બધો મારો જ વાંક છે." પોતાની મુર્ખાઇ જગતને જણાવવામાં એને ડહાપણ ન જણાયું એટલે એ છાનોમાનો જ બેસી રહ્યો. કડવું ચૂર્ણ ગળી તો જવાય છે પણ તેની કડવાશ જતી નથી. તેમ કાન્તિ આ લગ્નોત્સવના આનંદમાં ભળ્યો ખરો પણ એનાથી એ આનંદ ભોગવી શકાયો નહિ. એ તો આગનો ભભુકો થઈ રહ્યો.

નવલ વધૂવરની જોડ બેઠી હતી એટલામાં સસલાનું બચ્ચું ખંડમાં કુદાકુદ કરતું એના પગ આગળ આવી અથડાયું તેથી એણે ઓચીંતી ચમકીને બૂમ પાડી. બચ્ચાની પાછળ પાછળજ કાન્તિએ પ્રથમ જોએલી પેલી કન્યકા પણ આવી પહોંચી. તેણે પેલા બચ્ચાને પોતાની પાસે લઈ લીધું અને હેતભર્યા હાથે તેને પંપાળવા લાગી.

"ઓ ગાંડી છોકરી, તું અહીં કયાં આવી? જતી રહે" એમ કહીને ત્યાં ભરાએલી સ્ત્રીઓએ એને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની ઇશારત કરી. એમની ઇશારત તરફ બાલિકાએ કાંઇ લક્ષ ન આપ્યું અને બાલિશ ઉત્સુકતાથી આ વરકન્યાના મુખ સામું જોતી તેમની આગળ

આવીનેજ બેઠી; એટલામાં એક દાસી આવીને આ બાલિકાનો હાથ પકડીને એને ખેંચી જવા લાગી. એટલે કાન્તિ વચમાંજ બોલી ઉઠ્યો "એને બેસવા દો." "તમારૂં નામ શું?" કાન્તિચંદ્રે તે બાલિકાને પૂછ્યું. કન્યકા આડું અવળું જોવા લાગી પણ એણે કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. બધી સ્ત્રીઓ ઠી ઠી ઠી ઠી હસવા લાગી.

કાન્તિએ બીજો સવાલ પૂછ્યો "પેલાં બતકનાં બચ્ચાં મોટાં થયાં કે?" બાલિકા તો જાણે કશું જ ન બનતું હોય તેમ કાન્તિ સામું જોઈ જ રહી. કાન્તિ પણ આની મૂક અવસ્થા જોઈને વિસ્મિત થયો. વળી પાછું ઘવાએલા કબુતર વિષે પૂછ્યું પણ તેનોએ કાંઈ જવાબ ન મળ્યો. ઓરડામાં તો ખરેખરી હસાહસ ચાલી રહી અને મશ્કરી પણ ચાલી.

છેક છેવટે કાન્તિને ખબર પડી કે આ પશુ પક્ષીની સહચરી તો બહેરી અને મુંગી છે. તે દિવસે જ્યારે સુધાને ખુમ પડી ત્યારે અચાનક જ એ તો ઉઠી હતી.

કાન્તિને આ બીજો આઘાત થયો. એની આંખ આગળ આવેલો પડદો જતો રહ્યો અને એક મહા વિપત્તિમાંથી છુટ્યો હોય તેવો ઉદ્ગાર કાઢીને હવે ફરીવાર એણે પોતાની નવવધૂના મુખનું દર્શન કર્યું. એના હૃદયનો અને બત્તીનો પ્રકાશ હવે આ લલિત મુખ ઉપર પડ્યો, અને અત્યારે જ એ લલિત મુખના લાલિત્યનું એને ખરૂં ભાન થયું; અને નવીન બેનરજીએ આપેલો આશીર્વાદ ફળીભૂત થશે જ એમ એને લાગ્યું.

૩

નદીતટ

તમારે જો અસલની વાતો સાંભળવી હોય તો મારા પગથીયાં ઉપર બેસો અને લહેરો લેતા જળના ધ્વનિપ્રતિ તમારા કાન ધરો.

આશ્વિન માસ બેસવાની તૈયારી હતી, નદીમાં પૂર આવેલું હતું, મારાં ફક્ત ચારજ પગથીયાં જળની બહાર દેખાતાં હતાં; નીચલાં પગથીયાં ડૂબી ગયાં હતાં. પાસે આમ્રવૃક્ષની ઘટા ફાલી રહી હતી. ત્યાં ઇંટોના ત્રણ જુના ઢગલા પડેલા હતા, તેની આસપાસ પણ પાણી ફરી વળ્યું હતું; ફક્ત ટોચજ બહાર દેખાતી હતી. માછીની હોડીઓ કિનારે બાવળના વૃક્ષના થડ આગળ લંગર નાંખીને પડી હતી, તે પ્રભાત થતાં ખળખળ વહેતા પૂરના પાણીમાં આમ તેમ ઝુલવા લાગી.

સૂર્યનારાયણનો ઉદય થતાં હોડીઓ નદીમાં ફરતી થઇ ગઇ. બ્રાહ્મણો પૂજાનાં વાસણો લઇને સ્નાન કરવા આવ્યા હતા. બબ્બે ત્રણ ત્રણનાં ટોળાં વળીને સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા આવવા લાગી. કુસુમ પણ આજ વખતે રોજ ઘાટ ઉપર ન્હાવા આવતી હતી. પરંતુ આજે એ ન દેખાઇ. ભુવન અને સ્વર્ણા ઉદાસ જણાતી હતી. “હવે તો આપણી સખી એને સાસરે ગઇ. બિચારીને બધું નવું નવું લાગશે. માણસો નવાં, ઘર પણ નવાં, અને રસ્તાએ નવા.

સમય જતાં કુસુમ મારા સ્મૃતિપટ ઉપરથી ભુસાવા લાગી.

સંવત્સર જેટલો કાળ વહી ગયો. નદીએ આવતી સ્ત્રીઓ પણ એને ભુલી ગઈ. પરંતુ એક દિવસ એકાએકજ એના ચિરપરિચિત પગનો મને સ્પર્શ થયો અને હું ચોંકી ઉઠયો. અરે પણ તે પગમાં અત્યારે નૂપુરનો ઝણકાર બીલકુલે સંભળાતો નથી.

કુસુમ વિધવા થઈ હતી, લોકો કહેતા હતા કે એનો પતિ તો બહુ દૂરના દેશમાં રહેતો હતો. કુસુમનો મેળાપ પતિ સાથે એક બે વારજ થયો હતો. પતિમરણના સમાચાર પત્રથી મળ્યા. બિચારી આઠમે વર્ષેજ વિધવા થઈ. એનાં સર્વ સૌભાગ્યચિન્હ નષ્ટ થયાં. કપાળ ચાંલ્લા વિનાનું શૂન્ય જણાતું હતું. હાથ કંકણ વગરના બાંડા થઈ ગયા હતા. કુસુમ પાછી ગંગા કિનારે પોતાને પીયેર આવી, એની જુની સહીયરોમાં અત્યારે અહીં કોઈ નહોતું. ભુવન, સ્વર્ણા અને અમલા તો પરણીને સાસરે ગઈ હતી. ફક્ત શરત્ જ રહી હતી. આવતા માર્ગશીર્ષ માસમાં એનાં પણ લગ્ન થવાની વાતો ચાલતી હતી.

વર્ષામાં ગંગાનદી જેમ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ દિવસે દિવસે કુસુમનું યૌવન અને સૌન્દર્ય વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યું. પરંતુ એનાં વિધવાનાં વસ્ત્રો, એનું ચિંતાતુર મુખ અને વિધવાના ધર્મ એના સૌન્દર્ય અને યૌવન ઉપર પડદો પાડી દેતાં હતાં. એનું યૌવન મનુષ્યદૃષ્ટિથી વંચિત થઈ પડયું. બીજાં દશ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં પણ કુસુમ યૌવન અવસ્થામાં આવી છે તે કોઈ જોઈ શકયું નહિ.

મારી સામેજ એક શિવાલય આવેલું છે. ત્યાં એક દિવસ સવારે એક ઉંચો, યુવાન, સુંદર દેખાતો સંન્યાસી આવીને ઉતર્યો. એના આવ્યાની વાત આખા ગામમાં પ્રસરી ગઈ. પાણી ભરવા આવતી સ્ત્રીઓ ઘાટ ઉપર પોતાના દેગડા મૂકી મૂકીને આ સંન્યાસીના દર્શન કરવા શિવાલયમાં જતી હતી. રોજ રોજ દર્શન કરવા આવનારની સંખ્યા વધવા લાગી. સ્ત્રીવર્ગમાં સંન્યાસીની ખ્યાતિ વહેલી થઈ ગઈ. આ સંત પુરૂષ કોઈ વાર ભાગવતની કથા સંભળાવતા તો કોઈવાર ગીતાનાં પ્રવચનો કહેતા. વળી કોઈ વાર અન્ય ધર્મશાસ્ત્રોની વાતો

પણ કહેતા હતા. કોઈ એમની સલાહ મસલતને માટે આવતા તો કોઈ મંત્ર જંત્ર માટે આવતા. કોઈ દવા વિગેરેનું પુછવાને પણ આવતા હતા.

આમ ને આમ મહિનાઓ વીતી ગયા. એવામાં સૂર્યગ્રહણ આવ્યું. તે ઉપર ઘણા લોકો ગામપરગામથી ગંગાસ્નાન કરવા આવ્યા હતા. તેમાં કુસુમના સસરાના ગામનાં સ્ત્રી પુરૂષો આવ્યાં હતાં.

પ્રભાતનો સમય હતો. સંન્યાસી મારાં પગથીયાં ઉપર બેસીને માળા ફેરવતો હતો. સ્ત્રીઓમાંની એક બીજીને કોણી મારીને કહ્યું. "અલી, આ તો આપણી કુસુમનો વર." બીજીએ જરાક પોતાનો ઘુમટો આઘો ખસેડીને "હા અલી, એ તો આપણા ગામના ચેટરજીનો છોકરો" ત્રીજીએ કહ્યું "જોને એનું નાક આંખો બધું તેમને મળતું જ આવે છે." આ સાંભળીને નદીમાં ઘડો ભરતે ભરતે સંન્યાસીના સામું જોયા વગર જ એકજણી બોલી ઉઠી. "અરેરે એ તે અહીં ક્યાંથી પાછો આવે. આ સંસારમાંથી એ તો સદાને માટે ચાલ્યો ગયો છે. બિચારી કુસુમનું દુર્ભાગ્ય." કેટલીક આવી વાતો કરી રહી હતી ત્યારે એક વળી પોતાનો અભિપ્રાય આપતી બોલી "એને કાંઈ આવી મોટી દાઢી નહોતી." બીજી બોલી "તે આવો પાતળોએ નહોતો." ત્રીજી કહે "તે આવો ઉંચો ક્યારે હતો?" આ પ્રસંગ આટલેથી જ અટક્યો.

વળી એક પૂર્ણિમાની રાતે ચંદ્રનો ઉદય થયો તે સમયે કુસુમ આવી અને પાણીથી સહેજ ઉંચે મારા છેલ્લા પગથીયા પર બેઠી. એનો પડછાયો મારા ઉપર પડતો હતો.

અત્યારે ઘાટ ઉપર કોઈ ન હતું. મંદિરમાંથી શંખ અને ઘંટાના નાદ આવતા બંધ પડયા હતા. તેના છેલ્લા રણકા હમણાં જ ધીમે ધીમે શાંત પડતા હતા. એકલો તમરાનો ગણગણાટ જ કાને આવતો હતો. ગંગાના જળમાં ચંદ્ર પ્રકાશ ફેંકી રહ્યો હતો. જળમાં દૂર જાણે એક લાંબી ચાંદીની પાટ પડી હોય તેવો દેખાવ દૃષ્ટિએ આવતો હતો.

ઓવારા ઉપર, ઝાડી અને ઘટામાં, મંદિરના ચોગાન વિગેરે સ્થળોએ જાણે મનુષ્ય ફરતાં હોય તેવા પડછાયાનો આભાસ થતો હતો. ચામાચીડીયાં વૃક્ષની ડાળે લટકતાં હતાં. થોડે થોડે અંતરે શૃગાલોના સ્વર પણ સંભળાયા કરતા હતા. આવે વખતે શિવાલયમાંથી સંન્યાસી બહાર આવ્યો. ઘાટનાં પગથીયાં ઉતરતાં ઉતરતાં એણે એક સ્ત્રીને એકલી બેસી રહેલી જોઈ. એને જોઈને એ જેવો પાછો વળતો હતો તેવું જ કુસુમે ઉંચું જોયું અને પાછળ દષ્ટિ કરી. એના મુખ ઉપરનો ઘુમટો ખસી ગયો અને ચાંદનીમાં એના મુખચંદ્રનું દર્શન થયું ઘુવડ અવાજ કરતું એના માથા ઉપરથી ચાલ્યું ગયું. એ અવાજથી કુસુમ ઝબકી, એને ભાન આવ્યું અને ફરીથી ઘુમટો તાણ્યો. એ સંન્યાસીને ચરણે પડી અને એને પ્રણામ કર્યા. સંન્યાસીએ એને આશીર્વાદ દીધો અને પૂછયું. " તમે કોણ છો ? " " મને લોકો કુસુમ કહે છે. "

એ રાતે બીજી કાંઈ વાતચીત થઈ નહિ. કુસુમ ઘેર ચાલી ગઈ. પરંતુ સંન્યાસી તો મોડી રાત સુધી મારા પગથીયા ઉપર બેસી રહ્યો. જ્યારે ચંદ્ર પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં ગયો અને સંન્યાસીનો પાછળ પડતો પડછાયો એની આગળ પડવા માંડયો, ત્યારે એ ઉઠયો અને શિવાલયમાં ચાલ્યો ગયો.

સંન્યાસીનાં દર્શન કરવા હવે કુસુમ રોજ આવવા લાગી. જ્યારે એ કથાવાર્તા વાંચતો ત્યારે કુસુમ ખુણામાં બેઠી બેઠી સાંભળતી હતી. પ્રભાતનું પોતાનું ખટકર્મ પરવર્યા પછી સંન્યાસી કુસુમને બોલાવતો અને એને ધર્મનો બોધ આપતો. કુસુમથી કાંઈ બધું સમજાતું નહિ પણ એ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતી અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. સંન્યાસી જે કરવાનું કહેતો તે એ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરતી, મંદિરને વાળીઝુંડીને સાફ રાખતી, ઓટલા વિગેરે ધોવા ગંગામાંથી પાણી ભરી લાવતી અને પૂજાને માટે પુષ્પો ચુંટી લાવતી હતી.

શીયાળો ઉતરી ગયો અને વસંત ઋતુ આવી. હમણાંની કુસુમ

મારા જોવામાં નહોતી આવતી. નહોતી દેવાલયમાં આવતી કે નહોતી ઘાટ ઉપર આવતી; તેમ સંન્યાસીને એ મળતી જણાતી નહોતી. પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી. પણ વળી કેટલેક દિવસે રાતે બન્ને મારા પગથીયા ઉપર ભેગાં થયાં. નીચી દૃષ્ટિ રાખીને કુસુમે પૂછ્યું "પ્રભુ, આપે મને કેમ બોલાવી?"

"હું તને શા માટે ન બોલાવું? હમણાં હમણાંનું દેવપૂજનમાં કેમ પ્રમાદ સેવે છે?" કુસુમે કાંઈ જવાબ ન દીધો.

"કાંઇ પણ અંદેશો રાખ્યા વિના તારા મનની વાત કહેજે."

"પ્રભુ, હું પાપીવણ છું, તેથી જ દેવપૂજનમાં પ્રમાદ થયો છે."

"કુસુમ, હું જાણું છું કે તારા હૃદયમાં શાંતિ નથી." આ સાંભળીને કુસુમ ચમકી ઉઠી, પહેરેલી સાડીનો પાલવ મુખ ઉપર ઢાંકી દીધો અને સંન્યાસીનાં ચરણો આગળ બેસીને રડી પડી. સંન્યાસીનું હૃદય પણ આર્દ્ર થઈ ગયું. "કહે, તારા અંતરમાં એવું શું છે? હું તને શાંતિનો માર્ગ દર્શાવીશ." કુસુમે અડગ શ્રદ્ધાથી ચમકતાં ચમકતાં જવાબ આપ્યો "આપ મને આજ્ઞા કરો છો એટલે મારે કહેવું જોઈએ, પરંતુ મારાથી સ્પષ્ટ રીતે તો નહિ સમજાવી શકાય. પ્રભુ, હું કાંઈ કહું તે પહેલાં તો આપ મારા હૃદયનો પાર પામી ગયા છો. કહેવાનું શું બાકી રહ્યુ છે? હું એક મહાશયને દેવ તરીકે પૂજતી હતી, તેમની નિત્ય ભકિત કરતી હતી અને એમના ભજન પૂજનથી મારૂં અંતર હંમેશાં પ્રફુલ્લ રહેતું હતું. એવામાં મને એક રાત્રે સ્વપ્નું આવ્યું કે જાણે મારા હૃદયદેવતા મારો હાથ એમના હાથમાં લઈને એકાન્ત બાગમાં મારી જોડે બેઠા છે અને મૃદુતાથી મારો હાથ દબાવતા મારી સાથે પ્રેમગોષ્ટિ કરી રહ્યા છે. જે સ્થળે અમે આમ પ્રેમવાર્તા કરી રહ્યાં હતાં તે સ્થળ મને અપરિચિત હોય એમ બીલકુલ જણાતું નહોતું. સ્વપ્ન તો પુરૂં થયું પણ એણે મારા

મન ઉપર અદ્‌ભુત અસર કરી દીધી છે. મેં એમનાં દર્શન કર્યાં ત્યારે મને એ કાંઈ જુદા જ લાગ્યા. સ્વપ્નની મૂર્તિ મારા મનમાં ખડીને ખડી રહેવા લાગી. તેથી ભયમાં ને ભયમાં હું એમનાથી દૂર નાસી ગઈ. છતાં એ મૂર્તિ તો મને દઢપણે વળગી રહી. ત્યારથી મારા હૃદયમાંથી શાંતિ ચાલી ગઈ છે. મારા અંતરમાં અંધારૂં થઇ ગયું છે."

કુસુમ આંખમાંનાં આંસુ લુછતી જતી જતી વાત કહેતી હતી. તે વખતે સંન્યાસી પોતાનો જમણો પગ દઢપણે મારા પત્થરપર દબાવતો હતો. એ બોલી રહી એટલે સંન્યાસીએ પૂછ્યું "તેં સ્વપ્નામાં કોને જોયો તે કહીશ!" પગે લાગીને આર્જવતાથી કુસુમ બોલી "તે મારાથી નહિ કહી શકાય."

"તારે તે કહેવું જ પડશે." "મારે કહેવું જ પડશે?" "હા, કહેવું જ પડશે." "પ્રભુ, તો તે પોતે આપ જ છો." એમ બોલતાં બોલતાં કુસુમ મારા પગથીયા ઉપર ઉંધું ઘાલીને પડી ગઈ અને રડી પડી. જરા શાંત પડી અને બેઠી થઈ ત્યારે સંન્યાસીએ કહ્યું "અત્રેથી હું આજ રાત્રે જ ચાલ્યો જઈશ એટલે તને મારાં દર્શન નહિ થાય. તું જાણે છે કે હું સંન્યાસી છું. સંસારના રાગથી રહિત છું. તું મને ભુલી જજે." કુસુમે ધીમા સ્વરે કહ્યું. "જેવી પ્રભુની ઇચ્છા." "હું હવે રજા લઉં છું" સંન્યાસીએ કહ્યું. એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય કુસુમ એને પગે પડી અને એના ચરણની રજ પોતાને માથે ચઢાવી. સંન્યાસી ચાલ્યો ગયો.

ચંદ્ર આથમી ગયો. રાત્રિમાં અંધકાર થઈ ગયો. એટલામાં પાણીમાં મેં કાંઈ ધબાકો સાંભળ્યો. પવન પણ અંધકારમાં એટલો બધો જોરમાં વાવા લાગ્યો કે જાણે હમણાં જ આકાશમાંના બધા તારા ઉરાડી દેશે.

જોગણ

મારા વાંચકવૃંદમાં જ્યારે હું ઘણો અકારો થઈ પડ્યો અને વર્તમાનપત્રો પણ મારી જ પાછળ પડેલાં હોવાથી તેમાં મારી નિરંતર બદબોઈ થવા લાગી, ત્યારે લોકનિંદાથી દૂર રહેવાની અને મારા સ્વત્વને પણ ભૂલી જવાની મને જરૂર જણાઈ.

કલકત્તેથી કેટલેક દૂર ગામડામાં મારૂં ઘર આવેલું છે. લોકોને ભુલાવો ખવડાવવા હું ત્યાં જઈને રહ્યો. ત્યાંના લોકો મારે વિષે હજુ કાંઈ નિશ્ચિત મત નહોતા બાંધી શકયા. હું શહેરના બીજા મનુષ્યોની માફક ખોટો ઘોંઘાટ મચાવીને એમને ખલેલ નહોતો કરતો; એટલે એમને એટલી તો ખબર પડી હતી કે હું અહીં હવાફેર માટે કે રજાના દિવસો ગાળવા નહોતો આવ્યો. તેમ મારી સાથેના યત્કિંચિત્ પીછાણથી હું કોઈ સંન્યાસી બાવો છું એમ પણ એમને ન લાગ્યું. મારા ઘરમાં બાળકો જણાતાં નહોતાં એટલે હું પરણ્યો છું કે કુંવારો તે પણ નક્કી ન થઈ શક્યું; તેમ હું તે કોઇ પ્રાણીવર્ગનો કે વનસ્પતિ-વર્ગનો છું તે બાબત પણ એ નક્કી ન કરી શકયા. એટલે એ એનું છો કોડી લેતો એમ કરીને મારી કલ્પણા કરવી જ એમણે મૂકી દીધી.

પરંતુ હમણાં જ મને ખબર પડી કે આ ગામમાં એક મનુષ્યને મારા ઉપર બહુ ભાવ છે. જુલાઈ માસમાં એક દિવસ સાંજે અમારૂં

ઓળખાણ થયું. સવારે પુષ્કળ વરસાદ પડયો હતો; એટલે રડેલી આંખનાં પોપચાંની માફક હવા કાંઇક ઠંડી અને ભારે લાગતી હતી.

નદીને કિનારે એક કાબરચિતરી ગાય ચરતી હતી તેને જોતો હું સુસ્તપણે બેઠો હતો. એના શરીર ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડતાં હતાં. એ કિરણમાં ગાયના શરીર ઉપરની ચામડી ઘણી ચળકતી હતી, અને અનુપમ વસ્ત્ર સમું એ તેજ એના શરીર ઉપર શોભા આપી રહ્યું હતું. એ ઉપરથી મને વિચાર આવ્યો કે મનુષ્યને પણ નિસર્ગ દેવીએ કેવી સુંદર ચામડી આપી છે. નૈસર્ગિક વસ્ત્ર આગળ બહારના વસ્ત્રની કશીયે જરૂર ન પડે, છતાં મનુષ્ય બાહ્ય આડંબર પાછળ દરજી વિગેરેમાં કેટલા પૈસા ખર્ચી નાખે છે. આમ જાણી જોઇને જ દ્રવ્યનો દુરુપયોગ થાય છે.

હું આમ વિચાર કરતો જોયા કરતો હતો તેવામાં આધેડ વયની એક સ્ત્રી આવી અને મને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. એની પાસે પુષ્પોના કેટલાક ગુચ્છ હતા હાથ જોડીને એક ગુચ્છ એણે મારી સન્મુખ ધર્યો અને બોલી "મારા પ્રભુને આ નૈવેદ્ય ધરાવું છું."

એ તો જતી રહી પણ એનાં વચનથી હું તો એટલો બધો દિંગ થઇ ગયો કે એ ચાલી ગઇ ત્યાં સુધી મારાથી એના સામું પણ જોઇ શકાયું નહિ. ઘટના તો તદ્દન સાદી હતી પણ મારા મન ઉપર એની ઘણી છાપ પડી ગઇ. વળી હું પાછો પેલી ગાય તરફ જોવા લાગ્યો. મોટાં મોટાં મોઢાં ભરીને એ મીઠું ઘાસ ચરતી જતી અને પુંછડાથી માખો ઉરાડયા કરતી હતી. તે વખતના એના જીવનની મોજ મને ભેદથી ભરેલી લાગી. મારી મૂર્ખાઇ માટે વાંચનાર કદાચ હસશે, પણ મારૂં અંતઃકરણ તો પૂજ્ય ભાવથી ઉભરાઇ ગયું. ગાયના આનંદમય જીવનને મેં પ્રભુમય જીવન માન્યું, તેને મેં મારી સેવા અર્પણ કરી. આમ્રવૃક્ષ ઉપરથી એક કુમળી ડાળી તોડીને મારે

હાથે જ મેં ગાયને ખવડાવી; આથી મને પ્રભુ સંતોષ્યા જેવો આનંદ થયો.

બીજે વર્ષે ફરી હું ફેબ્રુઆરી માસમાં અહીં આવ્યો. હજુ શીઆળો જ ચાલતો હતો. મારા ઘરમાં સૂર્યનો તડકો આવતો હતો. શીઆળાને લીધે તડકો સારો લાગતો હતો. હું તો લખતો હતો એટલામાં મારા નોકરે આવીને મને કહ્યું કે "એક વૈષ્ણવ જન તમને મળવા માગે છે." "તેને ઉપર મોકલ" એમ કહીને મેં તો લખવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. એક સ્ત્રી ઉપર આવી અને મારાં ચરણ સ્પર્શ કરીને મને પગે લાગી. વર્ષ ઉપર મને જે સ્ત્રી મળી હતી તેજ એ હતી અત્યારે હું એને બરાબર ધારીને જોઈ શકયો. સ્ત્રી સ્વરૂપવાન છે કે નહિ એ પ્રશ્ન સ્ત્રીની જે વયમાં પૂછાય છે તે વય એની વીતી ગઈ હતી સાધારણ કરતાં કદમાં એ વિશેષ ઉંચી હતી, એનું હાડ મજબુત હતું; પરંતુ હંમેશના ભક્તિભાવને લઇને એનું શરીર કાંઇક વળેલું હતું. એની રીતભાતમાં કાંઈ દૂષણ જણાતું નહોતું. એના વદન મંડળમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં એનાં બે નયન હતાં. સામા મનુષ્યના અંતરને ભેદીને આરપાર નીકળી જવાની તેમાં અજબ શક્તિ હતી. એનાં એ વિશાળ નયનથી જાણે મને ધક્કો મારતી એ, હું બેઠો હતો ત્યાં આવી પહોંચી.

"આ શું, આપે મને આપના સિંહાસન આગળ કેમ ખેંચી આણી પ્રભુ? વૃક્ષોની ઘટામાં હું આપનાં દર્શન કરતી હતી તેજ ઠીક હતું: તમને મળવાનું એ જ સ્થાન યોગ્ય હતું."

બાગમાં ફરતાં એણે મને જોયો હશે, મેં એને જોઇ નહોતી. હમણાં કેટલાક દિવસથી મને શરદી થઈ ગઈ હતી એટલે મારાથી બહાર નહોતું નીકળાતું. હું સાંઝે અગાશીમાં જ બેસી રહેતો. કેટલીક વાર પછી એ ફરીથી બોલી "પ્રભુ, કલ્યાણકારી કાંઇ વચનો

સંભળાવશો ?" મને એ આમ કહેશે તેવું મેં નહોતું ધાર્યું એટલે તાત્કાલિક જેવો સુઝયો તેવો જવાબ મેં દઈ દીધો. "કલ્યાણકારી વચનો હું સંભળાવતોએ નથી અને સાંભળતોએ નથી. હું આંખો ઉઘાડી રાખું છું અને મુખ બંધ કરૂં છું; એટલે એકી વખતે જ હું જોઈ અને સાંભળી શકું છું. હમણાં હું તમારા સામું જોઉં છું તે વખતે જાણે હું તમારો સ્વર સાંભળતો હોઉં એમ મને લાગે છે."

"પ્રભુ એકલા મુખથી જ નહિ પણ આખા શરીરથી વાત કરે છે."

"હું જ્યારે શાંત રહું છું, ત્યારે મારા આખા શરીરથી સાંભળી શકું છું. એ ધ્વનિ સાંભળવા માટે જ હું કલકત્તાથી અહીં સુધી આવ્યો છું." મેં કહ્યું.

"હું તે જાણું છું અને તેથી જ તમારી પાસે આવી છું." જતા પહેલાં ફરીથી એણે મને નમન કર્યું અને મારાં ચરણ સ્પર્શ કર્યાં. મારા પગ ઢાંકેલા હતા તેથી એ ખિન્ન થએલી જણાઈ. એ ખુલ્લા રહે એવી એની ઇચ્છા હતી.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે હું મારી અગાશીમાં બેઠો હતો. દક્ષિણ દિશામાં વૃક્ષાવલિની પેલી બાજુએ બધું ઉજ્જડ જેવું લાગતું હતું. પૂર્વમાં વૃક્ષોની ઘટા વટાવીને શેલડીઓ ઉપર સૂર્ય ઉગતો મેં જોયો. વૃક્ષોમાં થઈ ને એકાએક ગામનો રસ્તો જણાયો. જુદા જુદા ગામ તરફ તે રસ્તો ફંટાતો હતો તે પણ હવે જણાયું. વળી પાછો ઝાકળને લીધે તે દેખાતો બંધ થયો. સૂર્ય ઉગ્યો છે કે કેમ તે પણ કહી શકાતું નહોતું. વૃક્ષોની ટોચ ઉપર ધુમસ હજુ વળગેલું જ હતું. પ્રભાતનાં ઝળાં ઝળાંમાં ધુમસની મૂર્તિ જેવી, જોગણના સમી મેં પેલી સ્ત્રીને કરતાલ વગાડતી પ્રભુભજન કરતી કરતી આવતી જોઈ.

આખરે બધું ધુમસ ઉડી ગયું. સૂર્યનારાયણ પૂર્ણપણે પ્રકાશવા

લાગ્યા. કલકત્તાના એક પત્રના ભુખ્યા અધિપતિની ભુખ મટાડવા ટેબલ આગળ બેસીને હું લેખ લખી રહ્યો હતો તેટલામાં તો દાદરે કોઇ ચઢતું જણાયું. ધીમું ધીમું ગાતી જોગણુ ઉપર આવી અને મને પ્રણામ કર્યા. મેં કાગળમાંથી ઉંચું જોયું.

"પ્રભુ, ગઈ કાલે આપના જમ્યા પછી વધેલું અન્ન મેં પ્રસાદ તરીકે ગ્રહણ કર્યું." એ સાંભળીને હું તો ચકિત થઈ ગયો. મેં પૂછ્યું "એ કેમ બનવા પામ્યું?"

"સાંજે તમે વાળુ કરવા બેઠા હતા તે વખતે તમારા બારણા આગળ હું ખડી થઈ રહી હતી, અને તમારી થાળી બહાર આણી તે વખતે તેમાંથી મેં અન્ન ગ્રહણ કર્યું." મારા ગામમાં બધાએ જાણતા હતા કે હું તો વિલાયત જઈ આવ્યો છું અને યૂરોપિયનો સાથે જમ્યો છું. એટલે જોગણુનું બોલવું તો મને આશ્ચર્ય સરખું લાગ્યું. જો કે હું હતો તો વનસ્પતિ–આહારી; પણ મારો રસોઇયો એવો પવિત્રતાનું પુંછડું હતો કે કાંઈ પણ તપાસ કર્યા વગર જ મારા અન્નને અભડાઈ ગએલું ગણતો હતો. મને આશ્ચર્યચકિત થએલો જોઈને જોગણુ બોલી "પ્રભુ, આપનું અન્ન જો મને ન ખપે તો પછી હું આપની પાસે આવુંજ શું કામ?"

મેં કહ્યું "તારી નાતવાળા તને શું કહેશે?"

"મેં તો એ વાત આખા ગામમાં કરી દીધી છે. મારી જ્ઞાતિમાં પણ ખળભળાટ થઈ રહ્યો છે; છતાં 'એ જે કરે તે કરવા દો' એમ સમજીને તેઓ મૌન સેવી રહ્યા છે." જોગણુ ગામમાં સારા કુળની હતી. એની માતા પૈસે ટકે સુખી હતી. પોતાની પુત્રીને સારી રીતે રાખી શકે એવી હતી પણ પુત્રીએ તો જોગણુ થવાનું પસંદ કર્યું. મેં એને પૂછ્યું "તારો નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલે છે?" ત્યારે એણે કહ્યું "ભક્ત જનોએ રહેવાને માટે મને થોડી જમીન આપેલી છે

અને ભોજન માટે હું ઘેરે ઘેર ભિક્ષા માગવા જાઉં છું. ભિક્ષાજ મારે મન દૈવી અન્ન છે." એના કહેવાનો જ્યારે મેં વિચાર કર્યો, ત્યારેજ મને એનો ભાવાર્થ સમજાયો. જે વખતે આપણુને ભોજન મળશે કે નહિ તે અનિશ્ચિત હોય છે, તેવામાં આપણુને કાંઈ ભિક્ષાન્ન મળે તો તેથી અન્ન દેનાર પ્રભુનું આપણુને સ્મરણ રહે છે, અને પ્રભુ જ આપણુને અન્ન મેળવે છે એવો ખ્યાલ આવે છે; પરંતુ આપણુને ઘેર નિયમિત ભોજન મળ્યા કરે છે એટલે આપણા ઉદ્યમથીજ આપણુને એ મળે છે એમ લાગે છે; પણ પ્રભુ આપે છે તેવું ભાન નથી રહેતું. એના પતિ વિષે પૂછવાનું મને ઘણું મન થતું પણ એ બાબતનો તો એ ઈશારો સરખોએ કરતી નહિ; તેથી હું ન પૂછી શકયો.

જે લત્તામાં ઉંચી વર્ણના લોકો રહેતા હતા તે લત્તામાં તો એ ભિક્ષા માગવા જતીજ નહોતી; તેમના તરફ એને બીલકુલે સદ્‌ભાવ નહોતો. હું એને એ સંબંધમાં પૂછતો ત્યારે એ કહેતી કે "એ લોકો પ્રભુસેવામાં એક પાઈએ ખરચે એવા નથી છતાં પ્રભુએ એમને સંપત્તિ આપી છે, અને જે પ્રભુ સેવા કરે છે તે બિચારા ભૂખે મરે છે." "ત્યારે તમે એવા લોકોની પાસે રહીને એમને ઉપદેશ આપીને સન્માર્ગે ચઢાવવા કેમ પ્રયત્ન કરતાં નથી? એમ કરવાથી પ્રભુની ઉત્તમ સેવા કરી ગણાશે." મેં આવી જાતના ઉપદેશ વારંવાર સાંભળ્યા હતા એટલે જ્યારે એવો કોઈ પ્રસંગ હોય તે સમયે આવો બોધ આપવાનો મને શોખ થઈ આવે છે. તેથી મેં ઉપર પ્રમાણે જોગણુને કહ્યું. જોગણુને એથી કશીએ અસર ન થઈ. એ આંખ ઉંચી કરી મારા સામું જોઈ રહી અને બોલી "તમારૂં કહેવું તો એવું છે કે પ્રભુ પાપીઓમાં વસે છે, માટે પાપીની સેવા કર્યે પ્રભુની સેવા કરી ગણાય છે, ખરૂં કે ના:"

"હા, મારૂં એજ કહેવું છે."

"તો તે બરાબર છે. પ્રભુ તેમનામાંજ વસે છે; તેમ ન હોય તો

તે જીવીજ શાના શકે? પણ તેમાં મારે શું? મારા પ્રભુ કાંઈ ત્યાં નથી વસતા; એટલે તેમનામાં રહેવાથી મને કશોયે લાભ ન થાય. મારા પ્રભુ જ્યાં મને મળે છે ત્યાં હું તેમને શોધું છું." આમ બોલતાં બોલતાં એણે મને પ્રણામ કર્યા. એના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો હતો કે "પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે એટલા સિદ્ધાંત માત્રથી કાંઇ અર્થ સરે નહિ. પ્રભુ સચરાચર છે એ સત્ય દૃષ્ટિ મર્યાદામાં ન આવે એવી એક કલ્પના ગણાય; તેથી એ આપણુને સત્ય નથી લાગતી. એની સત્યતા તો અંતરમાંજ અનુભવાય છે કે જેમાં હું એને જોઇ શકું છું."

અહીં મારે કહેવાની જરૂર નથી કે જોગણુ મારા ઉપર જે ભક્તિભાવ રાખતી હતી તે એક મનુષ્ય ઉપર રાખે તેવી નહોતી. હું તો એની પ્રભુપૂજામાં એના સાધન માત્રજ હતો; એટલે એની પૂજા મારે ગ્રહણ કરવી કે ન કરવી તેનો નિર્ણય મારે કરવાનો નહોતો; કારણુ કે એ પૂજા મારી નહોતી પણ પ્રભુની હતી.

જોગણુ વળી બીજી વાર આવી ત્યારે પણ પુસ્તકમાં અને કાગળમાંજ મારૂં ચિત્ત પરોવાએલું હતું.

"આ બધું તમે શું કરો છો? મારા પ્રભુ તમારી પાસે આવું ગદ્ધાવૈતરૂં કરાવે છે? જ્યારે હું આવું છું ત્યારે તમે કાં તો વાંચતા કે લખતા હો છો. નકામા માણસને જ પ્રભુ કામમાં પરોવેલા રાખે છે. નવરા રહે તો વળી કાંઈ ઉપાધિજ વહોરી લાવે. ઉપાધિમાંથી મુક્ત રહેવા માટેજ એમને કાંઈ કરવું પડે છે. તમે આટલી બધી ઉપાધિવાળા છો અને તમારી આસપાસ આવાં લફરાં રહે છે એ મને અસહ્ય લાગે છે. મારે તમારા દર્શન કરવાં આવવું હોય તો નોકરોની રજા સિવાય તો સીધા અવાયજ નહિ. મારે તમારાં ચરણસ્પર્શ કરવાં હોય તો તમારાં મોજાં નડે છે; મારે તમારી સાથે સાધારણ વાત કરવી હોય ત્યારે તમારૂં મન તો અક્ષરના જંગલમાં ભમતું હોય છે." વળી જતાં જતાં એ બે હાથ જોડીને બોલી "મારા પ્રભુ, આજે સવારે

મારા વૃક્ષઃસ્થળમાં આપના ચરણનો મને સ્પર્શ થએલો લાગ્યો. એ મને ઘણા ઠંડા લાગ્યા. તે વખતે એ પગ ખૂલ્લા હતા. પૂજામાં મેં ઘણો સમય એ પગ મારે માથે ધરી રાખ્યા હતા, એથી મને આનંદ વ્યાપી ગયો; તો પછીથી આપની પાસે આવવાનું મારે શું પ્રયોજન હતું? હું શું કામ આવી? મને સાચેસાચું કહી દો, એ માત્ર મોહ નહિ તો બીજું શું?"

મારા ટેબલ ઉપર પુષ્પતબકમાં વાસી પુષ્પો હતાં તેમાંથી વાસી પુષ્પો કાઢી નાખીને મારા માળીએ બીજાં તાજાં પુષ્પો મૂકયાં. આ જોઈને જોગણે મને પ્રશ્ન કર્યો "હવે આ પુષ્પોની તમારે જરૂર છે? ન હોય તો મને આપો." એમ કહીને એ પુષ્પો એણે પોતાની હથેળીમાં લીધાં અને એણે કેટલીકવાર તેમના સામું જોયાજ કર્યું. વળી ઉંચું જોઈને એ બોલી "આ પુષ્પો તો વાસી થઈ ગયાં છે એટલે તમે એના સામુંયે જોતા નથી. જો એકવાર તમે એનું નિરીક્ષણ કરો તો તમારૂં વાંચવા લખવાનું કયાંયે ઉડી જાય." પુષ્પો એને વસ્ત્રને છેડે બાંધ્યાં અને સેવા ભાવથી માથે ચઢાવ્યાં. જતાં જતાં એ બોલી "મારા પ્રભુને મારી સાથે લઈ જવા દો." એણે એવું કહ્યું એટલે મને પણ એમ લાગ્યું કે આપણાં ઘરનાં પુષ્પોની આપણે હાથે જેવી જોઈએ તેવી કાળજી નથી લેવાતી. તેમને આપણે તબકમાં મુકી રાખીએ છીએ, તે તોફાન કરતા છોકરાને શિક્ષા કરવા ખાતર જાણે પાટલી ઉપર ઉભા રાખ્યા હોય તેવાં દેખાય છે.

જોગણ પાછી સાંજે આવી અને અગાશીમાં મારા પગ આગળ આવી બેઠી. આજે સવારે પ્રભુનામના ગુણાનુવાદ ગાતાં ગાતાં ઘેર ઘેર ફરીને મેં પેલાં પુષ્પો વહેંચી દીધાં. આપણા ગામનો મુખી તો મારી આવી ભક્તિને માટે હસતો હતો. એ મને કહે કે એની ભક્તિ કરવામાં તું કેમ નકામો વખત ગાળે છે? એની તો દેશ દેશાન્તરમાં બદબોઈ થઈ રહી છે. પ્રભુ, શું આ વાત સાચી છે લોકો તમારી પાછળ પડયા

છે ?" એકાદ પળ તો હું ખંચકાયો અને છાપાઓ આટલી હદ સુધી પહોંચી જાય છે એથી મને આઘાત પણ થયો. જોગણે તો આગળ ચલાવ્યું "મુખીએ તો એકજ સપાટે મારી ભક્તિની જ્યોત બુઝાવી નાખવાનું ધાર્યું હતું; પણ એ જ્યોત કાંઈ નાની સુની નથી. એ તો મોટી જવાળા છે. પ્રભુ, લોકો તમને કેમ ગાળો દે છે ?" મેં જવાબ દીધો "કારણ કે હું તેને લાયક છું. મારા મનમાં એવી લાલસા હતી કે ગુપ્ત રીતે મનુષ્યનાં હૃદય હરી લેવાં" "હવે તમને જણાયું હશે કે મનુષ્યનાં હૃદય કેવાં છે. એ તો હલાહલથી ભરેલાં છે. હવે તમારી લાલસા છુટશે."

જ્યાં સુધી મનુષ્યના હૃદયમાં લાલસા હોય છે ત્યાં સુધી એ મારજ ખાય છે. લોભ દુશ્મનની ગરજ સારે છે અને મનુષ્યમાં વિષ રેડે છે. આપણો દયાઘન પ્રભુજ મનુષ્યને શિક્ષા કરીને પોતાને હાથેજ એ વિષને દૂર કરે છે. જે મનુષ્ય અંત સુધી પ્રભુનો માર ખાય છે તે અંતે તરી જાય છે.

(૨)

એ સાંજેજ જોગણે મને એનો જીવનવૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. "મારા પતિ બિચારા ઘણા સરળ છે. કેટલાક તો એમને ભોળા ધારે છે; પણ હું તો જાણું છું કે જે સરળ હોય છે તેજ સત્ય સમજે છે. ધંધામાં અને ઘરમાં તો એ એમનું નભાવ્યે જતા હતા. એમની તૃષ્ણા અને જરૂરીઆતો ઘણી ઓછી હતી એટલે અમારી પાસે જે હતું તેનાથી એ સારી રીતે ચલાવ્યે જતા હતા. બીજી બાબતોમાં એ માથું મારતા નહોતા તેમ તે સમજવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નહિ. એમનાં માતપિતા અમારાં લગ્ન પછી અલ્પકાળમાંજ ગુજરી ગયાં હતાં એટલે ઘરમાં અમે એકલાંજ હતાં. પરંતુ મારા પતિને ટકોરની જરૂર હતી. મને કહેતાં શરમ આવે છે કે મારા પતિને મારે માટે

માન હતું. મને એમના ઉપરી તરિકે એ માનતા; પણ મને ખાતરી છે કે મારા કરતાં એ સારૂં સમજતા. હું તો વાતોના તડાકા મારવામાં શૂરી હતી સર્વ કરતાં એમને એમના ગુરૂ ઠાકુર માટે ઘણો પૂજ્યભાવ હતો. તેમના પ્રત્યે એમનો સ્નેહ એવો ઉત્તમ હતો કે તેવો સ્નેહ ભાગ્યેજ કોઈનામાં હોય. મારા પતિ કરતા ગુરૂ ઠાકુર નાના હતા. અહા એ કેવા સ્વરૂપવાન હતા. નાનપણમાં એ અને મારા પતિ ભેગા રમતા, અને ત્યારથીજ મારા પતિએ એમના આ બાલ મિત્રને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું. મારા પતિ ભોળા હતા તે ઠાકુર જાણતા હતા. તેથી એ એમને ઘણા ચીડવતા. ગુરૂ અને એમના મિત્રો મારા પતિની મશ્કરીઓ કરતા અને ખુશી થતા. એ બિચારા મૂંગે મોઢે આ બધું સહન કરતા હતા.

મારા લગ્ન થયાં ત્યારે ગુરૂ ઠાકુર બનારસમાં ભણતા હતા. એમનો ખર્ચ મારા પતિજ પુરો કરતા. જ્યારે એ અમારા ગામમાં આવ્યા ત્યારે મારી વય અઢાર વર્ષની હતી. પંદરમે વર્ષે મને એક પુત્ર થયો પણ એટલી ઉમ્મરમાં બાળકો કેમ ઉછેરવાં તે મને નહોતું આવડતું. હું એટલી બધી વાતોડી હતી કે કલાકના કલાક મારી સહીઅરો સાથે વાતોના તડાકાજ માર્યા કરતી હતી. પુત્રને લીધે મારે ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવું પડતું તેથી એના ઉપર હું બહુ ખીજવાઈ જતી. અરેરે પુત્રરૂપે પ્રભુ મારે ત્યાં અવતર્યા પણ તેમને રમવાનાં રમકડાં મારી પાસે નહોતાં. એ તો માતાના અંતરમાં પ્રવેશ્યા પણ માતાનું અંતર પાછું પડયું. ક્રોધમાં મારો ત્યાગ કરીને એ જ્યારથી ચાલ્યા ગયા ત્યારથી એમની શોધમાં મેં આકાશ અને પાતાળ એક કરી નાખ્યાં છે. પુત્ર એના પિતાનો આનંદ હતો. હું પુત્ર માટે કેવળ બેદરકાર હતી તેથી એમને દુઃખ થતું, પરંતુ એમનાથી એ દુઃખ કોઈને કહેવાતું નહિ અજાયબ જેવી વાત તો એ હતી કે પુત્ર પ્રત્યે જેમ હું બેપરવા રહેતી તેમ પુત્ર મને ને મનેજ વળગતો આવતો હતો. એને ભય હતો કે એક દિવસ એને તજીને હું ચાલી જઈશ; તેથી હું પાસે હોઉં છતાંએ

આતુર નેત્રે એ મારી ચોકીજ કર્યા કરતો હતો. હું એની પાસે ઝાઝીવાર રહેતી નહિ, તેમ તેમ મારી પાસે રહેવાની એને વિશેષ મરજી થતી હતી. હું રોજ નદીએ જતી ત્યારે હાથ લાંબા કરીને મારી સાથે આવવાને એ ધમપછાડ કરી મુકતો પણ હું તો ત્યાં સહીઅરોને મળવા જતી હતી એટલે પુત્રનો ભાર વિંઢાળવો મને ગમતો નહોતો.

એક દિવસ સવારમાં આકાશમાં પુષ્કળ વાદળાં ચઢી આવ્યાં હતાં તે વખતે મારા પુત્રને નોકરને સોંપીને હું નદીએ ચાલી ગઈ. મારી સાથે આવવાને એ ઘણું રડ્યો. ઘાટ ઉપર હું પહોંચી તે વખતે ત્યાં કોઈએ નહોતું. અમારા ગામની બધી સ્ત્રીઓ કરતાં મને સૌથી વધારે સારૂં તરતાં આવડતું હતું. વરસાદના પાણીને લીધે નદી ભરચક થઈ રહી હતી. હું તરવા પડી, અડધી નદી તરી ગઈ હઈશ એટલામાં કિનારા ઉપરથી "માતા" એવી બૂમ આવતી મેં સાંભળી પાછી વળીને જોઉં છું તો મારો પુત્ર મને બોલાવતો બોલાવતો પગથીઆં ઉતરતો હતો મેં બૂમ પાડીને કહ્યું કે તું ત્યાંજ ઉભો રહે, પણ એ તો હસતો હસતો અને મને બૂમો પાડતો પગથીઆં ઉતરવા લાગ્યો. ભયથી મારા હાથ પગ ખેંચાવા લાગ્યા. ભયાનક બનાવ ન જોવાય તેટલા માટે મેં મારી આંખો મીંચી દીધી. જ્યારે પાછી ઉઘાડી ત્યારે લપસણા પગથીઆ ઉપરથી મારા પુત્રના મુખ ઉપર વિલસી રહેલું હાસ્ય અદૃશ્ય થયું હતું. હું કિનારે આવી પહોંચી, છોકરાને પાણીમાંથી ખેંચી કાઢ્યો. મેં એને મારા હાથમાં લીધો. મારા બાલુડાએ મારી સાથે આવવા બહુએ બૂમો પાડી હતી પણ મેં મૂર્ખીએ કાંઈ ધ્યાન ન આપ્યું. એને હાથમાં લઈને એના સામું જોઈ રહી પણ એ તો મારા સામું જોતોજ નહોતો; તો પછી મને માતા કહીને બોલાવે તો શાનો ?

પુત્રરૂપે પ્રભુ આવ્યા હતા પણ મેં તેમની પરવા ન કરી; મેં એમને રડાવ્યાજ કર્યા. હવે તેજ મારી બેદરકારી મારી છાતીમાં મને ઘા ઉપર ઘા લગાવ્યા કરે છે. જ્યારે પુત્ર જીવતો હતો ત્યારે હું એને

એકલો જ પડ્યો રહેવા દેતી: હું મારી સાથે નહોતી લઇ જતી. હવે એ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે એ મને રોજ સાંભળ્યા કરે છે, ઘડીવાર વિસરાતો નથી.

મારા પતિને કેટલું કલ્પાંત થયું તે તો પ્રભુજ જાણે છે. મારા પાપને માટે એમણે મને શિક્ષા કરી હોત તો ઘણું સારૂં થાત; પરંતુ એમણે તો શાંતિથી સઘળું સહન કરી જાણ્યું, એમણે કહી ન જાણ્યું; હું તો શોકથી લગભગ ગાંડા જેવી થઈ ગઈ હતી; તેવામાં ગુરુ ઠાકુર પાછા આવ્યા. પહેલાં તો મારા પતિને એમની સાથે બાલમિત્રતાને લીધે સ્નેહજ હતો; પણ હમણાં હમણાં તો ગુરુની પવિત્રતા અને વિદ્વત્તાને લીધે તેમના પ્રતિ એમની ભક્તિ અપૂર્વ થઈ ગઈ હતી. ગુરુનો એમના ઉપર એટલો બધો પ્રભાવ પડી ગયો હતો કે એમની સમક્ષ એમનાથી બોલાતુંએ નહિ. શોકમાં મને આશ્વાસન આપવા મારા પતિએ ગુરુને કહ્યું. ગુરુ કથા પુરાણ વાંચતા પણ એથી મારા મન ઉપર ઝાઝી અસર ન થઇ. કથા પુરાણની કીંમત મને તો પ્રેમના સ્વરમાં લાગી. પ્રભુ મનુષ્યને ગળે દૈવી જીવનનો ઘુંટડો મનુષ્યના સ્વર દ્વારા ઉતારે છે. એના સિવાય બીજું સારૂં સાધન એની પાસે નથી; અને એ પોતે પણ એ દ્વારાજ દૈવી ઘુંટડો પોતાને ગળે ઉતારે છે. મંદિર જેમ સુગંધીદાર ધૂપથી મઘમઘ થઈ રહે તેમ અમારૂં આખું ઘર મારા પતિની ગુરુભક્તિથી થઇ રહ્યું હતું. ગુરુ પ્રત્યે મેં પણ તેવીજ ભક્તિ દાખવી અને મને શાંતિ મળી. ગુરુમાં મેં મારા પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં. દરરોજ એ અમારે ઘેર આવતા. પથારીમાંથી ઉઠતાં મને એમના ભોજન વિષેનોજ પહેલો વિચાર આવતો, એમના ભોજન માટે હું સામગ્રી તૈયાર કરતી તે વખતે મારી આંગળીઓ હર્ષથી નાચી રહેતી હતી.

ગુરુ પ્રત્યે મારી આવી ભક્તિ જોઈને મારા પતિ મારા ઉપર વધારે પ્રસન્ન થયા. ગુરુ કેવી આતુરતાથી મને કથા પુરાણ સમજાવતા તે પણ એમણે જોયું; તેથી એમને એમ થયું કે હુંજ મૂર્ખો રહ્યો. હું

ગુરુકૃપા નથી મેળવી શકતો પણ કાંઈ હરકત નહિ, મારી પત્નીએ તેનો ખંગ વાળ્યો છે.

આમને આમ સુખમાં બીજાં પાંચ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. મારૂં આખું જીવન એ પ્રમાણે સુખમાં જાત; પરંતુ ગુપ્ત રીતે અંદરખાને કાંઇ ચાલી રહ્યું હતું. હું તો ન પારખી શકી પણ મારા અંતરના પ્રભુ તો તે પારખી શકયા. પછી એક દિવસ એવો આવ્યો કે તે દિવસે એક પળવારમાં અમારૂં આખું જીવન ઉંધું ચતું થઈ ગયું.

ભર ઉનાળામાં એક દિવસ સવારમાં હું નદીએથી સ્નાન કરીને ભીને વસ્ત્રે એક ગલીમાં થઈને ઘર તરફ આવતી હતી; વળવાનો રસ્તો હતો ત્યાં આગળ આમ્રવૃક્ષની નીચે મને મારા ગુરુ ઠાકુર મળ્યા. એમના ખભા ઉપર વસ્ત્ર હતું. સંસ્કૃત શ્લોક બોલતા બોલતા એ નદીએ સ્નાન માટે જતા હતા. મારાં ભીના વસ્ત્ર મારે અંગે મને સજ્જડ ચોંટી ગયાં હતાં; એટલે એમને જોઈને હું શરમાઈ ગઈ અને મને ન દેખે એમ સોડીયું વાળીને હું ચાલી જતી હતી. એટલામાં એમણે મને નામ દઈને બોલાવી. હું સંકોચ પામતી નીચી નજરે ઉભી રહી. એ મારા સામું જોઇ રહ્યા અને બોલ્યા "તારૂં અંગ કેવું સુંદર છે?"

પાસેના વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર સમસ્ત પક્ષીવૃંદ એકદમ કિલકિલાટ કરવા મચી પડયો હોય એમ લાગ્યું. શાખાઓ પુષ્પથી લચી રહેલી લાગી. પૃથ્વી આકાશ અને પ્રત્યેક વસ્તુ આનંદની મસ્તીમાં ઉછળી રહી હોય એમ જણાતું હતું. હું ઘેર કેવી રીતે પહોંચી તે કહી શકતી નથી. મને એટલુંજ સાંભરે છે કે હું ઘેર જઇને દેવમંદિરમાં પેસી ગઇ. મંદિર મને ખાલી લાગ્યું. નદીએથી આવતા પેલી ગલીમાં જે સોનેરી તારા ટપકીઓ મારી આગળ ચમકી રહી હતી, તેજ અત્યારે મારાં નયન સમક્ષ રમી રહી હતી. ગુરુ ઠાકુર મારે ત્યાં

ભોજન માટે આવ્યા, મારા પતિને પૂછ્યું કે હું કયાં ગઈ છું. એમણે મને બહુએ ખોળી પણ હું ન જડી.

હવે મને એ જ પૃથ્વી અને એ જ સૂર્ય જુદાં ભાસવા લાગ્યાં, મેં પ્રભુને સંભાર્યા પણ એમણે મુખ મચકોડયું. દિવસ કયાં ઉગ્યો અને કયાં આથમ્યો તે મને ન જણાયું. રાત પડી, અંધારૂં થઈ ગયું. મારા પતિ રાતે જ ખરા ખીલતા હતા. એ અંધારામાં જે કાંઈ બોલતા તે ઉપરથી મને આશ્ચર્ય થતું કે એમને કેવું ઉંડું જ્ઞાન છે.

કેટલીકવાર મોડી રાત સુધી કામ પહોંચતું એટલે હું મોડી સુવા જતી. મારા પતિ મારી રાહ જોતા જમીન ઉપર જ બેસી રહેતા. રાતે પ્રથમ અમે અમારા ગુરુ વિષે વાતચિત કરતાં અને પછી બીજી વાત ઉપર જતાં.

તે રાતે હું છેક મધ્ય રાત્રે સુવા ગઈ. એ તો જમીન ઉપર ઉંઘી ગયા હતા. એમને જગાડયા સિવાય એમના પગ ઉંચા નીચા કરતાં મારી છાતીમાં એમની લાત વાગી. એમના તરફનું મને એ છેલ્લું જ દાન હતું. બીજે દિવસે એમના ઉઠયા પહેલાં હું ઉઠી; તે વખતે મળસ્કું થયું હતું, પણ હું એટલી બધી વહેલી ઉઠી હતી કે તે વખતે કાગડા પણ નહોતા બોલતા. હું પતિને પગે પડી અને એમને ચરણે મેં માથું અડકાડયું. એ ઉઠીને બેઠા થયા અને જાણે સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત થઇને મારા સામું જોવા લાગ્યા.

મેં કહ્યું "મેં તો હવે સંસારનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી દીધો છે. હવે હું તમારી નહિ રહી શકું, તમારા ઘરનો હું ત્યાગ કરૂં છું." હજુ તો એ પોતાને સ્વપ્નમાં જ ધારતા હતા તેથી એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. મેં અસહ્ય દુઃખથી કહ્યું. "જરા મારૂં કહ્યું સાંભળો. જુઓ તમે ફરીથી લગ્ન કરજો, હું તો હવે રજા લઈશ."

આ શી ગાંડી ગાંડી વાતો કરે છે. સંસારનો ત્યાગ કરવાનો તને કોણે બોધ આપ્યો?"

" ગુરુ ઠાકુરે. "

" ગુરુ ઠાકુર ! એમણે આવો બોધ ક્યારે આપ્યો ? "

" કાલે સવારે નદીએથી આવતાં હું એમને મળી ત્યારે. " એમનો અવાજ થરડાયો. મારા સામું ફરીને મને પૂછવા લાગ્યા. " એમણે તને એવી કેમ આજ્ઞા આપી ? "

" તે તો હું શું જાણું ? તેમને પૂછો; એ પોતે તમને કહેવું હશે તો કહેશે. "

" સંસારમાં રહીને પણ સંસારનો ત્યાગ થઈ શકે છે; તારે મારા ઘરમાંથી જતા રહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું ગુરુને એ વિષે વાત કરીશ. "

" ભલે, તમારા ગુરુને તમારું કહેવું માનવું હોય તો માને, પરંતુ મારું હૃદય હવે એ વાત નહિ માને. હું તો તમારા ગૃહનો ત્યાગ જ કરીશ. આજથી આ સંસાર મારે મન મિથ્યા છે. "

આ સાંભળીને એ તો સ્તબ્ધજ બની ગયા. અમે બન્ને અંધારામાં જમીન ઉપર જ બેસી રહ્યાં. અજવાળું થયું ત્યારે એ બોલ્યા " ચાલો આપણે બન્ને ગુરુ પાસે જઈએ. " હાથ જોડીને મેં કહ્યું. " હું તો હવે કદી એમને મળવા નહિ આવું. " એ મારા સામું જોઈ રહ્યા. હું સમજી ગઈ કે એ મારો મનોભાવ કળી ગયા છે. સંસારમાં બે જ વ્યક્તિઓનો મારા ઉપર અંતિમ પ્રેમ હતો. એક મારા પુત્રનો અને બીજો મારા પતિનો. એ પ્રેમ જ મારો પ્રભુ હતો તેથી ત્યાં અસત્ય નહોતું ચાલતું. આ બેમાંથી એકે મારો ત્યાગ કર્યો અને મેં બીજાનો ત્યાગ કર્યો. હવે તો મારે સત્ય—નીતરા સત્યની જ જરૂર છે. " એટલું કહીને જોગણે મારાં ચરણની રજનો સ્પર્શ કર્યો, ઉભી થઈ, મને પગે પડી અને ચાલી ગઈ.

વિજયમુકુટ

એ રાજકુમારી અજિતા હતી, પરંતુ રાજા નારાયણના રાજકવિએ એને કોઈ દિવસ જોઈ નહોતી. જ્યારે એ પોતાની નવી કૃતિ રાજાને ગાઈ સંભળાવતો ત્યારે એ એટલા ઉંચા સ્વરે ગાતો, કે રાજ્યકચેરીના ઉપલા ભાગમાં પડદો ભરી લીધેલા છજ્જાની અંદર બેઠેલ અદૃષ્ટ શ્રોતાઓ પણ એ સ્વરને સાંભળી શકતા હતા. એનો સૂર એટલો બધો ગગનભેદી હતો કે એ ઠેઠ ગ્રહમંડળમાં પહોંચી જતો, અને એના ભાગ્યના શાસનકર્તા ગ્રહને ત્યાંથી ખેંચી લાવીને તેને પૂર્ણ કળાએ પહોંચાડી દેતો.

પડદા પાછળ કવિ કોઇની છાયા આમતેમ જતાં જોતો. દૂરથી એને કાને રણકો કરતો અવાજ આવતો હતો. એ રણકાર નૂપુરની સુવર્ણ ઘુઘરીયોનો હતો અને એ જ રણકારથી કવિ નૂપુરના મધુર સ્વપ્નમાં પડી જતો. પ્રભુની દયાદૃષ્ટિથી જેમ પતિત પણ પાવન થઈ જાય, તેમ એ નૂપુરને ધારણ કરનાર ગુલાબી રંગનાં ચરણો જે ભૂમિ ઉપર પડતાં હશે, તે ભૂમિની રજનાં પણ અહોભાગ્ય એમ કવિને લાગતું. એ જ પાવન પગલાં કવિએ પોતાના હૃદયમંદિરમાં પધરાવ્યાં, અને એ સુવર્ણઘુઘરીઓના રણકારમાં રાગ મીલાવીને કવિ એ જ

મંદિરમાં કાવ્ય રચતો હતો. પડદાની પાછળ કોની છાયા હાલ્યા કરતી હશે અને કોના નૂપુરની ઘુઘરીઓનો ચમકો પોતાના હૃદયના રણકા સાથે વાગી રહેતો હશે, તે બાબતની કવિના મનમાં શંકા ઉઠી જ નહિ. રાજકુમારીની દાસી મંજરી કવિના ઘર આગળ થઈને નદીએ જતી ત્યારે કવિની સાથે છાનાં માનાં વાત કરવાનું એ કદીએ ચુકતી નહિ. કોઈ કોઈ વાર સંધ્યાકાળે જ્યારે માર્ગમાં કોઈ જતું આવતું ન હોય ત્યારે તો એ બેધડક કવિના ઘરમાં પેસી જતી અને શેતરંજીને છેડે બેસી જતી; પરંતુ એના મુખ ઉપર જે ઘુમટો રહેતો, તેનો દીલપસંદ રંગ રાખવાને માટે જે કાળજી રખાતી અને એના અંબોડામાં જે જાતનાં પુષ્પોનો ગુચ્છ શોભી રહેતો, તે ઉપરથી એ વિષયમાં કોઈની સહાય લેવાતી હોવી જોઈએ; તે સિવાય આવી પસંદગી દાસી ન કરી શકે; તેવી શંકાને સ્થાન મળતું હતું. લોકો જોઈને હસતા અને ઘુસપુસ વાતો પણ કરતા હતા; પરંતુ એમાં એમને દોષ દેવા જેવું નહોતું. રાજકવિ શેખર આ વાત ગુપ્ત રાખવા જરાએ પ્રયત્ન કરતો નહોતો. આવા મિલન પ્રસંગો એને મન વિશુદ્ધ આનંદરૂપ હતા. મંજરીનો અર્થ પુષ્પનો પરાગ એવો થતો હતો. સાધારણ મનુષ્યને પણ આ નામ મધુર લાગતું હતું; પરંતુ શેખરે તો એ મધુર નામને પણ વધારે મધુર બનાવ્યું. એણે દાસીનું નામ વસંતપુષ્પપરાગ પાડયું. આ નામથી અન્ય મનુષ્યો તો ડોકું ધુણાવીને “ઓત્તારીની” એમ કહેવા લાગ્યા. પોતાનાં વસંત કાવ્યોમાં કવિએ વસંતપુષ્પપરાગનાં યશોગાન ઘણી જ સ્પષ્ટ રીતે અને સ્થળે સ્થળે ગાયાં હતાં. રાજા જ્યારે આ કાવ્ય સાંભળતો ત્યારે આંખનો અણસારો કરીને હસી પડતો અને કવિ પણ હસતો. રાજા એને પ્રશ્ન પૂછતો “વસંતના દરબારમાં ભ્રમરનું કાર્ય માત્ર શું ગુંજારવ કરવાનું જ છે!” કવિ ઉત્તર આપતો. “ના. વસંતપુષ્પપરાગના મિષ્ટ મધનું આસ્વાદન લેવાનું કાર્ય પણ ખરૂં.” આ સાંભળી આખી રાજસભા હસી પડતી; અને એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે મંજરી, પોતાને કવિએ આપેલું નામ

સ્વીકારીને અંતરમાં હર્ષ પામતી હતી તેથી રાજકુમારી અજિતા પણ હસી પડતી.

જીવન સત્ય અને અસત્યની ગુંથણી છે. કર્તા સૃષ્ટિને રચે છે પરંતુ મનુષ્ય પોતાની રુચિ અનુસાર તેના ઉપર ઢોળ ચઢાવે છે. કવિના કાવ્યમાં તો નીતરૂં સત્ય જ હતું. કાવ્યનો વિષય કૃષ્ણ અને રાધાનો હતો, અનાદિ પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો હતો, આદિ ઉપાધિ અને અનંત આનંદનો હતો. રંકથી તે રાય પર્યંત દરેક મનુષ્યે પોતાના અંતરમાં આ કાવ્યનું સત્ય તપાસી જોયું હતું. એ કાવ્યો બધાંને મુખપાઠ જેવાં થઈ ગયાં હતાં. ચંદ્રના પ્રકાશમાં, કે ગ્રીષ્મમાં ઠંડા પવનની લહેરો આવતી હોય તે વેળા બારીઓમાં, અગાશીઓમાં કે હોડીઓમાં અથવા વૃક્ષોની ઘટાઓમાં, આ કાવ્યો હજારો મુખેથી ગવાતાં હતાં.

કવિ ગાતો, રાજા સાંભળતો અને શ્રોતાઓ હર્ષના નાદ કરી મેલતા. મંજરી નદીએ જતી આવતી કવિના ઘરમાં ડોકીયું કરતી. છજાની અંદર પગરવ સંભળાયા કરતો અને સોનેરી ઘુઘરીઓનો અવાજ દૂરથી આવ્યા કરતો હતો. આ પ્રમાણે કવિના દિવસો સુખમાં નિર્ગમન થતા હતા.

એવામાં દિગ્‌વિજય કરવા નીકળી પડેલો કોઈ અન્ય કવિ રાજા નારાયણના અમરપુરમાં આવી પહોંચ્યો. એણે ઘણી રાજસભાઓમાં જઈને પોતાની ઉત્તમ કાવ્યકૃતિ અને શક્તિથી ત્યાંના કવિઓનો પરાભવ કર્યો હતો. એ કવિ રાજાના સિંહાસન આગળ આવીને ઉભો રહ્યો અને એક શ્લોક બોલીને પોતાની કીર્તિનાં વખાણ કર્યાં. રાજાએ એનો આદરસત્કાર કર્યો અને કહ્યું. "કવિ, પધારો; તમને અમારૂં સ્વાગત છે." આ નવા કવિનું નામ પુંડરીક હતું. એણે કહ્યું. "મહારાજા, હું કાવ્યમાં દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો છું. ફરતો ફરતો

આપના રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો છું. હું કાવ્યક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માગું છું.” રાજકવિ શેખર કાવ્યક્ષેત્રમાં કેવું યુદ્ધ થતું હશે તે જાણતો નહોતો. એને રાત્રે નિદ્રા ન આવી. પ્રસિદ્ધ પુંડરીકનું પ્રચંડ શરીર, કિરપાણના જેવું અણીવાળું વળેલું નાક અને દર્પથી એકજ બાજુએ ઢળેલું એનું મસ્તક, શેખરની દૃષ્ટિમાં તરવરવા લાગ્યાં. ગભરાતો ગભરાતો શેખર સવારે સભામંડપમાં આવ્યો. મંડપમાં મોટી મેદિની ભરાઈ હતી.

શેખરે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને મુખ મલકાવીને નમન કર્યું. પુંડરીકે સહેજ પોતાનું માથું હલાવ્યું અને અર્થસૂચક હસીને પોતાની વાહવાહ કહેનારાં અનુયાયીઓ સામે ફર્યો.

શેખરે ઉંચું જોયું, છજ્જા તરફ દૃષ્ટિ કરી અને પોતાની હૃદ્ય-દેવીને પ્રણામ કરીને બોલ્યો. “દેવી, આજના વાદયુદ્ધમાં જો હું વિજયવંત થઈશ, તો તારા અજેય નામની કીર્તિનો ડંકો વાગી રહેશે.”

તૂર વાગ્યું. મહારાજાનો જય પોકારતા લોકો ઉઠીને ઉભા થયા. રાજા સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કરીને રાજવંશી દબદબામાં સભામંડપમાં આવી પહોંચ્યા અને સિંહાસન ઉપર બીરાજ્યા.

પુંડરીક ઉભો થયો. આખા મંડપમાં શાંતિ પ્રસરી રહી. માથું ઉંચું રાખીને અને છાતી ફુલાવીને બુલંદ અવાજથી મહારાજા નારાયણનાં યશોગાન એણે ગાવા માંડયાં. સમુદ્રનાં મોજાંની માફક એના શબ્દો સભાગૃહની દીવાલો ઉપર અથડાવા લાગ્યા અને પોતાની પાંસળીઓમાં જાણે એ અવાજ પેસી જતો હોય એમ શ્રોતાઓને લાગ્યું. અગાધ બુદ્ધિથી એણે નારાયણ નામના અનેકાનેક અર્થ કરી બતાવ્યા. જે શીઘ્રતાથી અને વિદ્વતાથી એણે વિવિધ છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં નારાયણ શબ્દના પ્રત્યેક અર્થને ગુંથી બતાવ્યા, તેથી શ્રોતાઓ તો સડક જ થઈ ગયા. એના બેઠા પછી પણ કેટલીકવાર સુધી રાજ-સભાના થાંભલાઓમાં અને શ્રોતાઓના કાનમાં એના બુલંદ અવાજના

ભણકારા વાગી રહ્યા હતા. દેશાવરથી આવેલા પંડિતો પોતાના હાથ ઉંચા કરી કરીને બોલ્યા. "શાબાશ છે, શાબાશ છે."

રાજાએ શેખરના સામું જોયું એટલે પળવાર દુઃખભરી આંખે રાજા સામું જોઈને ઘાયલ થએલા હરણની માફક એ ઉભો થયો. એનું મુખ ફીકકું પડી ગયું હતું, સ્ત્રીના જેવો એ લજ્જાળ થઈ ગયો. હતો. સૂર મેળવતાં તાર વધારે તંગ થઈ જવાથી વાગતાં વાગતાં તુટુ તુટુ થઈ રહે છે તેમ પાતળા કાંડાવાળી અને વીણા સમી નાજુક શેખરની દેહ જાણે હમણાં તુટી જશે એમ લાગતું હતું. આરંભમાં એણે પોતાનું માથું નીચું રાખ્યું અને સ્વર ધીમો કર્યો પ્રારંભના કેટલાક શ્લોકો તો બીલકુલ સંભળાયા નહિ. પછીથી ધીમે ધીમે એનું માથુ ઉંચુ થવા લાગ્યું અને એનો મંજુલ સ્વર અગ્નિની થરથરતી જ્યોતની માફક આકાશ તરફ વધવા લાગ્યો. ભૂતકાળની વિસ્મૃતિમાં ભુલાઈ ગયેલ રાજાની પાછલી પેઢીઓથી માંડીને વર્તમાન પેઢી સુધીના એ વંશમાં જેટલા રાજાઓ થઇ ગયા, તેમનું શૌર્ય અને અનુપમ ઔદાર્યનું કવિએ એવું સર્વોત્કૃષ્ટ દિગ્દર્શન કરાવી દીધું કે એ રાજવંશ માટે પ્રજાના હૃદયમાં ઉછળી રહેલી અદ્વિતીય પ્રેમોર્મિની પરિમલ કાવ્ય રૂપે ચારે તરફ પ્રસરી રહી અને રાજ્યસિંહાસનની આસપાસ પુષ્પમાળા પ્રમાણે વીંટાઈ ગઈ. કાવ્યની પૂર્ણાહુતિ કરતાં પોતાના મહારાજને ઉદ્દેશીને શેખરે કહ્યું "રાજાજી, શબ્દના આડંબરમાં કદાચ હું પછાત પડયો હઇશ, પરંતુ આપના પ્રત્યેના મારા પ્રેમમાં હું જરાએ પછાત પડયો નથી." શ્રોતાઓની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ અને પથ્થરની દીવાલો પણ વિજયની ઘોષણા કરી રહી હોય એમ ગાજી રહી.

જબરજસ્ત રીતે ડોકું ધુણાવીને "હેં" એમ તુચ્છકાર કરતાં લોકોની હર્ષની લાગણીને પુંડરીકે ગુમાનમાંજ હસી કાઢી; અને ઉભા

થઈને સભા સન્મુખ આ પ્રશ્ન રજુ કર્યો "શબ્દો કરતાં સર્વોપરિ બીજું શું છે ?" આ સાંભળીને આખી સભા પાછી શાંત થઈ ગઈ.

એણે ફરીથી પોતાની છટાદાર વાણીમાં પોતાની વિદ્વત્તાનું દર્શન કરાવ્યું. એણે સાબીત કરી બતાવ્યું કે શબ્દ તો આદિથીજ છે અને પરમાત્મા છે. એણે પોતાના સમર્થનમાં શાસ્ત્રનાં અવતરણો ટાંકી ટાંકીને બતાવ્યાં અને પૃથ્વી અને આકાશમાંની સર્વ વસ્તુઓ કરતાં શબ્દનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું; અને ફરી પ્રચંડ સ્વરે એણે પાછો એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો "કહો હવે શબ્દ કરતાં સર્વોપરિ બીજું શું છે ?" અભિમાન પૂર્વક એણે ચારે તરફ જોયું. એના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની કોઈની હિમ્મત ચાલી નહિ. એટલે પોતે કરેલા શિકારનું પૂરેપૂરું ભોજન કરીને ધરાયલા સિંહ સમો એ ધીમે રહીને બેસી ગયો. પંડિતો ધન્ય છેની ગર્જનાઓ કરી રહ્યા. રાજા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. શેખર તો પુંડરીકની અમોઘ વિદ્વતા આગળ કશા લેખામાં ન ગણાયો. આજના દિવસની સભાનું કાર્ય સમાપ્ત થયું.

બીજે દિવસે શેખરે શરૂઆત કરી. કાનુડાની વાંસળીએ વૃંદાવનને પહેલી વાર ગજાવી મુકયું હતું તે વિષેનું કાવ્ય હતું. "વેણુ કોણ વગાડે છે અને એનો નાદ ક્યાંથી આવે છે તેની ગોપીઓને ખબર ન પડી. કેટલીકવાર એમ લાગતું કે દક્ષિણ દિશાનો પવન ખેંચી લાવતો હશે કે ટેકરીઓની ટોચ ઉપર ઝુલતાં વાદળમાંથી આવતો હશે. ઉદયાચળમાંથી એ નાદ મિલનનો સંદેશ લાવતો અને અસ્તાચળમાં વિષાદવત્ થઈને પાછો પડતો. વેણુ સંગીતના સ્વપ્નથી રાત્રિને ભરી દેતી, તારાઓ પૂરકનું કામ કરતા હતા. વેણુનો નાદ એકી વખતે સર્વ દિશામાં ગાજી રહ્યો. ખેતરોમાં, ઘટાઓમાં, રસ્તા ઉપર, ગલીઓમાં લીલા ઘાસ ઉપર, એમ સર્વત્ર એની અસર પ્રસરી

રહી. કોઈ ગોપી એનો અર્થ સમજી શકી નહિ, તેમ પોતાના અંતરની ઇચ્છા કેવા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવી તે પણ એમને સુઝ્યું નહિ. વેણુ—વિહારી વિના એમનાં નેત્રો અશ્રુથી છલોછલ ભરાઈ ગયાં, એમનું જીવન વેણુવિહારીના અભાવે મૃત્યુની વાંછના કરવા લાગ્યું. ”

શેખર શ્રોતાઓને ભુલી ગયો, પોતે પ્રતિસ્પર્ધી સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરી રહ્યો છે તે પણ ભુલી ગયો. એ પોતાના વિચારોની મધ્યમાં એકલો ઉભો હતો અને વેણુગીત ગાઇ રહ્યો હતો. છાયામાંથી આકાર બની ગયેલ મૂર્તિ એના મનમાં રમી રહી હતી અને દૂરના પડતા પગરવના રણકારનો પ્રતિધ્વનિ ગાજી રહ્યો હતો.

હવે એ પોતાના સ્થાન ઉપર બેઠો. શ્રોતાઓ અવર્ણનીય અને અનહદ આનંદમાં એવા નિમગ્ન થઈ ગયા હતા કે શેખરને હર્ષના ધ્વનિથી વધવી લેવાનું પણ વિસ્મૃત થઇ ગયું. વળી પાછો પુંડરીક ઉભો થયો અને એ પ્રિયતમ અને પ્રિયતમા કોણ હતાં તેનું વર્ણન કરવાનું શેખરને આહ્‌વાહન કર્યું. ગર્વથી એણે ચારે તરફ જોયું. પોતાના અનુગામીઓ પ્રતિ જોઇને હસ્યો અને ફરીથી પૂછ્યું. “ પ્રિયતમ કૃષ્ણ કોણ, અને પ્રિયતમા રાધા કોણ ? ” પછી એણે એ નામોનાં મૂળ રૂપનું પૃથક્કરણ કરવા માંડ્યું અને તેમના જુદા જુદા અર્થ ઘડાવવા માંડ્યા. જુદા જુદા સંપ્રદાયવાળાઓએ એ નામના કેવા કેવા અર્થ કર્યા છે તે પોતાની અમોઘ મેધાવડે સમજાવતાં એણે શ્રોતાઓને દિઙ્‌મૂઢ કરી દીધા. એ નામના દરેકે દરેક અક્ષરને તર્ક લડાવીને એવા ઉલટી રીતે છિન્ન ભિન્ન કરી નાખ્યા કે એવા અક્ષરોની જાણે કાંઇજ કિંમત ન થઈ શકે; અને વળી પાછા એજ અક્ષરોને એવી સંકલનાથી વિવિધ રીતે જોડવા માંડ્યા, કે તેના અર્થ ભલભલા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિના શબ્દ પંડિતોની પણ કલ્પનામાં ન આવી શકે.

પંડિતો હર્ષમાં નિમગ્ન થઇ ગયા હતા. મોટી ગર્જના કરીને

પુંડરીકનો તેમણે જયઘોષ કર્યો, આ બુદ્ધિના પ્રચંડ મહારથીએ ત્યાં ભરાએલા લોકોની સમક્ષજ સત્યનાં પટાંતરો ભેદીને તેના ચીરેચીરા કરી નાખીને તેમને બતાવી દીધા. લોકો હર્ષનાદથી ગર્જી રહ્યા. પુંડરીકના આ મહાભારત કાર્યથી પ્રેક્ષકો એટલા બધા પ્રસન્ન ચિત્ત થઈ ગયા કે એ જે કહી ગયો તેની પાછળ કાંઈ સત્ય રહ્યું છે કે કેમ, તેનોએ પોતે પણ વિચાર કરવાનું ભૂલી ગયા. રાજા વિસ્મય પામી ગયો. સંગીતનું વાતાવરણ હવે પુરેપુરૂં શમી ગયું શ્રોતાઓની દૃષ્ટિ લીલાછમ જેમ તાજા ખેતર ઉપરથી વળીને પથ્થરની બનાવેલી મજબુત સડક ઉપર પડી. એમને મન તો આ પહેલવાન કવિ આગળ પોતાનો કવિ એક બાલક જેવો લાગ્યો. એ ચાલતો તે વખતે જાણે પોતાના પાદતલથી વિચાર અને શબ્દસૃષ્ટિની મુશ્કેલીઓને દળી નાંખતો જણાતો હતો શેખરની કવિતાઓ હવે નરી સાદીજ લાગી. એવી કવિતાઓ તો પોતે પણ લખી શકે, એ કવિતામાં નવીનતા નથી મુશ્કેલી નથી. શિખામણ લેવા જેવી પણ નથી. તેમ ઉપયોગી પણ નથી એમ સર્વને લાગ્યું.

રાજાએ દ્રષ્ટિસંકેતથી છેલ્લો પ્રયાસ કરવા શેખરને બહુએ ઉત્તેજ્યો પણ એણે કાંઇ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એ પોતાને સ્થાનેજ બેસી રહ્યો.

રાજા ક્રોધમાં સિંહાસન ઉપરથી ઉઠયો, પોતાના કંઠમાંથી મોતીનો હાર કાઢીને પુંડરીકના કંઠમાં પહેરાવી દીધો. રાજસભા હર્ષના ધ્વનિથી ગાજી ઉઠી. ઉપલા છજામાંથી વસ્ત્રનો અને કટિમેખલાની સુવર્ણ ધુઘરીઓનો ધીમો અવાજ સંભળાયો. શેખર રાજસભામાંથી ઉઠીને ચાલ્યો ગયો.

કૃષ્ણ પક્ષની અંધારી રાત્રી હતી. શેખરે પોતાનાં બધાંએ કાવ્યોનો કબાટમાંથી કાઢીને જમીન ઉપર ઢગલો કર્યો. એમાંના કેટલાંક

કાવ્યો તો એણે ઘણા વખત પહેલાં લખ્યાં હતાં; એટલે તે તો લગભગ ભુલાઈ ગયા જેવાં હતાં. પાનાં ઉકેલતો ગયો અને અહીં તહીં છુટાછવાયા ફકરા વાંચતો ગયો અને એ કાવ્યોમાં કાંઈ મહત્વ કે ચમત્કાર ન લાગ્યો. ફક્ત નાનાં છોકરાંની કવિતા જેવાંજ એ લાગ્યાં. એક પછી એક એણે તમામ ગ્રંથો ફાડી નાખ્યા. "ઓ અગ્નિદેવ, તનેજ આ સર્વ સમર્પણ કરૂં છું. મારા અંતરમાં આટલાં બધાં વર્ષ તારી જ્યોતિ બળ્યા કરી પરંતુ તે સર્વ નિરર્થક થઇ ગયું મારૂં જીવન જો સુવર્ણનો કકડો હોત તો તારી જ્યોતમાં તપીને ઉજ્જવલ થઈને બહાર આવત પરંતુ આ રાખોડી વિના બીજું શું થાય ?" એમ બોલતાં બોલતાં એણે તમામ કાગળો અગ્નિમાં પધરાવી દીધા.

રાત પુરી થઇ. શેખરે બારીઓ ખોલી નાખી અને પોતાના પ્રિય જુઈ ગુલાબ વિગેરે પુષ્પો પોતાના પલંગ ઉપર પાથરી દીધાં. પછી ઘરમાં જેટલાં ફાનસ હતાં તે સર્વ પલંગ આગળ એકઠાં કરીને એણે સળગાવ્યાં. પછી કોઈ ઝેરી મૂળીઆંનો રસ મધ સાથે મેળવીને એ પી ગયો અને પછી પલંગમાં લાંબો થઈને સૂતો.

એના દ્વાર બહાર સુવર્ણનૂપુર ખખડયાં અને પવનની લહેકી સાથે અજબ પરિમલ એ ખંડમાં આવી. મીંચેલે નેત્રે એ બોલ્યો "દેવિ, આખરે તમે આ દાસ ઉપર કૃપાદ્રષ્ટિ કરી એને જોવા આવ્યાં છો ?"

મધુર સ્વરવાળો જવાબ આવ્યો "મારા કવિરાજ, હું આવી છું." શેખરે આંખ ઉઘાડી તો પલંગ પાસે એક સુંદરી ઉભેલી જણાઈ. એની આંખે ઝાંખ આવી ગઇ હતી છતાં એને જણાયું કે જે છાયાની મૂર્તિ એણે પોતાના હૃદયમંદિરના સિંહાસન ઉપર ગુપ્ત રીતે પધરાવી હતી, તેજ મૂર્તિ અત્યારે એના અંતકાળ સમયે એના

દિદારનાં છેલવેલ્લાં દર્શન કરવા મંદિરમાંથી બહાર નીકળી આવી છે. સુંદરીએ કહ્યું " એ તો હું રાજકુમારી અજિતા છું. " મહાપરાણે કવિ પલંગમાં બેઠો થયો. રાજકુમારીએ એના કાનમાં ધીમે રહીને કહ્યું. " મારા કવિરાજ, રાજાએ અન્યાય કર્યો છે. કાવ્યશાસ્ત્રના વાદમાં તમેજ વિજયવંત થયા છો; તેથી તમને વિજય મુકુટ પહેરાવવા હું આવી છું. " એમ કહીને રાજકુમારીએ પોતાના કંઠમાંનો પુષ્પહાર શેખરને મસ્તકે અપર્ણ કર્યો. એટલે શેખર મૃત્યુથી વિદ્ધ થઈને પાછો પલંગ ઉપર પડી ગયો.

મધુર મિલન

સુરબાળા જે શાળામાં જતી હતી. તેજ શાળામાં હુંયે જતો હતો. અમે બન્ને વર વહુની રમત રમતાં હતાં જ્યારે હું એને ઘેર જતો ત્યારે એની માતા મને વહાલથી થાબડતાં અને અમને બન્નેને જોડાજોડ બેસાડીને કહેતાં કે "આ કેવું સુંદર જોડું છે ?"

જો કે હું તો તે સમયે બાળક હતો, પણ સુરબાળાની માતાના ઉપલા વાક્યનો અર્થ સમજી ગયો. બીજા બધા કરતાં સુરબાળા ઉપર મારો વિશેષ હક્ક છે. એ વિચાર મારા મનમાં ઘર કરીને રહ્યો હતો. હવે તો એ મારી છે એવા અભિમાનથી હું એને કેટલીકવાર મારતો અને કનડતો પણ ખરો. એ પણ બિચારી મારી ઠઠવેઠ ઉઠાવતી અને ચું કે ચાં કર્યા વગર મારો માર ખાતી હતી. એના સૌન્દર્યનાં વખાણ આખા ગામમાં થતાં હતાં પરંતુ મારા જેવા એક જંગલીની દ્રષ્ટિએ એ સૌન્દર્યમાં કાંઇ મહત્વ જણાતું નહોતું. મને તો એકજ ભાન હતું, તે એ કે મારી જુંસરીએ જોડાવાને માટેજ સુરબાળાનો જન્મ થયો છે; માટે મારે એની ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર નથી. મારા પિતા ચોધરી વંશની જાગીરના વહીવટદાર હતા. એમણે

મનમાં એવો વેત ગોઠવી રાખ્યો હતો કે મને જો સારા અક્ષર લખતાં આવડી જાય તો જમીન જાગીરદારનો વહીવટ કેમ કરવો તેનું થોડું શિક્ષણ મને આપવું; અને કોઇ ઠેકાણે મીલકતોનાં ભાડાં ઉઘરાવનાર તરીકે મને રાખી દેવો; પરંતુ એ વિચાર મને પસંદ ન પડ્યો. અમારા ગામનો નીલરત્ન કલકત્તે જઇને અંગ્રેજી શીખ્યો અને આખરે ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજીસ્ટ્રેટનો નાજર બની ગયો. જીવનમાં મારૂં પણ એજ ધ્યેય હતું. કદાચ મારાથી નાજર ન થવાય તો પણ જડજ કોર્ટના હેડકલાર્ક થવાનો તો મેં ખાનગી રીતે વિચાર કરીજ રાખ્યો હતો. મારા પિતા કોર્ટના અમલદારોને બહુ માન આપતા. નાનપણથી મને ખબર હતી કે આ લોકોને તો બક્ષિશથી, શાક ભાજીથી અને દ્રવ્યથી પણ પ્રસન્ન રાખવા પડતા હતા; આથીજ કોર્ટના હલકામાં હલકા નોકરો અને બેલીફો સુદ્ધાંતને માનની નજરે જોવાની ટેવ પડી હતી. આ લોકો અમારા બંગાળાના આરાધ્ય દેવતાઓ છે, આર્યોના વિશ્વદેવોમાંના તેત્રીસ કોટિ દેવતાઓનું અર્વાચીન કાળનું સૂક્ષ્મ રૂપજ એ મનાય છે. ભૌતિક વિજય મેળવવાને માટે વિજયના દાતા શ્રી ગણેશના કરતાં પણ લોકોને આ દેવોમાં વધારે શ્રદ્ધા હોય છે; અને તેથીજ શ્રી ગણેશને અપર્ણ કરવાનું લોકો આ અમલદારોને અર્પણ કરે છે.

નીલરત્નના વાદે હું પણ સમય સાધીને કલકત્તે ઉપડી ગયો. ત્યાં પહેલાં તો હું મારા સ્નેહીને ઘેર ઉતર્યો; પછી પિતાએ પૈસા મોકલાવ્યા અને મેં મારો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સાથે સાથે રાજકીય અને પારમાર્થિક સમાજોમાં પણ હું ભાગ લેવા લાગ્યો. મને એમ થયું કે દેશના કલ્યાણને માટે મારૂં જીવન મારે અર્પણ કરવું જોઈએ; પરંતુ આ મહાભારત કાર્ય માટે મારે કેવી રીતે સજવું તેની મને સમજ ન પડી, તેમ કોઈએ કાંઈ માર્ગ પણ સુચવ્યો નહિ. છતાં મારો ઉત્સાહ જરાએ મંદ પડ્યો નહિ. અમો

ગામડાના છોકરાઓમાં શહેરના છોકરાઓ કરતાં કાંઈક અંશે મોડી પાકટ બુદ્ધિ આવે છે; તેથી અમો તેમની માફક જે તે વાતને એકદમ હસી કાઢતા નહિ. તેથીજ અમે વધારે આસ્તાવાળા હતા. અમારી સમાજના નાયકો ભાષણો આપતા અને અમે ખાધા-પીધા વગર ખરે બપોરે તાપમાં ઉઘરાણાંને માટે ઘેર ઘેર ભિક્ષા દેહિ કરતા અથવા તો માર્ગ ઉપર ઉભા રહીને જાહેર ખબરો વહેંચતા કે વ્યાખ્યાનમંડપમાં ખુરશીઓ ગોઠવતા. દરમ્યાનમાં જો કોઇ અમારા નાયકની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ મુખની બહાર કાઢતો તો જોઈ લ્યો તેની ફજેતી. અમે બાંયો ચઢાવીને તેની સાથે લઢવાને તૈયારજ. આથી શહેરના છોકરાઓ "આ ગામડીઆઓ શું કરે છે?" એમ કરીને અમારા તરફ જોઇને હસતા.

હું તો નાજર કે હેડકલાર્ક થવા કલકત્તે ગયો પણ તૈયારી તો મેઝીની કે ગેરીબાલ્ડી થવા કરતો હતો. એવામાં મારા અને સુરબાળાના બન્નેના પિતાએ મળીને અમારાં લગ્ન કરી દેવાનું નક્કી કરી દીધું. પંદરમે વર્ષે હું કલકત્તે આવ્યો. સુરબાળા તે વેળા આઠ વર્ષની હતી. આ વખતે મારી ઉમર અઢાર વર્ષની હતી એટલે મારા પિતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અત્યાર આગમચ મારાં લગ્ન થઈ જવાં જોઈતાં હતાં. પણ મેં તો જન્મભર અવિવાહિત રહેવાનું અને દેશને માટે પ્રાણાર્પણ કરવાનું ખાનગી રીતે પણ લીધું હતું, તેથી મેં પિતાને જણાવી દીધું કે મારો અભ્યાસ પુરો થયા સિવાય હું લગ્ન કરનાર નથી.

બે ત્રણ માસમાંજ મને ખબર મળી કે સુરબાળા તો રામલોચન વકીલ જોડે પરણી ગઈ. હું તો તે વખતે અવનતિ પામેલા ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટે ઉઘરાણાં ઉઘરાવવાના મહત્કાર્યમાં પડી ગયો હતો, એટલે તે કાર્ય આગળ આ વાત મને મહત્ત્વની ન લાગી. મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષામાં તો હું પાસ થઈ ગએલો હતો; પણ એટલામાં મારા પિતા ગુજરી ગયા. મારે શિર હવે ઘરનો તમામ

ભાર આવી પડયો. મારી માતા અને બે બેનોનું મારે પુરૂં કરવાનું કૉલેજ છોડી દેવી પડી અને હું નોકરી ખોળવા લાગ્યો. બહુ ફાંફાં માર્યાં ત્યારે છેવટે નવલખી જીલ્લાના એક નાના ગામમાં ઈંગ્લીશ સ્કુલમાં બીજા એ ઍસીસ્ટંટની મને જગ્યા મળી. મને પહેલું તો એમ લાગ્યું કે આ નોકરી ઠીક મળી ગઈ. હવે હું મારા પ્રત્યેક શિષ્યને મારા બુદ્ધિબળથી ભાવી ભારતના સેનાની બનાવી દઈશ; પણ કામનો આરંભ કર્યો ત્યારે તો એમ જણાયું કે ભારતના ભાવી કરતાં સ્કુલમાં નજીક આવતી પરીક્ષાજ વધારે મહત્ત્વનો વિષય હતો. અક્ષર ગણિત અને વ્યાકરણ સિવાય બહારની વાતો જો હું કરતો, તો હેડમાસ્તર ચીડાઈ જતા; એટલે થોડાજ માસમાં મારો ઉત્સાહ ઢીલો પડી ગયો.

હું કાંઈ એવો બુદ્ધિશાળી નથી, પણ ઘરમાં બેસીને નીરાંત જીવે મોટી મોટી યુક્તિઓ શોધું ખરો. કાર્યક્ષેત્રમાં બહાર પડયો ત્યારે મને કાંઈ જુદોજ અનુભવ થયો. પુંછડું આમળવાની ધાકે જેમ બળદને પોતાની ગરદન ઉપર હળની ઝુંસરીનો ભાર વહન કરતાં ડોકું નીચું રાખીને આખો દિવસ માટીનાં ઢેફાં ભાગવાં પડે છે; અને છેક સૂર્યાસ્તે જે પુળો ઘાસ એનો માલીક નીરે, તે ખાઈને સંતોષ માનવો પડે તેવી ગતિ મારી થઈ રહી હતી. આવા પ્રાણીમાં પછી કુદવા નાચવાની કે થેકડા મારવાની શક્તિ ક્યાંથી રહે.

સ્કુલના મકાનને કોઈ જાતનો અકસ્માત ન થાય તેની સંભાળ રાખવા માસ્તરોમાંથી એક જણને એ મકાનમાંજ રહેવું પડતું. હું કુંવારો એટલે એ બોજો મારા ઉપરજ નાખવામાં આવ્યો. સ્કુલની જોડેના એક ઝુંપડામાં મેં વાસ કર્યો.

સ્કુલ ગામ બહાર આવેલી હતી. ત્યાં આગળ એક મોટું તળાવ હતું અને તળાવની ચારે બાજુએ સોપારી, નાળીએરી, અને મંદારનાં વૃક્ષો આવી રહ્યાં હતાં. સ્કુલની પાસે મોટાં અને જુનાં લીમડાનાં બે

વૃક્ષ જોડાજોડ આવેલાં હતાં, તેથી તેમની શીતળ છાયા સારી આવતી હતી.

એક વાત મારે તમને કહેવાની રહી ગઈ. એ વાતને અત્યાર સુધી હું બહુ અગત્યની નહોતો ધારતો. સરકારી વકીલ રામલોચનરાય અમારી સ્કુલની પાસેજ રહેતા હતા. તેમની પત્ની અને મારી બાલ સખી સુરબાળા પણ ત્યાંજ હતી.

રામલોચન બાબુ સાથે મારે પરિચય થયો હતો; પણ મેં સુરબાળા વિષેની કશી વાતચીત તેમને કરી નહોતી; તેમ એ વાત અલ્પ પરિચયમાં કહી દેવી તે મને ઠીક પણ ન લાગ્યું.

મારા જીવન જોડે સુરબાળા એકવાર સંકળાયલી હતી તેનો મને ઝાઝો ખ્યાલ પણ નહોતો.

એકવાર રજાને દિવસે હું રામલોચન બાબુને ત્યાં ગયો. શા વિષય ઉપર અમે વાત કરતા હતા તેનું મને સ્મરણ નથી. કદાચ અત્યારના ભારતની દુઃખદ સ્થિતિ વિષે પણ હોય. એ વિષય એમને બહુ પ્રિય હતો, કે તેને માટે એ મરી ફીટયા હતા તેવું કાંઇ નહોતું; પરંતુ વિષયજ એવો હતો કે જેના ઉપર હુક્કો ગગડાવતાં ગગડાવતાં કલાક બે કલાક મનના ઉભરા નીરાંતે કાઢી શકાય. વાતોમાં હું મશગુલ થઈ ગયો હતો એટલામાં બાજુના ખંડમાંથી કંકણનો મધુર રણકાર અને વસ્ત્ર તથા પગનો રવ સંભળાયો. મેં જોયું તો એક નાની બારીમાંથી બે ઉત્સુક નયનો મારૂં નિરીક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં. તરત મને પૂર્વાવસ્થાનું સ્મરણ થયું. શ્રદ્ધા, સાદાઈ અને કૌમાર-પ્રેમ વ્યક્ત કરતાં તેજ ભવ્ય નયનો, તેજ શ્યામ ભ્રમરો, જાડી પાંપણો અને તેજ શાંત સ્થિર દૃષ્ટિ! મારા હૃદયને કોઇ અવ્યક્ત વ્યક્તિએ લોખંડની શૃંખલામાં જકડી લીધું અને દરદથી તે ધડકવા લાગ્યું.

હું મારે ઘેર આવ્યો પણ દરદે મને ન છોડયો. હું વાંચતો, લખતો, મારૂં બીજું કામ કરતો પણ મારા દરદી જીગરનું દરદ દૂર ન થઈ શકયું. હૃદય–દોર ઉપર દુ:ખભાર હીંચી રહ્યો હતો. રાતે જરા શાંત પડતાં હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે મને તે આ શું થતું હશે? અંતરમાંથી પ્રશ્ન ઉઠયો "હવે તારી સુરબાળા કયાં?"

મેં ઉત્તર દીધો "એની વાંછના મેં જાણી જોઈનેજ છોડી દીધી છે. મારે માટે એ જીવનપર્યંત કુમારી રહે એમ મેં ધાર્યું જ નહોતું." અંતરનો અવાજ ચાલુ જ રહ્યો "એક સમય એવો હતો કે તે સમયે એ તારા વચન માત્રથી તને મળી સકત; પરંતુ હવે તો તેની સામે એક વાર દૃષ્ટિપાત કરવાનોયે તને અધિકાર નથી. એ તારી છેક નિકટ આવે, તેના કંકણના રણકારા તું સાંભળે, તેના સુવાસિત કેશની સુગંધ તારી ઘ્રાણેન્દ્રિયને આનંદ આપે, છતાં તમારી એની વચ્ચે હંમેશને માટે મોટી દીવાલ જેવો અંતરાય રહેવાનો."

"ભલે, મારે હવે એની સાથે શો સંબંધ છે?"

ફરીથી હૃદયે જવાબ દીધો "આજે તારે મન સુરબાળા કાંઈ નથી, પરંતુ સંબંધ બંધાયો હોત તો તારે મન એ શું શું ન હોત?"

"હા તે તો ખરૂં. તે વખતે એ મારે મન સર્વસ્વ હોત. સર્વથી પ્રિયમાં પ્રિય, સંસારમાં સર્વ વસ્તુઓ કરતાં નિકટમાં નિકટ અને સુખ દુ:ખમાં મારી જીવનસખી બની રહી હોત. અત્યારે તો એના સામી દૃષ્ટિ કરવી પણ મના રૂપ થઇ પડ્યું છે; એની સાથે વાર્તાલાપ કરવો પણ અયોગ્ય ગણાય અને એનો વિચાર સરખો કરવો એ પણ પાપ છે. પેલો રામલોચન કોણ જાણે કયાંથી આવ્યો ને એ ચાર આડાઅવળા શ્લોક બોલીને સુરબાળાને જનસમાજમાંથી તરાપ મારીને ઉપાડી ગયો.

હું નવીન નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવા કે સમાજમાં પરિવર્તન

પ્રકટાવવા નથી માગતો, તેમ ગાર્હસ્થ્ય બંધનોને તોડી નાખવાની પણ મારી ઇચ્છા નથી. હું તો ફક્ત મારૂં મન કઈ દિશામાં કામ કરી રહ્યું છે તેનો જ તાદશ ચિતાર આપું છું; પછી ભલે તે ગેરવ્યાજબી હોય. સુરબાળા રામલોચનના ગૃહની અધિષ્ઠાત્રી બની રહી હતી છતાં એ રામલોચનની છે તેના કરતાં મારી વધારે છે એ વિચારને મારા હૃદયમાંથી હું ન ખસેડી શકયો. મારે કહી દેવું જોઇએ કે એ વિચાર જો કે અયોગ્ય અને ગેરવ્યાજબી હતો છતાં અસ્વાભાવિક તો નહોતોજ.

હવે મારૂં મન કોઈપણ કાર્યમાં પરોવાતું નહિ. બપોરે કલાસમાં જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ મનમાં મનમાં ગણગણાટ કરીને વાંચતા, પ્રકૃતિ કેવી સૂર્યના પ્રખર તાપમાં ઉકળી રહેતી, જ્યારે પવન લીમડાની મધુર સુગંધ તાણી લાવતો, ત્યારે મને કાંઇક ઇચ્છા થઇ આવતી; પણ શી ઇચ્છા થતી તે હું જાણી શકતો નહિ. હું એટલું તો કહી શકું છું કે હવે ભારતના ભવિષ્યની આશારૂપ આ વિદ્યાર્થીઓની એકસરસાઈઝ બુકો તપાસવામાં જ મારૂં જીવન વીતાવવું મને ઠીક ન લાગ્યું.

એવડા મોટા ઘરમાં એકલા રહેવાનું મને ગમતું નહિ તેમ કોઇ મળવા આવે તે પણ મને ગમતું નહિ સંધ્યાકાળે જ્યારે હું તળાવની પાળે બેસતો અને સોપારી અને નાળીએરીનાં વૃક્ષોમાં થઈને પવનની લહેરીઓ આવતી, ત્યારે મને વિચાર આવતો કે જનસમાજ સ્ખલનોનું એક જાળ છે. કોઈપણ મનુષ્ય યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરતો નથી, અને જ્યારે પ્રાપ્ત થએલી તક આપણે ગુમાવી બેસીએ છીએ ત્યારે આપણે માથું કુટીએ છીએ, હું સુરબાળાને પરણીને સુખી થયો હોત પણ મારે તો ગેરીબાલ્ડી થવું હતું. તે થવાનું તો ક્યાંયે જતું રહ્યું અને ગામડામાં સેકન્ડ એસિસ્ટન્ટની નોકરી લઇને મેં ઇતિશ્રી કરી દીધું એથી ઉલટું રામલોચનરાય, જેને લગ્ન પહેલાં બધીએ કન્યા સરખી હતી અને સુરબાળા ઉપર કાંઈ છાપ નહોતી,

તે સુરબાળાને પરણી બેઠો અને સરકારી વકીલ તરીકે પુષ્કળ પૈસા પેદા કરે છે. અસ્તુ. રસોઈ સારી ન થાય ત્યારે એ સુરબાળાને ઠપકો દેતો અને પ્રસન્નચિત્ત હોય ત્યારે એને સોનાની બંગડીઓ કરાવી આપતો. એ પોતે પણ ઠાઠમાં ફરતો અને ચિંતાને તો પાસે આવવાજ નહોતો દેતો. તળાવની પાળે બેસીને તારાઓ સામું જોઇને એ મારી માફક નિઃશ્વાસ નથી નાખતો.

એકવાર રામલોચનને એક મોટા કેસમાં બહારગામ જવું પડયું. હું મારા મકાનમાં એકલો હતો, અને સુરબાળા એના મકાનમાં એકલી હતી. મને યાદ છે તે દિવસે સોમવાર હતો અને સવારથીજ આકાશ મેઘથી ઘેરાયલું હતું. દસ વાગે વરસાદ ઝરમર ઝરમર પડવા લાગ્યો, આકાશના રંગઢંગ જોઈ ને હેડ માસ્તરે આજે સ્કુલ વહેલી બંધ કરાવી આખો દિવસ જાણે કોઈ ભારે તૈયારી કરવાની હોય તેમ આકાશમાં મેઘ દોડાદોડી કરી રહ્યો હતો. બીજે દિવસે લગભગ બપોર પછી તોફાન અને ગાજવીજ સાથે વરસાદ પુર જોસમાં તુટી પડયો. જેમ જેમ રાત પડવા લાગી અને વધવા લાગી, તેમ તેમ વરસાદ અને તોફાનનું જોર પણ વધવા લાગ્યું. શરૂઆતમાં પવન પૂર્વ તરફનો હતો, પછી ધીમે ધીમે ફરતાં ફરતાં દક્ષિણ અને પશ્ચિમનો થયો. આવી રીતે નિદ્રા તે શાની આવે? આ તોફાનમાં સુરબાળા પણ ઘરમાં એકલી જ હશે એમ મને વિચાર આવ્યો. એના બંગલા કરતાં અમારી સ્કુલનું મકાન વધારે દૃઢ હતું. એ રાતે મને ઘણીવાર વિચાર થયો કે લાવ એને હું મારે ઘેર બોલાવું, અને હું તળાવ ઉપર એકલો પડયો રહીશ; પણ તેમ કરવાની મારી હિંમત ન ચાલી.

મધ્ય રાત્રિએ દોઢેક વાગ્યાનો સુમાર થયો હશે તે વખતે ઓચિંતો ભરતીનાં મોજાંનો નાદ સંભળાયો. સમુદ્ર ઉલટીને અમારા ઉપર આવતો હતો. હું મારા ઘરમાંથી નીકળીને સુરબાળાના બંગલા તરફ દોડયો. માર્ગમાં તળાવનો પુસ્તો આવેલો હતો તે તરફ હું જતો

હતો. તેટલામાં રેલનાં પાણી મારા ઘુંટણ સુધી આવી પહોંચ્યાં. હું એ પુસ્તા ઉપર ચઢી ગયો એટલામાં બીજું મોજું અથડાયું. પુસ્તો જમીનથી સત્તર ફીટ કરતાં પણ વધારે ઉંચો હતો. હું જેવો એ પુસ્તા ઉપર ચઢ્યો તેવું જ સામી બાજુથી બીજું મનુષ્ય પણ એના ઉપર ચઢી ગયું. તે કોણ હતું ? મારા શરીરના પ્રત્યેક તંતુએ એને તરતજ ઓળખી કાઢી; અને મારામાં એક પ્રકારનું નવચેતન આવી ગયું. મને ખાતરી છે કે એણે પણ મને ઓળખ્યો.

ત્રણેક વારના વિસ્તારવાળા ટેકરા ઉપર અમે બન્ને જણ ઉભાં રહ્યાં. અમારી આસપાસ બીજે બધે પાણી ફરી વળ્યું હતું. ખરેખર આ પ્રલયકાળ આવેલો હતો. આકાશમાં તારાનું નામનિશાન જણાતું નહોતું. પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. અત્યારે અમે એક બીજા સાથે વાર્તાલાપ કર્યો હોત તોપણ કોઈ જાણવાનું નહોતું. પરંતુ બેમાંથી એકેયે હોઠ સરખો ફફડાવ્યો નહિ. અમે એક બીજાનું ક્ષેમકુશળ પણ પુછ્યું નહિ. અમે તો અંધકારનેજ જોઇ રહ્યાં. અમારા પગ આગળ ઘુ ઘુ કરતો મૃત્યુનો કાળો ઓઘ વહી રહ્યો હતો.

સારા સંસારને તજીને સુરબાળા મારી ઓથે આવી હતી. અત્યારે મારા સિવાય એનું કોઈ નહોતું.

અજ્ઞાત પુરાણા કાળમાંથી કે અન્ય પૃથ્વીમાંથી આ તેજોમય પૃથ્વી ઉપર આવીને સુરબાળા પૂર્વે અમારી બાલ્યાવસ્થામાં મારા પડખે ઉભી રહી હતી; અને ત્યાર પછી આટલે લાંબે વખતે આજે પણ તે તેજોમય પૃથ્વીનો ત્યાગ કરીને આ પ્રકૃતિના પ્રલયકાળના ઘોર ઉત્પાતની મધ્યમાં એજ મારી પડખે એકલી ઉભી રહી છે.

ઉત્પત્તિકાળનું વહેણ આ કોમળ ઉઘડતી કળીને જેમ મારી પાસે ઘસડી લાવ્યું હતું. તેમ આ પ્રલયકાળનું વહેણ એજ ઉઘડતી કળીને પૂર્ણ વિકસિત પુષ્પ બનાવીને કોઇ બીજા પ્રતિ ન ઘસડી જતાં મારી પાસે ખેંચી લાવ્યું છે.

હવે એકજ મોજું અમે બન્ને જ્યાં ઉભાં છીએ ત્યાંથી મૂળ-માંથી ઉખાડી નાખીને પૃથ્વીના છેડા ઉપરથી અમને સદાને માટે નિર્મૂળ કરી નાખશે, અને એજ પ્રલયમાં અમારી એકતા સાધશે, આવો વિચાર મને આવ્યો. વળી બીજીજ ક્ષણે હું મનમાં બોલવા લાગ્યો "તે મોજું આવતું અટકી પડો, સુરબાળા પતિ, બાળક, નોકર, ચાકર અને ઘરબારવાળી થઇ રહો અને ચિરંજીવી થઇ પૂર્ણ સુખ ભોગવો." આજ રાત્રે પ્રકૃતિના પ્રલયને કિનારે ઉભો રહીને હું અખંડ સુખનો ભોક્તા બન્યો.

રાત પુરી થઈ. તોફાન શમી ગયું અને ચઢેલું પુર ઉતરી ગયું. એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કર્યા શિવાય સુરબાળા એને ઘેર ચાલી ગઈ. હું પણ મારે ઘેર ગયો.

મને વિચાર આવ્યો. હું ન નાજર બન્યો, ન હેડકલાર્ક બન્યો કે ન બન્યો ગેરીબાલ્ડી. હું તો એક કંગાળ સ્કુલનો બીજો અૅસિસ્ટંટજ રહ્યો પરંતુ કાંઈ નહિ, એજ રાત્રિના અલ્પ જેટલા સમયે મારા લક્ષ ચોરાસીના ફેરાને સાર્થક કરી દીધો મારા સમસ્ત આયુષ્યના દિવસ અને રાત્રિઓમાં આ એક જ રાત મારા ક્ષુલ્લક જીવનની મહા મોંઘેરી લાણ હતી.

૭

રાજા–રાણી

બિપિનકિશોર અર્ધશ્રીમંત હતો એટલે દ્રવ્યોપાર્જન કરતાં દ્રવ્યનો વ્યય કરવાનું સારૂં જાણતો હતો, પરિણામ એ આવ્યું કે હવે એને રહેવાને ઘર પણ ન રહ્યું. એ યુવાન હતો, મનોહર મુખવાળો હતો અને સંગીતમાં પ્રવીણ હતો; પણ ધંધામાં મૂર્ખ અને સંસાર-વ્યવહારમાં અદક્ષ હતો. હવે એનો વૈભવ જતો રહ્યો હતો.

ભાગ્યવશાત્ રાજા ચિત્તરંજનને હવે કૉર્ટ ઑફ વૉર્ડસ પાસેથી પોતાની મીલકત કબજે મળી હતી. એટલે એણે પોતાના વિનોદ અર્થે એક નાટયમંડળ ઉભું કરવાનો વિચાર કર્યો. બિપિનકિશોરની મોહક મુખાકૃતિથી અને સંગીતમાં એના નૈસર્ગિક કંઠથી પ્રસન્ન થઇને રાજાએ તેને એકટર તરીકે રાખી લીધો.

ચિત્તરંજન બી. એ. થયો હતો. એને કોઇ જાતનું વ્યસન નહોતું. એ શ્રીમંતનો પુત્ર હતો છતાં આહાર–વિહાર વિગેરેમાં સર્વ વાતે નિયમિત રહેતો; પરંતુ બિપિનનું એને જબરૂં વ્યસન વળગ્યું. બિપિનના મધુર કંઠનું મધુર સંગીત સાંભળવા તથા એની સાથે નાટયપ્રયોગના ગુણ–દોષ ઉપર વિવેચન કરવામાં એનું ખાવાનું ઠંડું

થઈ જતું. સમીસાંજની મધરાત થઈ જતી, દીવાન કહેતો કે જો મારા રાજામાં કાંઈ ખામી હોય તો તે, એમણે બિપિનકિશોરમાં હદપારનું મમત્વ બાંધી દીધેલું છે તે છે. રાણી વસંતકુમારી પણ પતિ માટે બબડતાં અને વારંવાર કહેતા કે "આ માંકડા પાછળ તે એ શું કામ વખત ગુમાવતા હશે! એવો એ અહીંથી ટળે તો નીરાંત." રાણી ખીજવાતી તેથી રાજાને આનંદ આવતો હતો. એમને એમ થતું કે આ સ્ત્રીઓ જગતમાં એકલા એમના પતિનેજ ઓળખે છે, બીજાઓનું શું થાય છે તેની એમને કશી પડી હોતી નથી. જગતમાં ઘણાએ સજ્જન અને પ્રસંશાપાત્ર જનો હોય છે; પરંતુ તે વાત બૈરક શાસ્ત્ર સ્વીકારી શકતું નથી એમને મન તો એમના કાનમાં વિવાહ સમયે કાંઈ મંત્રોચ્ચાર કરીને જેણે એમનું પાણિગ્રહણ કર્યું છે, તેજ સજ્જન અને પ્રશંસાપાત્ર હોય છે." પતિને રોજના કરતાં જો એક મિનિટ પણ ભોજન મોડું મળે તો પોતાને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય; પરંતુ પતિના આશ્રિતોને કોણીઓ પણ અન્ન મળ્યું છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાની એમને કશી પરવા હોતી નથી, અબળા જાતિનો આવા અવિવેક અને પક્ષપાતનો દોષ કાઢી શકાય. પરંતુ ચિતરંજનને એમાં કાંઈ દોષ જેવું ન લાગ્યું. એ તો ઉલટો પોતાની પત્નીની સમક્ષ બિપિનની હદ ઉપરાંતની પ્રશંસા કરતા; એટલે રાણી અજબ ધડાકો કરી ઉઠતાં; તેથી રાજાને ઓર આનંદ થયો. પરંતુ છોકરાંને મન રમત અને દેડકાના પ્રાણ જાય તેમ આ રાજા રાણીની વચ્ચે બિચારા બિપિનની દેડકા જેવી સ્થિતિ થઈ રહી હતી. ઘરના નોકરો રાણીને રાજી રાખવા બિપિન તરફ વધારે બેપરવા બનતા ગયા અને એની સગવડ બોલકુલે સાચવતા નહિ, આથી બિપિનના દુઃખ અને બળાપાનો પાર નહોતો. એકવાર રાણી પટેને વઢયાં "તું હાડકાંનો બહુ ખોટો થઈ ગયો છે, આખો દહાડો તું શું કામ કરે છે!" ગરીબ નોકર બીતો બીતો બોલ્યો " બા, મહારાજા સાહેબના હુકમથી મારે આખો દિવસ બિપિબાબુની તહેનાતમાં રહેવું પડે છે."

" તારો બિપુનબાબુ મોટો નવાબ થઈ ગયો કેમ ?" પટેને રાણીનાં વચનથી સૂચના મળી ગઈ એટલે બીજે જ દિવસથી બિપિન-બાબુની સર્વ વસ્તુઓ અસ્તવ્યસ્ત થવા લાગી. કેટલીકવાર તો એને માટે ખાવાનું ઢાંકવાનુંએ ભૂલી જવાતું. બિપિને કોઈ દિવસ વાસણ માંજેલાં નહિ છતાં હવે એને તે હાથે જ માંજવાં પડતાં. કેટલીકવાર ભૂખ્યા પણ રહેવું પડતું; પરંતુ એણે રાજાને આમાંનું કશુંએ કહ્યું નહિ તેમ નોકરો સાથે પણ ટંટો કર્યો નહિ. એવી બાબતોમાં એ લક્ષ જ આપતો નહિ. રાજાનું મમત્વ એના ઉપર વધતું ગયું તેમ રાણીની એના ઉપર કફામરજી હદપારની વધી ગઈ.

આજે એમની મંડળીનો સુભદ્રાહરણનો નવો ખેલ પડયો. પોતાના મહેલના ચોગાનમાં રાજાએ મંડપ ઉભો કરાવ્યો અને તેમાં એ નાટક ભજવાયું. રાજાએ કૃષ્ણનો અને બિપિને અર્જુનનો વેષ ભજવ્યો. બિપિન આજે પુર બહારમાં આવી ગયો હતો. એના મંજુલ સ્વરે સર્વને વિસ્મિત કરી દીધા. એની સૌન્દર્ય છટાથી સર્વ કોઈ મુગ્ધ થયા. પ્રેક્ષકો પૂર્ણ ઉત્સાહ અને આનંદમાં આવી ગયા. તેમણે બિપિનનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યાં. ખેલ પુરો થયો એટલે રાજા રાણી પાસે આવ્યા અને રાણીને પુછવા લાગ્યા " કેમ આજનો ખેલ કેવો ?"

રાણીએ હર્ષમાં આવી જઈને કહ્યું. " અહા, આજે બિપિને અર્જુનનો પાઠ કેવો સુંદર ભજવ્યો. એ કોઈ કુલીન વંશનો જણાય છે. એનો કંઠ અપૂર્વ છે."

રાજાએ મશ્કરીમાં પૂછયું. "ત્યારે હું કેવો છું ? હું સુંદર નથી ? મારો કંઠ મધુર ન લાગ્યો ?"

" અરે તમારી વાત જુદી છે. આ તો બિપિનકિશોર નાટકના એક ઉત્તમ નટ તરીકે કેવું પ્રશંસાપાત્ર કામ કરે છે તે વિષે કહું છું."

હવે બાજી ફરી ગઈ. જે રાજા પોતાની રાણી આગળ બિપિનની પ્રશંસાનાં બણગાં ફૂંકતા ધરાતો નહોતો, તેજ રાજા હવે કહેવા લાગ્યો કે "બિપિનમાં તે એવું શું ભર્યું છે કે લોકો એનાં આટલાં બધાં વખાણ કરે છે. લોકો વિચાર વગરના છે." જે રાજા અત્યારે લોકોને વિચાર વગરના કહેવા લાગ્યો, તે રાજા અત્યાર સુધી એ લોકો જેવો જ હતો; પણ હમણાં કોણ જાણે શાથી આવા ડાહ્યા વિચાર કરતાં શીખ્યો.

બીજે દિવસથી બિપિનના ભોજન માટે ખાસ દેખરેખ રાખવામાં આવી. હવે તો રાણી રાજા આગળ બિપિનની વકીલાત કરવા લાગી. "જુઓ, આપણે બિપિનબાબુને રાજ્યના બીજા નાના અમલદારો ભેગા જ રાખીએ એ ઠીક કહેવાય નહિ. હાલ એમની સ્થિતિ ગમે તેવી છે પણ પહેલાં તો એ શ્રીમંત હતા." રાજાએ વાત ટુંકામાં જ પતાવવા બેદરકારીથી કહ્યું. "એમ કે?" અને બીજી વાત કાઢી. રાણીએ કહ્યું કે "આપણા પુત્રના અન્નપ્રાશન વખતે આ ખેલ ફરી ભજવાય તો ઠીક પડે." રાજાએ સાંભળી ન સાંભળી કરીને એ વાત ઉડાવી દીધી.

એક દિવસ રાજાએ પટેને ધમકાવવા માંડ્યો. "કેમ હવે તું બરાબર કામ કરતો નથી?" નોકરે જવાબ દીધો "રાજા સાહેબ, શું કરૂં? રાણી સાહેબની આજ્ઞા છે કે મારે આખો દિવસ બિપિન-બાબુ પાસે જ રહેવું." રાજાને આ સાંભળીને ક્રોધ ચઢ્યો. એ ધુરકી ઉઠ્યા. "બિપિનબાબુ તો જાણે મોટો નવાબ થઈ ગયો કેમ? એને નોકરની શી જરૂર, ધણોએ હાથે કરી લેશે." નોકરને શેઠની સુચના મળી ગઈ એટલે પાછા બિપિનબાબુ તો લટકતા જ રહ્યા.

બિપિન ઘણો ઉસ્તાદ ગાનાર હતો તેને માટે બે મત હતા જ નહિ. રાણીને એને ગાતો સાંભળવાનું બહુ ગમતું એટલે જ્યારે રાજા બિપિન સાથે બેસીને સંગીતનો વિષય કાઢતો, ત્યારે પાસેના ઓરડામાં પડદા પાછળ બેસીને રાણી બધું સાંભળ્યા કરતી હતી. હવે રાજા પહેલાંની માફક પાછા આહાર વિહાર વગેરેમાં નિયમિત થઈ ગયા.

સંગીતના શોખને એમણે તિલાંજલિ આપી એટલે બિપિનની સેવાની એમને જરૂર ન રહી.

હવે દરરોજ બપોરના ચિત્તરંજન પોતાની જમીન જાગીર પાછળ લક્ષ આપવા લાગ્યા. એક દિવસ નિત્ય નિયમ કરતાં કાંઈક વહેલા એ રાણીવાસમાં જઈ પહોંચ્યા; તે વખતે રાણી કાંઈ વાંચતાં હતાં. "કેમ શું વાંચવા માંડ્યું ?" રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો. એમને અણચિંતવ્યા આવેલા જોઈને રાણી એકદમ છોભીલી થઈ ગઈ પણ તાત્કાલિક જવાબ દઈ દીધો કે "કાંઈ નહિ, એ તો હું બિપિનબાબુના પુસ્તકમાંથી થોડાંક ગાયન મુખપાઠ કરતી હતી. હમણાંના તમે તો સંગીતથી કંટાળી ગયા છો એટલે સંગીતનો જલસોએ કરાવતા નથી.

રાણીએ જ રાજાના મનમાં સંગીત માટે કંટાળો ઉપજાવવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યાં હતા; તેજ રાણી અત્યારે સંગીતની રસીયણ બની ગઈ હતી. બિચારી રાણી !

બીજે દિવસે રાજાએ બિપિનને રજા આપી દીધી. બિચારો હવે ક્યાં જઈને પોતાનું પેટ ભરશે, એવો રાજાને વિચાર સરખો પણ ન આવ્યો. પોતાને રજા આપી તેનું તો બિપિનને બહુ ન લાગ્યું; પણ રાજા સાથે એ સ્નેહ–બંધનથી બંધાયો હતો અને એ સ્નેહ એટલો બધો ગાઢ થઈ ગયો હતો કે વેતનનો વિચાર ન કરતાં સ્નેહને લીધે જ એ અત્યાર સુધી રાજા પાસે રહ્યો હતો. એ રાજાને પોતાનો મિત્ર ગણતો હતો અને પૈસા કરતાં મિત્રને એ વધારે ચાહતો હતો. બિપિને બહુએ વિચાર કર્યો પણ રાજાનું મન આટલું બધું ઉંચું કેમ થઈ ગયું હશે તેનું કશું કારણ એ કળી શક્યો નહિ.

"મારૂં પ્રારબ્ધ, પ્રારબ્ધ શિવાય બીજું કાંઈ કારણ નહિ." એમ બોલતો બોલતો બિપિન આખરે છાનોમાનો નિઃશ્વાસ નાખતો છેવટની વિદાયગીરીમાં પોતાની પાસે જે કાંઈ પૈસા રહ્યા હતા, તે તમામ પટેને બક્ષિસ કરી દીધા અને હાથમાં સીતાર લઈને પૃથ્વીના વિશાળ પટ ઉપર એકાકી ચાલી નીકળ્યો.

ઉદ્ધાર

ગૌરી દ્રવ્યવાન માતા પિતાની લાડકવાયી પુત્રી હતી. અત્યાર સુધી ગૌરીનાં માતા–પિતાએ એના ગરીબ પતિને ઘેર એને નહોતી મોકલી. હમણાં હમણાં પરેશની સ્થિતિ સુધરી એટલે મોટી ઉમ્મરે ગૌરી સાસરે રહેતી થઇ. પરેશ એડવોકેટ થયો હતો. સગાં વહાલાંમાં હવે કોઈ રહ્યું નહોતું. એટલે એના સર્વ વિચારો એની પત્નીમાં જ આરૂઢ થઈ ગયા હતા, અને એ વિચારો જ એને કોર્ટમાંથી હંમેશાં વહેલો ઘેર ઘસડી આણતા હતા. એ કેમ બહુ વહેલો આવતો રહે છે તેની પહેલાં તો ગૌરીને સમજ ન પડી. વારેઘડીએ એ નોકરોને રજા આપતો, એકને કાઢે ને બીજાને રાખે. એને ત્યાં કોઈ નોકર ઝાઝો સમય ટકતો જ નહિ. તેમાંએ જો ગૌરી એમ કહે કે આ નોકર સારો છે તો તો તેને તરત જ રજા મળતી. તીખા સ્વભાવની ગૌરી આથી વધારે છેડાઈ પડી, પણ એથી તો એના પતિની રીતભાત વધારે વિચિત્ર થતી ચાલી. પરેશ મનમાંને મનમાં પત્ની ઉપર રૂઠેલો રહેતો. હવે એ રોષ એનાથી ન શમાવી શકાયો અને ઘરની દાસીને ગૌરીના સંબંધમાં અનેક આડા તેડા પ્રશ્નો કરવા લાગ્યો. આ વાત ગૌરીને કાને પહોંચી ગઈ. એ મિતભાષિણી હતી છતાં શંકાશીલ પતિના શંકિત હૃદયે એના જીગરને ચીરી નાખ્યું.

એટલે છંછેડાયલી સિંહણની માફક એ પતિ ઉપર ઉછળી પડી. પરેશે જાણ્યું કે ગૌરી પોતાનો મનોભાવ સમજી ગઈ છે એટલે તો એ ગૌરીના મોઢામોઢ છડેચોક આક્ષેપો મુકવા લાગ્યો. ગૌરી શાંતપણે એની અવગણના કરવા લાગી. જેમ જેમ એ અવગણના વધતી ગઈ તેમ તેમ પરેશનો ઈર્ષ્યાગ્નિ વધારે ધુમાવા લાગ્યો.

પતિસુખના અભાવે સંતાન વિનાની ગૌરી ધર્મમાં સુખ માનવા લાગી. પાસે પ્રાર્થનામંદિર આવેલું હતું, ત્યાં ઉપદેશ આપતા યુવાન પરમાનંદ સ્વામીને એણે ગુરુ કર્યા, અને એની પાસે ગીતાનાં પ્રવચનો સાંભળવા લાગી. પતિ પ્રતિ નિષ્ફળ નીવડેલ નારીહૃદયનો પ્રેમ અને સ્નેહ ગૌરીએ ગુરુચરણોમાં પૂજ્યભાવથી સમર્પણ કર્યો.

પરમાનંદની પવિત્રતા માટે કોઈને શંકા નહોતી. સર્વ એને પૂજતાં હતાં. એના ચારિત્ર્ય ઉપર કલંકારોપ કરવાની પરેશની પણ હિંમત ન ચાલી. એ મનમાંને મનમાં બળી ખાખ થવા લાગ્યો. એક દિવસ નજીવી વાતમાં ધુમાયલો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો. પરેશે પત્નીને કહ્યું. "આ પરમાનંદ ધુતારો છે. બગભગત છે. એની સાથે તું પ્રેમબદ્ધ નથી એમ પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહેવાને તૈયાર છે?" પતિના શંકિત સ્વભાવથી ગાંડી બનેલી એ, પગતળે ચંપાયલી નાગણ સમી ઉછળી પડી અને વ્યંગમાં જ બોલી ઉઠી, "હા, છું. તેનું કેમ છે?"

પરેશ ગૌરીને ઘરમાં પુરીને બહાર તાળું વાસીને કોર્ટમાં ચાલ્યો ગયો. પતિના આવા જુલમથી ઉકળી ઉઠેલી પત્નીએ ગમે તે રસ્તે બારણું ઉઘડાવ્યું અને બહાર ચાલી ગઈ.

મધ્યાન્હ સમયે પોતાના એકાંત વાસમાં પરમાનંદ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી રહ્યો હતો તે જ સમયે નિરભ્ર આકાશમાંથી ચમકતી વિજળીની માફક ગૌરી ગુરુ પાસે આવી પહોંચી. ગુરુનું અધ્યયન અધુરું રહ્યું. વિસ્મય પામીને એમણે પૂછ્યું. "તું અત્યારે અહીંઆં ક્યાંથી?"

"ગુરુ, ગુરુ, જીવનથી કંટાળેલીનું રક્ષણ કરો અને આપનાં ચરણરજની સેવામાં આ શુદ્ર દેહને અર્પણ કરૂં છું તે સ્વીકારો." પરમાનંદે ગૌરીને ઠપકો આપ્યો અને એને ઘેર પાછી મોકલી. પરંતુ અધુરૂં રહેલું શાસ્ત્રનું અધ્યયન એમણે ફરીથી પુરૂં કર્યું કે નહિ તે કોઈ કહી શકતું નથી.

પરેશ ઘેર આવ્યો ત્યારે ઘરનું દ્વાર ઉઘાડું દીઠું. એણે બુમ મારી "ઘરમાં કોણ છે?"

"કોઈ નહિ, એ તો હું ગુરુને ઘેર ગઈ હતી." પરેશ આ સાંભળીને લાલ પીળો થઈ ગયો.

"કેમ ગઈ હતી?"

"મારે જવું હતું તેથી."

એ દિવસથી પરેશે ઘરમાં ચોકી પહેરો મુકી દીધો. આખા ગામમાં વહેંગી પરેશની વાતો થવા લાગી. પોતાની શિષ્યાનું નિર્લજ્જતાથી અપમાન થાય છે એ સાંભળીને ગુરુના ધ્યાનમાં પણ વિક્ષેપ પડવા લાગ્યા. સ્થળ છોડી અન્ય સ્થળે ચાલ્યા જવાનો પરમાનંદે વિચાર કર્યો, પરંતુ ગૌરીને દુઃખદ સ્થિતિમાં મુકીને ચાલ્યા જવાનો એનો જીવ ન ચાલ્યો. સ્વામીના એ દિવસો કેવા જતા હશે તે કોણ કહી શકે?

બંધનમાં પડેલી ગૌરીને એક પત્ર મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું. "પુત્રી, પ્રભુભજન માટે ઘણી પવિત્ર સ્ત્રીઓએ આ સંસારને તજી દીધો છે. સંસારની મિથ્યા ઉપાધિઓ ઇશ્વર–સ્મરણમાં અંતરાયરૂપ થઇને તને નડતી હોય તો બેલાશક આવતી કાલે બપોરે બે વાગે તારા ઉદ્યાનમાં આવેલા સરોવર પાસે મને મળજે. પ્રભુની કૃપાથી તારી ઉપાધિઓ હું દૂર કરીશ અને પ્રભુસ્મરણનો માર્ગ સરળ કરી આપીશ."

ગૌરીએ આ પત્ર પોતાના અંબોડામાં સંતાડી દીધો. બીજે દિવસે બપોરે સ્નાન કરતી વેળા એણે અંબોડો છોડી નાખ્યો ત્યારે પેલો પત્ર એને ગુમ થએલો જણાયો. "કદાચ શય્યામાં પડી રહ્યો હોય અને એમના હાથમાં આવ્યો હોય તો તો ? શું, ઠીક થયું. છો એ દાઝે બળે." પરંતુ બીજી જ ક્ષણે એનો વિચાર પલટાયો. "અરે મુક્તિના: શુભ ચિહ્ન સમો મારા મસ્તક ઉપર ધરેલો એ પવિત્ર પત્ર એમના અપવિત્ર હસ્તનો સ્પર્શ થવાથી અપવિત્ર થયો." એમ વિચાર કરીને એ પતિના ખંડમાં ગઈ તો ભૂમિ ઉપર કણસતો એ પડયો હતો, એનાં ચક્ષુ ફરી ગયાં હતાં અને મોઢે ફીણ આવી ગયું હતું. એના હાથની મુઠીઓ વળી ગઈ હતી. તે મુઠીમાં ભરાઈ રહેલો પત્ર એણે ખેંચી લીધો અને ડાકટરને બોલાવવાને માણસ મોકલ્યો. ડાકટરે આવીને કહ્યું. "મગજે લોહી ચઢી જવાથી પરેશનું મૃત્યુ થયું છે." આજે એને કાંઈ અગત્યના કામસર બહારગામ જવાનું હતું તે જાણી લઈને પરમાનંદે ગૌરીને આજે જ મળવાનું લખ્યું હતું. આટલી અધોગતિએ એ પહોંચ્યો હશે ?

સરોવરની પાળે પાળે લપાતા છુપાતા ચોરની માફક આવતા ગુરુને વિધવા થએલી ગૌરીએ બારીએથી જોયા. તરત જ એણે આંખ નીચી ઢાળી દીધી. ગુરુએ બુમ પાડી "ગૌરી." એણે જવાબ દીધો. "આવું છું."

મિત્રોએ પરેશના મૃત્યુની વાત જાણી એટલે તરત જ તેઓ આવી પહોંચ્યા. ઘરમાં જઈને જુએ છે તો પરેશના શબની જોડે ગૌરીનું શબ પણ પડેલું હતું. એણે વિષ પીધું હતું. એના આવા અડગ પતિવ્રત ધર્મથી સર્વ વિસ્મત થઈ ગયા અને "આવા કલિકાલમાં પણ સતી સ્ત્રીઓ વસે છે." એમ સૌ કોઈનાં મુખમાંથી નીકળી પડયું.

૯

જીવન કે મૃત્યુ

રાણીહતના જમીનદાર શરદશંકરના ઘરમાં વિધવા કદંબિનીને પોતાના બાપના કુટુંબનું કોઈ સગું વહાલું નહોતું. એક પછી એક બધાં મરી પરવાર્યાં હતાં. તેમ પોતાના પતિના વંશમાં પણ અંગનું સગું વહાલું કોઈએ રહ્યું નહોતું. પતિ અને પુત્ર પણ ચાલ્યા ગયા હતા. દીઅર શરદશંકરનું બાળક કદંબિનીનું જીવ–પ્રાણ હતું. બાળકના જન્મ પછી એની માતા ઘણો કાળ માંદી રહી તેથી એની વિધવા કાકી કંદબિનીએ જ એને ઉછેર્યો હતો. જો કોઈ સ્ત્રી પારકા બાળકને ઉછેરે છે તો તે બાળક ઉપર તેનો પ્રેમ વધારે બલવત્તર હોય છે. તેમ નિઃસ્વાર્થી પણ હોય છે. અમુક ઉપર અમુકનો પ્રેમ છે તે વાત કાંઈ દસ્તાવેજથી પુરવાર કરી શકાય તેવી નથી. એ તો મનોમન સાક્ષી પુરે છે. જેના પ્રત્યે જેનું હેત હોય છે તે હેત તો એવડા બળથી વધે છે. કદંબિનીનો અવરોધ પામેલો પ્રેમ આ નાના બાળક પ્રત્યે વળ્યો હતો. શ્રાવણ માસમાં એક રાતે કદંબિની ઓચિંતી ગુજરી ગઈ. કોઈ કારણસર એનું હૃદય બંધ પડયું. બીજે બધે તો જેમ ચાલતું હતું તેમ ચાલવા લાગ્યું. પરંતુ પ્રેમથી વિદ્ધ થએલ આ વિધવાની નાજુક છાતીમાં સમયનું ઘડીઆળ હંમેશને માટે ચાલતું બંધ પડયું.

વખત છે પોલીસવાળા નકામી હેરાનગતિમાં લાવી મુકશે એવા ડરથી જમીનદારના ચાર બ્રાહ્મણ નોકરો કોઈ પણ જાતની ધર્મક્રિયા વગર જ શબને અગ્નિદાહ માટે સ્મશાન લઈ ગયા. સ્મશાનભૂમિ ગામથી ઘણી દૂર હતી. પાસે એક તળાવ, એક નાનો ઉતારો અને વટવૃક્ષ હતું. પહેલાં અહીંથી નદીનું વહેણ જતું હતું પણ તે કાળે કરીને સુકાઈ ગયું અને તેથી ત્યાં તળાવ ખોદાયું હતું; એટલે અગ્નિદાહ સંબંધી ક્રિયા કરવા કરાવવાની સગવડ થઇ હતી. લોકો તો આ તળાવને જ નદી તરીકે ગણુતા અને એ પાણીને પવિત્ર માનતા હતા.

શબને પેલા ઉતારામાં મૂકયું અને ચારે જણા લાકડાંની રાહ જોતા બેઠા. ઘણીવાર થઈ પણ લાકડાં આવ્યાં નહિ એટલે ચારમાંના બે જણ નિતાઈ અને ગુરૂચરણ કંટાળી તેની તપાસ માટે ગયા. વિધુ અને વનમાળી શબને સાચવવા રહ્યા. રાત અંધારી ઘોર હતી. આકાશ અભ્રથી છવાઈ ગયું હતું, તારાનું નામ નિશાન જણાતું નહોતું. પેલા બે જણા છાનામાના ઉતારામાં બેસી રહ્યા હતા. એમની પાસે દીવાસળીની પેટી અને ફાનસ હતું, ફાનસ ઓલવાઈ ગયું તે સળગાવવા દીવાસળીઓ ઘસી ઘસીને તેઓ થાકી ગયા પણ હવાઈ ગએલી હોવાથી તે ન સળગી, અને એમને અંધારામાં જ બેસી રહેવું પડયું. કેટલીક વારે એમાંનો એક બોલ્યો. "આપણી પાસે તમાકુ હોત તો સારૂં થાત. ઉતાવળમાં લાવવાની રહી ગઈ."

"લાવ, હું જાઉં અને લેતો આવું" બીજાએ કહ્યું.

વનમાળી કેમ ત્યાંથી જવાનું કહેતો હતો તેનું કારણ વિધુ સમજી ગયો. એટલે એણે કહ્યું "ત્યારે તે દરમીયાન હું અહીં એકલો બેસી રહું એમ ને?"

વળી વાત બંધ પડી. પાંચ મિનિટ તો એમને એક કલાક જેટલી લાગી. પેલા લાકડાનું બીશ કરીને ગયા છે પણ નક્કી કોઇ ઠેકાણે વાતોના તડાકા મરાતા જ બેઠેલા હોવા જોઈએ એમ એમણે

જાણ્યું તમરાં અને દેડકાંનાં સતત અવાજ શિવાય અત્યારે બીજું કશું સંભળાતું નહોતું. એટલામાં એમની દૃષ્ટિ શબની નનામી ઉપર પડી તો શબ જાણે હાલતું હોય તેમ એમને ભાસ થયો. વિધુ અને વનમાળી આ જોઈને ડર્યા અને બોલ્યા "રામ રામ." એટલામાં એમને એક ઉંડો નિઃશ્વાસ સંભળાયો. એક ક્ષણમાં તો આ બન્ને જણા ઉતારામાંથી ઠેકડો મારીને બહાર નીકળી પડયા, અને સરતે ચડયા હોય તેમ ગામ તરફ ગબેડી મુકી ગયા. ત્રણેક માઈલ દોડ દોડ કર્યા પછી પેલા બે જણ ફાનસ લઈને આવતા એમને સામા મળ્યા. એ લોકો કાંઈ લાકડા માટે ગયા નહોતા, ફક્ત ધૂમ્રપાન માટેજ ગયા હતા; છતાં એમણે પેલાઓને કહ્યું કે "એક ઝાડ કાપ્યું છે. હવે એનાં લાકડાં ચીરાશે, એટલે પછી આવી પહોચશે." વિધુ અને વનમાળીએ ઉતારામાં શબ વિષે બનેલી હકીકત કહી. નિતાઈ અને અને ગુરૂચરણે તો એ વાત હસી કાઢી અને એ લોકો શબને એકલું પડયું રહેવા દઈને નાસી આવ્યા તેથી એમને ઠપકો આપ્યો. ચારે જણા પાછા સ્મશાન ભૂમિમાં ગયા. ઉતારામાં જઈને તેમણે જોયું તો શબજ મળે નહી ખાલી નનામી પડી રહેલી હતી. એ તો એક બીજા સામું ટગર ટગર જોવા લાગ્યા. શીયાળ આવીને તાણી ગયું હશે ? ના તેમ તો ન હોય, તેમ હોય તો લુગડું ફાટયું હોય તેનું ચીંદરડુંએ માલમ પડેકની. આમ વિચાર કરીને એમણે બહાર જઈને જોયું તો કાદવમાં કોઈ સ્ત્રીનાં નાનાં નાનાં તાજાં પગલાં પડેલાં જણાયાં, શરદશંકર કાંઇ મૂર્ખો ન હતો કે આ લોકોની ભૂત વિગેરેની વાત સાચી માને તેથી આ ચારે જણાએ અંદર અંદર પુષ્કળ મસલત કર્યા પછી એવો ઠરાવ કર્યો કે આપણે તો એમજ કહેવું કે શબને અમે અગ્નિદાહ કરી દીધો. મળસ્કું થતાં પેલા માણસો લાકડાં લઈને આવી પહોંચ્યા ત્યારે "તમને આવતાં ઘણીવાર લાગી એટલે અમે તો અહીં થોડાં લાકડાં હતાં તેથી કામ નીપટાવી લીધું"

એમ કહીને એમને સમજાવી દીધા. શબની પછી કોને એવી દરકાર હોય ? એટલે વિના તપાસે એ વાત સાચી મનાઈ.

૨

ઘણાના જાણવામાં હશે કે કેટલીવાર એવું બનેલું જોવામાં આવે છે કે મનુષ્યના ખોળીઆમાં ઉંડાણમાં પ્રાણ જતા રહેલા હોય ત્યારે તે શરીર બહારથી શબ જેવું જણાય છે. કદંબિનીના સબંધમાં એવુંજ બન્યું હતું. એ મૃત્યુ નહોતી પામી પરંતુ એકાએક એનું શરીરયંત્ર કોઈ કારણસર બંધ પડયું હતું અને એની ચેતનાશક્તિ ઉડી ગઈ હતી. એનામાં પાછું ચેતન આવ્યું ત્યારે આસપાસ એને અંધકાર માલમ પડ્યો. એ પોતાના ઘરમાં નથી એમ એને જણાયું. "બહેન બહેન" કરીને એણે બુમ પાડી પણ કોઈ બોલ્યું નહિ. ભયભીત થઈને એ બેઠી થઈ ગઈ. એને સ્મરણ થયું કે એની છાતીમાં એકાએક દરદ થઈ આવ્યું હતું અને મૂર્છાગત થવાની તૈયારીમાં હતી. એની જેઠાણી બાળકને માટે દુધ ઉનું કરતી હતી એવામાં કદંબિની "બહેન બાળકને મારી પાસે લાવો. હું થાકી ગઈ છું" એમ બોલતી એ બેભાન થઈ ગઈ. ત્યાર પછી ચોપડી ઉપર ખડીઓ ઢોળવાથી સહી સહી થઈ રહે તેમ એને મન સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો કદંબિનીના નૂતન પુસ્તકના સ્મરણશક્તિ અને ચેતના શક્તિરૂપી અક્ષરો આકાર વિનાના થઈ ગયા. બાળકના હેત ભર્યા "કાકી કાકી" શબ્દો શું છેવટના જ હતા ? આ સંસારમાંથી પોતાની આંખ મીચાઈ તે વખતે મૃત્યુની અનંત અને અજ્ઞાન વાટની એ શું ભોમીયણ બની ગઈ હતી ? મૃત્યુ લોકમાંથી વિદાય થતાં એને શું છેવટની વીદાય મળી હતી ? આમાંનું કશાનું સ્મરણ એને ન રહ્યું. પ્રથમ તો એને એમજ લાગ્યું કે એ યમસદનમાં આવી પહોંચી છે એટલે હવે ત્યાં જવાનું, સાંભળવાનું કે કરવાનું શું હોય ? ત્યાં તો

માત્ર ચોકી પહેરોજ. પરંતુ જ્યારે ઠંડો શરદીનો પવન સુસવાટા કરતો આવ્યો અને દેડકાનું ડરાઉ ડરાઉ સંભળાયું, ત્યારે એને પોતાના જીવનના અસ્તિત્વનો અને હજુ પૃથ્વી સાથેનો પોતાનો સબંધ છૂટયો નથી તેનો ખ્યાલ આવ્યો. એટલામાં વિદ્યુતનો ચમકારો થયો અને તે ચમકારામાં તળાવ, વડ, મોકું મેદાન અને દૂરનાં વૃક્ષો એને દૃષ્ટિગોચર થયાં હવે. એને યાદ આવ્યું કે ઘણીએ વાર પૂર્ણિમા ઉપર એ આ તળાવે સ્નાન કરવા આવતી હતી, ત્યારે આ સ્મશાન ભૂમિમાં શબ જોઈને મૃત્યુથી એ ઘણી ભય પામતી. હવે એને વિચાર આવ્યો કે " ચાલ ઘેર જાઉં. " વળી લાંબો વિચાર કરતાં એને એમ થયું કે " હું તો મૃત્યુ પામી છું તો ઘેર શી રીતે જાઉં ? મારા પાછા જવાથી એ બધાં ઉપર આપત્તિ આવી પડશે. મૃત્યુલોકમાંથી હું તો હવે ભૂતયોનિમાં આવી. જો એમ ન હોય તો શરદશંકરના સુરક્ષિત વાસમાંથી આટલી રાતે આટલે બધે દૂર આ સ્મશાન ભૂમિમાં હું શી રીતે આવી ? કદાચ એમ ધારૂં કે હજુ મારા શબનો અગ્નિસંસ્કાર નથી થયો; તો પછી મને અહીં સુધી ઉચકી લાવનાર માણસો કયાં ગયા. જે વખતે હું મૃત્યુશય્યામાં હતી તે વખતે શરદશંકરના દીપપ્રકાશિત ઘરમાં હતી, અત્યારે હું નિર્જન અંધારા સ્મશાનમાં તદ્દન એકલી છું. હવે હું આ પૃથ્વીનું માનવી તો નથીજ. હું અપશુકનીઆળ ડરામણું મારૂં પોતાનુંજ ભૂત છું. " એને આ વિચાર આવતાં આ સંસારનાં બંધનો જે એને બાંધી રાખતાં હતાં તે પટોપટ તુટી ગયાં. હવે પોતાનામાં અદ્ભૂત બળ અને નિઃસીમ સ્વતંત્રતા હોય એમ એને લાગ્યું. એ ધારે તે કરી શકે અને ધારે ત્યાં જઈ શકે, આવા વિચારે એક ગાંડાની માફક પવનના સુસવાટા પેઠે ઉતારામાંથી એ બહાર નીકળી આવી અને સ્મશાનભૂમિ ઉપર આવીને ઉભી રહી. ભય કે લજ્જાનું ચિન્હ સરખુ એના મુખ ઉપર જણાતું નહોતું.

એણે ચાલ ચાલ કરવા માંડ્યું; છેક થાકીને અશક્ત થઈ ગઈ ત્યાં સુધી એણે ચાલ્યાજ કર્યું. એ ચાલ્યા કરતી તેમતેમ મેદાન પણ જાણે ચાલ્યાજ કરતું હતું. એનો છેડો નહોતો આવતો. આસપાસ પાણીથી ભરેલા ડાંગરના ક્યારડાઓ હતા. ચાલતાં ચાલતાં એના પગ ક્યારડામાં ભરાઈ પડતા હતા. પ્રભાતનાં પહેલાં કિરણ પડતાં કેટલેક દૂર આવેલાં ઘરો નજીક વાંસની ઝાડીમાંથી પક્ષીનો કલવર આવતો સંભળાયો એટલે એને ભય લાગ્યો. પૃથ્વી અને તે ઉપર વસતાં માનવી જોડે પોતાનો હવે શો સમ્બંધ હશે તે એ ન કળી શકી. અંધારી રાતે જ્યાં સુધી એ સ્મશાનમાં હતી, નિર્જન પ્રદેશમાં હતી ત્યાં સુધી એ નિર્ભય હતી; અને જાણે પોતાના લોકનીજ વાસી હતી એમ એને લાગતું હતું. પરંતુ પહો ફાટતાંજ માનવીઓનાં ઘર જોઈને એને ભય લાગ્યો, માનવી અને ભૂતને તો એક બીજાનો ભય રહે છે, કારણ કે બન્ને યોનિઓ મૃત્યુ નદીને સામસામે કિનારે રહે છે. એનાં વસ્ત્ર કાદવથી ખરડાએલાં હતાં. આખી રાત ચાલવાથી અને વિવિધ વિચારો કરવાથી એ વૈકલ જેવી જણાતી હતી. ખરેખર એનો દેખાવ એવો થઇ ગયો હતો કે લોકો એને જોઈને નાસી જાય. સદ્ભાગ્યે પ્રથમ દૃષ્ટિ એક પથિકની એની ઉપર પડી. એ એના પાસે ગયો અને પૂછ્યું "બહેન, તમે કોઈ સારા ઘરનાં જણાવો છો. આવે વેશે તમે એકલાં ક્યાં જાવ છો?" કદંબિની તો ગભરાઈ ગઈ હતી એટલે એ તો ટગર ટગર બોલ્યા ચાલ્યા વિના જોઈજ રહી. હજુ એને આ લોક સાથે કાંઈ સંબંધ રહ્યો છે, એ કોઈ સારા ઘરની હોય એમ જણાય છે અને આ પથિક એને કાંઈ પૂછી રહ્યો છે એ બધી બાબતો હજુ એના માન્યામાં ન આવી.

પથિકે ફરીથી કહ્યું "બહેન, ચાલો હું તમારે ઘેર તમને પહોંચતાં કરીશ. તમે ક્યાં રહો છો?"

કદંબિનીએ વિચાર કર્યો કે “ હવે કયાં જવું ? સાસરે જવું તો અર્થ વગરનું છે, પિતાનું ઘર છે નહિ. હા, બાલપણની મારી એક બહેનપણી છે. ” એ મોટી થઈ ત્યાર પછી જોગમાયાને એ મળી નહોતી પરંતુ પત્રદ્વારા એક બીજાનાં દર્શન થયાં કરતાં. ઘણી વખતે કદંબિની જોગમાયાને પત્રમાં લખતી કે તારા પ્રત્યે મારો નિઃસીમ પ્રેમ છે, ત્યારે જોગમાયા ઉત્તર વાળતી કે હું માયા રાખું છે તેવી તું બીલકુલે રાખતી નથી. બન્ને જાણતાં હતાં કે એકવાર જો તેમનો મેળાપ થાય તો પછી એ છુટાંજ ન પડે.

કદંબિનીએ પથિકને કહ્યું “ મારે નીસીંદાપુર શ્રી. પતિને ઘેર જવું છે. ” પથિક કલકત્તે જતો હતો અને નીસીંદાપુર માર્ગમાંજ આવતું હતું તેથી કદંબિનીને એ નીસીંદાપુર શ્રીપતિને ઘેર મૂકી આવ્યો. બન્ને સહીઅરો ઘણે દિવસે મળી પહેલાં તો તેઓ પરસ્પરને ઓળખી ન શકયાં; પરંતુ ધીમે ધીમે બાલપણની મુખાકૃતિ યાદ આવતાં ઓળખાણ પડી ગઈ. જોગમાયા બોલી “ કેવો યોગાનુયોગ, તું મને હવે ફરી કોઈ દિવસ મળી શકે એવી મેં સ્વપ્ને પણ આશા રાખી નહોતી. બેન, અહીં તારૂં આવવું કેમ થયું ? તારાં સાસરીઆં તો તને બીલકુલ બહાર નીકળવા દે એવાં નથી. ”

કંદંબિની થોડીવાર શાંત રહી પછી બોલી “ બહેન, સાસરા સબંધી મને પૂછીશ નહિ. મને તારા ઘરનો એક ખુણો કાઢી આપ, ત્યાં હું પડી રહીશ. મને તારી નોકરડી તરીકે ગણજે. હું તારૂં બધું કામ કર્યાં કરીશ. ”

“ શું હું તને નોકરડી તરીકે ગણું ? તું તો મારો શ્વાસ પ્રાણ છે, તું તો મારી–વિગેરે વિગેરે ” જોગમાયા બોલી. એટલામાં શ્રીપતિ આવ્યો. કદંબિની એની સામું થોડીવાર જોઈ રહી પછી ધીમે રહી બહાર ચાલી ગઇ. એણે પોતાનું માથું ઢાંકયું નહિ અને વિવેક કે

મર્યાદા જરાએ ન જાળવ્યાં. જોગમાયાએ જાણ્યું કે કદંબિનીના આવા અમર્યાદ વર્તનથી શ્રીપતિ કદાચ તેને માટે ખોટો વિચાર બાંધેય તેથી એ પતિને એ વાત વિસ્તારથી સમજાવવા લાગી. શ્રીપતિ તો જોગમાયા જે કહે તે તરતજ ખરૂં માની લેતો, એટલે એણે તો "એમાં શું થઈ ગયું? કાંઇ નહિ," એમ કરીને વાત પતાવી અને જોગમાયાના જીવને નિરાંત વળી.

૩

કદંબિની અહીં આવી તો ખરી પણ પોતાની બહેનપણી સાથે એનો જીવ ન મળ્યો. બન્ને વચ્ચે મૃત્યુનો અંતરાય હતો એને પોતાને પોતાના અસ્તિત્વ સબંધી શંકા હતી છતાં એની ચેતના શક્તિ તો અસલના જેવીજ હતી. આ વાત એને મુઝાવી નાખતી હતી અને તેથીજ એ બીજાં સાથે મળી જતી નહોતી. એ જોગમાયા સામું જોતી અને વિચાર કરતી "આને તો પતી છે; એ એનું કામ કરે છે; એ તો મારા કરતાં કોઈ જુદીજ દુનિઆમાં વસે છે; આ દુનિઆના લોકો જોડે બધી વાતોમાં એ ભાગ લે છે, હું તો માત્ર ખાલી છાયાજ છું. એ મૃત્યુલોકમાં છે. હું તો અનંત સ્થિતિમાં છું."

જોગમાયા પણ બેચેન રહેતી હતી, કારણ સમજાતું નહોતું સ્ત્રીઓને કોઇ પણ અંધારામાં રહે તે ગમતું નથી સંભ્રમ કાવ્યોમાં શૌર્યમાં કે વિદ્વતામાં રહ્યો પાલવે, પણ ઘરના કામકાજમાં એવો સંભ્રમ એમનાથી ન સહ્યો જાય. જ્યારે એમને કોઈ વાતમાં સમજ ન પડે ત્યારે કાં તો એ વાતનો એ કેડો પકડીને સમજી લે છે, કે એનું વિસ્મરણ કરે છે, અથવા તો પોતાના ઉપયોગમાં આવે તેવું રૂપાન્તર કરે છે. જો એમાંનું કાંઈ એ કરવા એ શક્તિમાન ન થાય તો એમનો મીજાસ હાથથી જતો રહે છે. કદંબિની જેમ જેમ વધારે સુનકાર બનતી ગઈ તેમ તેમ એના હૃદયમાં શાની મુઝવણ ચાલી રહી હશે તે જાણવાને જોગમાયાની ઈંતેજારી વધતી ગઈ.

વળી નવો ભય ઉપસ્થિત થયો. કદંબિની પોતાની જાતથી બીવા લાગી પણ જાતથી છુટી પડીને શી રીતે નાસી જાય. એને પોતાની જાતનો ડર લાગતો હતો. બહારનો કશાનો ભય નહોતો. મધરાતે ઘરમાં એકલી પડતી ત્યારે એ બુમ પાડી ઉઠતી. દીપકના પ્રકાશમાં પોતાનો પડછાયો જોઇને એનું સર્વાંગ ધ્રુજી ઉઠતું હતું. એના આવા ડરકુપણાથી બધાં ઘરનાંને એક પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન થયો. ઘરના નોકર ચાકરોને અને જોગમાયાને પણ ભૂત દેખાવા લાગ્યાં.

એકવાર મધ્ય રાત્રે કદંબિની પોતાના સુવાના ઓરડામાંથી રડતી રડતી બહાર આવી અને જોગમાયાના ઓરડા આગળ આવી ને બૂમો પાડવા લાગી " બહેન, બહેન, મને તારા પગ આગળ સુઇ રહેવા દે. મને એકલી ન રાખ. "

જોગમાયાને જેટલી બીક લાગી તેટલોજ ક્રોધ ચઢયો. તેજ વખતે એ કદંબિનીને ઘરમાંથી કાઢી મુકત; પરંતુ શ્રીપતિએ કદંબિનીને જેમ તેમ કરીને સમજાવીને પાછી બીજા ઓરડામાં સુવાડી.

બીજે દિવસે શ્રીપતિ પોતાની પત્ની પાસે ગયો એટલે પત્નીએ તો એને ઉધડો દીધો. " તમે તે કાંઈ માણસમાં છો. પેલી એને સાસરેથી નાસી આવી છે અને તમારા ઘરમાં પેઠી છે; એને આવે મહિનો થઈ ગયો પણ તમે તો કાંઇ બોલતા જ નથી; હવે એ એને ઘેર પાછી જાય એમ પણ તમે કહેતા નથી. હજુ સુધી એ અહીં કેમ પડી રહી છે ? તમે આમ કેમ શાંત બેસી રહ્યા છો, તેનું કારણ મહેરબાની કરીને જણાવશો ? તમે પુરૂષો બધાય સરખા જ છો. "

પુરૂષ માત્ર સ્ત્રી જાત પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે જ પક્ષપાતી હોય છે તેને માટે સ્ત્રીઓજ જવાબદાર હોય છે. શ્રીપતિ તો જોગમાયાના સમ ખાઇને કહેવા તૈયાર હતો કે નિરાધાર કદંબિની પ્રત્યે એને જે કાંઈ દયાની લાગણી હતી તે ફક્ત એની નિરાધાર સ્થિતિને લઇને જ હતી; એથી

વિશેષ કાંઈ પણ નહોતું પરંતુ તે વાત પોતાની રીતભાતથી એ સિદ્ધ ન કરી શકયો એને એમ લાગ્યું કે "આ બિચારી આધાર વિનાની વિધવાને એનાં સાસરીઆં ઘણું દુઃખ દેતાં હશે તે સહન નહિ થવાથી એ કંટાળીને અહીં આવી હશે એને બીચારીને નથી બાપ કે નથી મા આ સ્થિતિમાં એને કેમ કાઢી મુકાય" એમ વિચારીને એ વાત એણે પડતી મુકી અને દુઃખદાયક પ્રશ્નો પૂછીને કદંબિનીને વધારે દુઃખી કરવાનું એને ઊચીત ન લાગ્યું.

એક યુક્તિમાં જોગમાયા ન ફાવી એટલે એણે બીજી યુક્તિ લડાવી. એટલે ઘરમાં કંકાસ થવાના ભયે આખરે શ્રીપતિએ કદંબિનીના સસરાને સંદેશો કહાવી મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પત્ર લખવાથી તો કાંઈ નહિ વળે એમ ધારીને એણે જાતે જ રાણીહત જવાનો વિચાર કર્યો. શ્રીપતિ ગયો એટલે જોગમાયા કહેવા લાગી. "બેન કદંબિની, મારા ઘરમાં બહુ દિવસ રહેવું તારે માટે યોગ્ય ન લેખાય. લોકો શું કહેશે?"

કદંબિની જોગમાયા સામું ગંભીરતાથી જોઈ રહી અને બોલી "લોકોની સાથે મારે શું લેવા દેવા છે?" આ સાંભળીને જોગમાયા તો ઠંડી જ થઈ ગઈ.

"તારે લોકો સાથે કાંઈ લેવા દેવા નહિ હોય પણ અમારે તો છે. પારકી સ્ત્રી અમારા ઘરમાં આમ રહે તેનો અમે શો જવાબ આપી શકીએ?" "મારૂં સાસરૂં જ કયાં છે?" કદંબિની બોલી.

જોગમાયા મનમાંજ બબડી "જહાનમમાં જાવ બધુંએ, વળી એ દુષ્ટા બીજું કોણ જાણે શુંએ કરશે?"

વળી કદંબિની ધીમે સાદે બોલી "મારે તમારી સાથે શું લેવા દેવા છે? હું કાંઈ આ મૃત્યુલોકનું માનવી છું? તમે હસો છો, રડો છો, સ્નેહ કરો છો, દરેક મનુષ્ય પોતપોતાનું સંભાળી લે છે. મારે તો ફકત આ બધું જોઈજ રહેવાનું છે. તમે મનુષ્ય છો, હું તો છાયા

છું. પ્રભુએ મને તમારી આ સૃષ્ટિમાં હજુ કેમ રાખી મૂકી છે?" એનો દેખાવ અને વાણી એવાં વિચિત્ર લાગતાં હતાં કે એના લવારામાંથી જોગમાયા કાંઇ થોડું જ સમજી. આખરે વધુ પ્રશ્ન ન પૂછતાં દુઃખી થતી એ ત્યાંથી ખસી ગઈ.

૪

છેક રાત્રે દસ વાગે શ્રીપતિ રાણીહતથી પાછો આવ્યો. વરસાદની ઝડીઓથી ધરતી પાણીમાં ડુબી ગએલી હતી. એમ જ લાગતું હતું કે વરસાદ રહેવાનો જ નથી અને રાત પણ પુરી થવાની નથી. જોગમાયાએ પૂછ્યું. "કેમ શું કરી આવ્યા?"

"મારે બહુ બહુ કહેવાનું છે." એમ કહીને શ્રીપતિ કપડાં કાઢીને વાળુ કરવા બેઠો. પછી હુક્કો ગગડાવતો આડો પડ્યો. એના મગજમાં ઘણો ગુંચવાડો ઉભો થયો હતો. જોગમાયા પણ થોડી વાર તો પોતાની ઉત્સુકતા દબાવીને બેસી રહી, પણ પછી એ ક્રાચ આગળ જઈને બોલી "બોલોને, શું ખબર લાવ્યા છો?" "ખબર તો એ જ કે તેં ખરેખર ભૂલ કરી છે." જોગમાયાને તો આ સાંભળીને ચાટકો ચઢ્યો. સ્ત્રીઓ કદી ભૂલ કરતી જ નથી અને કદાચ કરે તો પણ ડાહ્યા પુરુષોએ કહેવી ન જોઈએ. સ્ત્રીની ભૂલ પુરુષોએ પોતાને માથે વહોરી લેવી જોઇએ. આવા વિચારની જોગમાયા બચકું ભરતી બોલી ઉઠી. "મેં શી ભૂલ કરી તે બતાવશો?"

"જે સ્ત્રીને તેં આપણા ઘરમાં રાખી છે તે તારી કદંબિની ન હોય." પોતાનો પતિ જ આ પ્રમાણે બોલે છે એ સાંભળીને જોગમાયા વધારે છેડાઇ પડી અને બોલી "શું હું મારી બેનપણીને પણ ન ઓળખી શકું? વાહ, ત્યારે તમે જ આવોને ઓળખાવાને, એવા હોંશીઆર છો તો!" શ્રીપતિએ એને સમજણ પાડી કે "એમ જીદ કરવામાં કાંઈ માલ નથી. મેં કહ્યું છે તે હું સાબીત કરી બતાવીશ.

તારી કદંબિની તો ગુજરી ગઈ છે" જોગમાયાએ જવાબ દીધો. "જુઓ, સાંભળો, તમે જ મોટી હિમાલય જેવડી ભૂલ કરી છે, તમે કોઈ ભળતે જ ઘેર જઈ પહોંચ્યા હશો અથવા તો તમારા સાંભળવામાં કાંઈ ગરબડ હશે. તમને ત્યાં જવાનું કોણે કહ્યું હતું? એક કાગળ લખો એટલે ચોખવટ થઈ જશે?" પત્નીને પોતાના કાર્યમાં વિશ્વાસ ન આવ્યો જોઈને શ્રીપતિ ખિન્ન થયો. એણે ઘણા ઘણા દાખલા આપ્યા પણ જોગમાયાને ખાતરી ન થઈ. આવી રકઝકમાં મધરાત થઈ ગઈ. કદંબિનીને કાઢી મુકવા બાબત દંપતિ સંમત થયાં. શ્રીપતિનું એવું માનવું હતું કે આ નવી આવનાર સ્ત્રીએ ખોટું ઓળખાણ કાઢીને એની પત્નીને છેતરી છે. જોગમાયાનું એવું માનવું હતું કે એ કોઈ વેશ્યા છે. આવા વાદવિવાદમાં કોઈ પોતાની હાર કબુલ કરતું નહોતું. બન્ને મોટો ઘાંટો કાઢીને વાત કરતા હતાં. કદંબિની જોડેના ખંડમાં સુઈ ગઈ છે તેનું પણ ભાન એ ભૂલી ગયાં. શ્રીપતિ કહે કે "આપણે ખરા ધર્મસંકટમાં આવી પડયાં. હું તને ખરૂં કહું છું. મેં મારે કાનો-કાન એ વાત સાંભળી." ત્યારે જોગમાયા ક્રોધાયમાન થઈને બોલી. "તમે શું કરમ કાનો કાન સાંભળ્યું! હું મારી નજરે દેખી શકતી નથી?" છેવટે જોગમાયા હારી અને બોલી. "બહુ સારૂં, ત્યારે કહો એ ક્યારે ગુજરી ગઈ?"

આ પ્રશ્ન એણે એવા આશયથી પૂછ્યો કે જો એનો પતિ કોઈ એવો દિવસ કહી દે કે, જે દિવસનો કદંબિનીના હાથનો પત્ર એની પાસે હોય; તો જરૂર શ્રીપતિને જુઠો પાડી શકાય. કદંબિનીના મૃત્યુનો એણે દહાડો વાર કહ્યો તો જણાયું કે જે દિવસે કદંબિની એમને ઘેર આવી તેને આગલે દિવસે એનું મૃત્યુ થએલું. એટલે જોગમાયા ધ્રુજી ઉઠી અને શ્રીપતિ પણ ડગી ગયો. આમ આ બે જણાં વાત કરતાં હતાં એટલામાં પવનને ઝપાટે દીવો ઓલવાઇ ગયો અને અંધારૂં ઘોર થઈ ગયું. કદંબિની એ બેઠાં હતાં ત્યાં આવીને ઉભી રહી. રાતના

એક વાગ્યાનો સુમાર થયો હતો. બહાર વરસાદ ધોધમાર વરસતો હતો. કદંબિની બોલી. "બેન, હું જ તારી કદંબિની છું. હું જીવતી નથી, મરી ગઈ છું." જોગમાયા બીકની મારી બુમ પાડી ઉઠી. શ્રીપતિથી બોલી શકાયું નહિ.

"હું મૃત્યુ પામી છું એ સિવાય મેં તને કાંઈ નુકશાન કર્યું નથી. આ લોકમાં મારે માટે સ્થાન નથી તેમ મૃતક લોકમાં પણ મને સ્થાન નથી, ત્યારે હવે મારે જવું ક્યાં?" વરસતા વરસાદની ઘોર રાતમાં ઘસઘસાટ ઉંઘતા સરજનહારને જગાડવા જાણે બુમ પાડતી એ બોલી ઉઠી. "હવે હું ક્યાં જઈશ?" એટલું બોલીને કદંબિની જોગમાયાને મૂર્છાવશ દશામાં મુકીને ઘરની બહાર નીકળી પડી.

૫

કદંબિની રાણીહાટ શી રીતે પહોંચી તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પહેલાં તો એણે કોઈને દેખા દીધી નહિ. એક પડી ગએલા મંદિરમાં ભુખે તરસે એણે આખો દિવસ કાઢી નાખ્યો. જ્યારે સાંજ પડી આકાશમાં મેઘાંધકાર છવાઈ રહ્યો અને પુષ્કળ વરસાદ આવશે એવી બીકે લોકો ઘરમાં ભરાઈ જવા લાગ્યા, તે વખતે કદંબિની મંદિરમાંથી બહાર આવી અને પોતાના ઘર તરફ વળી જતાં જતાં એને ધ્રુજારી વછુટી લાજ કાઢીને એ ઘરમાં પેઠી. ઘરની નોકરડી ધારીને એને કોઈએ અટકાવી નહિ. શરદશંકરની સ્ત્રી તે વખતે પોતાની વિધવા બહેન જોડે પાને રમતી હતી. નોકર રસોડામાં હતો અને કાયલી બાળક પથારીમાં ઉંઘતો હતો. બધાંની નજર ચુકાવીને કદંબિની બાળક પાસે ગઈ. એ પાછી આ ઘેર કેમ આવી હશે તે કોઈ જાણતું નથી. એ જાતે પણ જાણતી નહોતી. આ બાળકને એકવાર જોવાની એની ઈચ્છા હતી, પણ પછી ક્યાં જવું કે શું કરવું તેનો એણે કશો વિચાર કર્યો નહોતો.

બાળક ઉંઘતો હતો, એના નાના હાથની મુઠીઓ વળેલી હતી અને તાવને લીધે એનું શરીર ક્ષીણ થઇ ગયું હતું. એને જોઈને કદંબિનીનું હૃદય શેકાઈ ગયું. બાળકને છાતી સરસો ચાંપવાની એની ઇચ્છા થઇ આવી. એને વિચાર થયો કે "આ સંસારમાં મારૂં અસ્તિત્વ નથી એટલે હું એમ કરીશ તે કોણ જોવાનું છે. છોકરાની માને તો છોકરા પાસે બેસવું ગમતું નથી, એને તો તડાકા મારવાનું કે પાને રમવાનું ગમે છે. બાળકની હું સંભાળ રાખતી હતી ત્યાં સુધી તો એ સર્વ પ્રકારની દુગ્ધામાંથી છુટી હતી અને એને બાળકની કશીએ તકલીફ ઉઠાવવી પડતી નહોતી. અરે, મારા ગયા પછી મારા જેવી એની કોણ સંભાળ રાખે?"

બાળકે પાસું ફેરવ્યું અને ઉંઘમાંજ બોલ્યો "કાકી મને પાણી પાવ." "મારો વહાલો બાલુડો મને ભુલી ગયો નથી" એવા હર્ષમાં એણે બાળકને ખોળામાં લીધો અને એને પાણી પાયું. બાળકની નિંદ્રા જ્યાં સુધી ઉડી નહિ ત્યાં સુધી અજનબીનાં કાંઈ પણ ચિન્હ બતાવ્યા શિવાય પરિચિત હાથ જ એને પાણી પાય છે એમ ધારીને એ પડી રહ્યો. પણ જ્યારે કદંબિનીએ પોતાના ઘણા દહાડાનો ઉભરો ખાલી કર્યો અને બાળકને ચુંબન કર્યું અને એને હીંચકો નાખવા લાગી, ત્યારે એ જાગ્યો અને એને બાઝી પડયો "કાકી તમે મરી ગયાં હતાં ને?"

"હા, મારા લાડકા."

"ત્યારે તમે પાછાં આવ્યાં? હવે ફરીથી મરી ન જશો?"

કદંબિની કાંઈ જવાબ આપે એટલામાં તો એને માથે આફત આવી પડી. એક દાસી પ્યાલામાં સાબુદાણા લઇને આવતી હતી, એના હાથમાંથી પેલો પ્યાલો પડી ગયો અને એ પણ ધબ લઇને પડી ગઇ. ધબાકો સાંભળીને પત્તાં રમવાં અધવચ મુકીને જેઠાણી

દોડી આવ્યાં. એ તો આવીને થાંભલા જેવીજ ઉભીજ રહી. એનાથી ન નસાય કે બોલાય. આ બધો તમાસો જોઈ ને બાળક પણ ગભરાયો અને રડી પડયો. "કાકી તમે અહીંથી જતા રહો."

હવે કદંબિનીને સમજ પડી કે એ મરી ગઈ નથી. તેનો તેજ આ ખંડ, તેજ વસ્તુઓ, આ બાળક પણ તેજ અને અહીંનું સર્વ કાંઈ પણ રૂપાન્તર શિવાય અસલનુંજ કાયમ છે. પોતાની બહેનપણીના ઘરમાં પોતે ગુજરી ગઈ છે એમ લાગ્યું હતું અને હવે બાળકના ઓરડામાં એને એમ લાગ્યું કે હું નથી મરી ગઈ. દુઃખ ભર્યા સ્વરે એણે પોતાની દેરાણીને કહ્યું "તમે મારાથી શું કામ બીઓ છો, હું તો તેની તેજ છું." દેરાણીથી આ ન જોવાયું એને મૂર્છા આવી એટલામાં સુરદશંકર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. હાથ જોડીને નમ્ર ભાવે એણે કહ્યું "આ તે શું સારૂં કહેવાય ? સતીશ મારો એકનો એક પુત્ર છે, તમે એને શું કામ દેખા દો છો, અમે તો બધાં તમારાંજ છીએ. તમે ગત થયાં ત્યારથી એ રોજ સુકાતો જાય છે. તાવ તો શરીરમાંથી ખસતોજ નથી. રાતને દિવસ કાકી કાકી એમ બુમો પાડ્યા કરે છે. તમે તો આ લોક છોડીને ચાલ્યાં ગયાં છો; માટે હવે આ છોકરાની માયા છોડી દો. અમે તમારી પાછળ શ્રાદ્ધ વિગેરે બધી ક્રિયાઓ કરીશું." કદંબિનીથી આ બધું ન સાંભળી શકાયું. એ બોલી "અરે હું મરી નથી ગઇ. તમને મારે કેવી રીતે સમજાવવા કે હું નથી મરી ગઈ. હું તો જીવતી છું." એમ બોલી જમીન ઉપર એક પિત્તળનો ઘડો પડ્યો હતો તે હાથમાં લઈ પોતાના કપાળમાં જોરથી માર્યો. કપાળમાંથી ધડધડ કરતું લોહી વહેવા લાગ્યું એટલે એ ફરી બોલી "જુઓ, ખાતરી કરો, હું જીવતી છું." શરદશંકર તો મૂર્તિમંત જેવોજ ઊભોજ રહ્યો. છોકરીએ ચીચીઆરી પાડી મૂકી. શરદશંકરની સ્ત્રી અને દાસીને તો હજુ મૂર્છા વળી નહોતી.

" હું નથી મરી ગઈ, હું નથી મરી ગઇ, " એમ બુમો પાડતી કદંબિની ચોકમાં આવેલા કુવાનાં પગથીઆં ચડી ગઈ અને કુવામાં ભુસકો માર્યો. ઉપલા માળથી શરદશંકરે ધબાકો સાંભળ્યો. આખી રાત વરસાદ વરસ્યાજ કર્યો ને બીજે દિવસે બપોર સુધી ચાલુ રહ્યો. કદંબિનીએ મરતાં મરતાં સાબીત કરી આપ્યું કે એ નહોતી મરી ગઈ.

નયનજોર–બાબુનું ગૌરવ

૧

એક વખત એવો હતો કે નયનજોરના બાબુ મોટા જાગીરદાર ગણાતા હતા. તેઓ પોતાના રાજવંશી વૈભવ માટે નામાંકિત થયા હતા. તે એવા નાજુક હતા કે ઢાકાની મલમલની કોર જરા સરખી એમની ચામડીને ખુંચતી, તો તે આખી કોર ફાડી નાખતા એક બિલાડીના બચ્ચાનાં લગ્ન માટે પણ એ હજારો રૂપીઆ ખર્ચી નાખતા. એમના સબંધમાં એવું કહેવાય છે કે એક વાર એમને ત્યાં મોટી મીજલસ થઇ હતી તે વખતે રાતને દિવસના રૂપમાં પલટાવી નાખવા એમણે અસંખ્ય દીવા પ્રકટાવ્યા હતા; અને સૂર્યપ્રકાશનું આબેહુબ અનુકરણ કરવાને ઉંચેથી રૂપાના તારનો વરસાદ વરસાવા મુક્યો હતો. એમના એ વૈભવના દિવસો વહી ગયા હતા. એકજ રેલમાં એ બધું ઘસડાઇ ગયું. આ બાબુઓનો આવો રાજવંશી ઠાઠ વધારે પેઢીઓ ન પહોંચ્યો. જેમ એક દિવામાં વધારે દીવેટો બળતી હોય તો તેમનું તેલ ઝપાટાબંધ બળી જાય છે. અને દીવો ઝટ ઓલવાઇ જાય છે. તેમ આમનું પણ થયું.

અમારા પાડોશી કૈલાસબાબુ આ રાજવંશી નયનજોર બાબુના છેલ્લા વંશજ છે. એ મોટા થયા તે પહેલાંજ એમના કુટુંબના

વૈભવનો લગભગ અંત આવેલો હતો. એમના પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે તેમની પાછળ વરામાં લખલુટ ખર્ચ થઇ ગયો. હતો. રહી સહી મીલકત દેવું વાળવા વેચાઇ ગઇ અને જે કાંઈ રોકડ બાકી રહ્યું તેથી અસલની બાપદાદાની જાહોજલાલી જળવાય તેમ નહોતું. કૈલાસબાબુને નયનજોર છોડીને કલકત્તે આવવું પડયું. એમનો પુત્ર આ ફાની દુનિઆનો ત્યાગ કરીને પોતાની પાછળ એક પુત્રીને મુકીને ગુજરી ગયો હતો. કલકત્તામાં અમે કૈલાસબાબુના પડોશીઓ છીએ. અમારા કુટુંબનો વૃત્તાંત એમનાથી તદ્દન ઉલટો છે. મારા પિતાએ પોતાની જાતમહેનતથીજ પૈસો મેળવ્યો હતો તેથી જરૂરીઆત કરતાં એક પાઈ પણ વધારે ન ખરચવી એવો એમનો મત હતો. એમનાં લુગડાં અને હાથ વહીતરૂ કરનારા જેવા હતા. ખોટો અને હદપારનો ભપકો દેખાડીને બાબુનો ઈલ્કાબ લેવાનું એમને જરાએ મન થતું નહી તેથી એમનો હું ઉપકૃત છું. એમણે મને ઘણા ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું હતું તેથી મારો સંસાર સારી રીતે ચાલતો હતો. હું સ્વાશ્રયથી જ મોટો થયો છું એમ કહેતાં મને શરમ નથી આવતી. મારી તીજોરીમાં રૂપીઆની નોટોના ચોડા પડી રહ્યા હોય તે, ખાલી તીજોરીમાં કુટુંબની વંશાવળી પડી રહે તેના કરતાં મને વધારે પ્રિય હતા. કૈલાસબાબુ પોતાના બાપદાદાની અસમકીર્તિ સંભારીને હાલમાં જતી રહેલી શાખામાં ઉમેરો કરવાનો ખોટો પ્રયત્ન કરતા હતા એથી મને ગમતા નહોતા. મારા પિતા પોતાનો રળેલો રોટલો ખાતા હતા તેથી બાબુ મારા પ્રત્યે ધૃણાની નજરે જોતા હોય એમ મને લાગ્યું મારે કહેવું જોઈએ કે કૈલાસબાબુ પ્રત્યે મારા શિવાય કોઇને કંટાળો આવતો નહિ. એટલુંએ ખરું કે એમના જેવા અનપકારી વૃદ્ધો થોડાજ હશે. બીજાના આનંદમાં અને શોકમાં હંમેશાં એ માયાળુ અને સભ્ય વર્તન રાખતા. પોતાના પડોશીઓના ઉત્સવમાં અને ધાર્મિક પ્રસંગોમાં ભાગ લેવાનું એ જરાએ ચુકતા નહિ એમનો હસમુખો સ્વભાવ વૃદ્ધ અને જુવાનને સરખો પ્રિય થઇ પડતો એમની વાત

કરવાની ઢબ છબ પણ એટલી બધી સ્હોજ ભરેલી હતી કે એમનાથી કોઈને કંટાળો ઉપજતો નહિ. મોહલ્લામાંથી જતાં આવતાં ઓળખાણ પીછાણવાળાઓને એ મળતાં એટલે તરત એમને એ ઉભા રાખતા અને તેમની તથા તેમના કુટુંબની ખબર અંતર પૂછતા. એમના મુખમાંથી અસ્ખલિતપણે એક પછી એક જે સવાલો નીકળતા તેના જવાબો આપવા પેલાઓને ઉભા રહેવું પડતું તે વખતે જાણે એમને નાકું પકડીને વાત કરવા રોકીજ રાખ્યા હોય તેવું થતું. છતાં તેઓ ઘણી ખુશીથી આપોઆપ રોકાઇ જતા.

"ઓહો ભાઈ, તમને જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો. કેમ ખુશી તો ખરા ? શશીની તબીયત કેમ છે ? અને દાદાએ પણ ખુશીમાં છેને ? મેં તો હમણાંજ સાંભળ્યું કે માધુના છોકરાને તાવ આવે છે. હવે કેમ છે એને ? તમે જાણો છો ? અને હરિચરણબાબુને તો મેં હમણાંના જોયાજ નથી. એમની તબીયત તો ઠીક હશે. રખાલને શું થયું છે ? વારૂ તમારા ઘરમાં તો બધા ખુશીમાં છેને ?" વિગેરે મતલબના કૈલાસબાબુના પ્રશ્નો હોય.

કૈલાસબાબુ પાસે જો કે કપડાં ગણ્યાં ગાંઠયાં હશે પરંતુ જ્યારે જુઓ ત્યારે એમનાં કપડાં તદ્દન સ્વચ્છ, દરરોજ એ પોતાનાં શર્ટ, કોટ, વાસકુટ, ચોયણા વિગેરેને સૂર્યનો તડકો ખવડાવતા. વળી પથારીની ચાદર, ઓશીકાં અને શેતરંજીને પણ દરરોજ થોડો થોડો વખત તડકે મુકી રાખતા. તેમ કર્યા પછી બધાને એ સારી પેઠે ખંખેરતા, સાફ કરતા અને પછી ઠેકાણે મુકી દેતા. પોતાના ઘરમાં થોડું પણ વ્યવસ્થિત ફરનીચર ગોઠવીને હોલને સુંદર અને શોભીતો બનાવી મુકતા. ઘરમાં ચાકર નથી અને પોતાને હાથે કરવું પડે છે એમ લોક જાણે નહિ તેટલા માટે ઘરનાં બારણાં વાસીને પોતાને હાથે એ અસ્ત્રી કરતા અને હાથેજ ગડી વાળીને મુકી દેતા હતા; અને એવું બીજું પણ પરચુરણ કામ કરી લેતા અને પછીજ બારણું ઉઘાડતા; એટલે મિત્રો મળવા આવે તો બધું ટાપટીપસરજ ઘરમાં જુએ.

હું ઉપર કહી ગયો તેમ જો કે કૈલાસબાબુની સ્થાવર મીલકત હવે બીલકુલે રહી નહોતી; છતાં બાપુકી જંગમ મીલકતમાંથી કાંઇ કાંઈ નવતર ચીજો વિગેરે તો હજુ રહ્યું હતું. ગુલાબજળ છાંટવાની એમની પાસે ચાંદીની ગુલાબદાની હતી, સોના ચાંદીની અત્તરદાની હતી, નાનો સરખો સોનાનો થાળ હતો, અસલી કીમતી શાલ હતી, સારે ઠેકાણે જવા આવવાનો અસલી પોષાક અને પાઘડી પણ હતી. આટલી વસ્તુઓ તો એમણે માંગનારાઓની દાઢમાંથી માંડ માંડ જાળવી રાખી હતી; અને જ્યારે જ્યારે એવો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ઝટ લઇને કૈલાસબાબુ આ ચીજો બહાર કાઢતા અને નયનજોર કુટુંબની વિશ્વ-વિખ્યાત કીર્તિ અને મોભાને સાચવી રાખવાને પ્રયત્ન કરતા. એમ તો એ ઘણા શરમાળ હતા, પણ વાત કરતા ત્યારે પોતાના વંશની કીર્તિના ગાન કરવામાં અને મુક્તકંઠે એની જાહોજલાલીનાં વખાણ કરવામાં એ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા. મિત્રવર્ગ એમને આમ કરવામાં ઉત્તેજન આપતો હતો અને એમને તેમાં રમુજ લાગતી હતી. પડોશીઓ તો એમને ઠાકુરદાદા કહીનેજ બોલાવતા. બધા એમને ઘેર ભરાતા અને કલાકો સુધી વાતો કર્યા કરતા હતા. એમને કોઇ રીતે ખર્ચનો ઉગારો થાય તેટલા માટે મિત્રવર્ગમાંનો કોઈ એકાદ દહાડો તંબાકુ લાવતો અને કહેતો કે ઠાકુરદાદા આજે તો ગયાથી એક સ્નેહીએ મને આ તમાકુ મોકલી છે, જુઓ તો ખરા એ ઠીક છે કે નહિ. ઠાકુરદાદા એ ગ્રહણ કરતા અને બોલતા હતા, "ઓહો, આ તો ઘણી સારી છે." ત્યાર પછી પાછા એ તમાકુ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા મંડી જતા. "તમે જાણો છો, અસલ નયનજોરના બાબુઓ એક ગીનીની એક આઉંસના ભાવની ઘણી ઉંચી અને જલદ તમાકુ વાપરતા હતા. હજુએ અમારા ઘરમાં નમુના દાખલ એમાંની થોડીક પડી છે. તમે કોઈ એની અજમાયશ કરી જોશો?"

બધાએ જાણતા કે જો કોઈ એ તમાકુની એમની પાસે માગણી કરે કે લાવો તો ખરા એ કેવીક છે; તો સાળી કબાટની ચાવી ખોવાઇ

ગઈ છે અથવા તો મારા નોકર ગણેશે કાંઈ મુકી દીધેલી હોવી જોઈએ એમજ જવાબ મળે. વળી ખાતરી પાડવાને એ કહેતા કે નોકરો બહાર જાય છે ત્યારે તેમણે મુકેલી વસ્તુઓ આપણને જડતી નથી. આ અમારો ગણેશ એવો મૂર્ખ છે, હું તમને શું કહું? એને કાઢી મુકતાંએ મારો જીવ ચાલતો નથી. ગણેશ પણ બીચારો કુટુંબની આબરૂ રાખવા ખાતર એનો ગમે તેવો દોષ કાઢે તોયે વગર બોલે સહન કરવા તૈયાર જ હતો; આવે વખતે મંડળીમાંથી એકાદ જણ બોલી ઉઠતો "કાંઈ હરકત નહિ ઠાકુરદાદા, એને માટે હમણાં તસ્દી લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. આપણને તો આ તમાકુ સારી પડશે. પેલી બહુ જલદ લાગશે." ત્યારે વળી ઠાકુરદાદાનો જીવ ઠરી પડતો, નીચે બેસતા અને વાતે વળગતા. જ્યારે બધા ઘેર જવા તૈયાર થતા ત્યારે ઠાકુરદાદા એમને બારણા સુધી વળાવા જતા અને પગથીઆ ઉપર ઉભા રહીને કહેતા "અલ્યા ભાઈ, બધું તો બધું, પણ આપણે બધાએ ભેગા બેસીને મારે ઘેર ભોજનનું કયારે રાખીશું?" એકાદ જણ કહેતો કે "હમણાં નહિ ઠાકુરદાદા, વળી આગળ ઉપર જોઈ લઈશું." "વારૂ, વારૂ, ચોમાસું આવવા દો, હમણાં તો બહુ તાપ પડે છે. હું તમને બધાને ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન આપવા માંગું છું તેનો બધો તાલ આવી ઋતુમાં કથળી જાય." પરંતુ ભૂલે ચૂકે પણ એ વાત દાદા આગળ ન થઈ જાય તેની બધા ખાસ સંભાળ રાખતા. ભોગજોગે જો વાત નીકળી તો કોઈ ધીમે રહીને બોલી ઉઠતું કે હાલમાં વરસાદના દહાડામાં ક્યાંય જવું આવવું કે કાંઈ કરવું બહુ મુસીબતનું કામ થઈ પડે છે. ચોમાસા બાદ એ વિચાર રાખીએ તો સારૂં." આ પ્રમાણે ભોજન માટે પણ કોર્ટના દાવાની માફક મુદતો પડયા કરતી. ઠાકુરદાદા જે ઘરમાં રહેતા તે ઘણુંજ નાનું હતું અને એમની શ્રીમંતાઈને છાજે તેવું નહોતું; તેથી એ મનમાં મુંઝાતા પણ અમે એમનું મન વળાવતા. મિત્રો કહેતા કે "અમે તમારી મુશીબતો પુરેપુરી સમજીએ છીએ. કલકત્તામાં સારૂં ઘર મળવું જ અશકય જેવું

છે. અમે તો આજ કેટલાંયે વર્ષ થયાં તમારા લાયકનું ઘર ખોળ્યા જ કરીએ છીએ." મારે અહીં કહેવું જોઈએ કે ઘર ખોળે એવો કોઈ મૂર્ખો નહોતો. ઠાકુરદાદા પછી આખરે નિશ્વાસ નાખીને બોલતા "ઠીક ઠીક, મારે તો આ ઘરથી નીભાવી લેવું પડશે." વળી પાછું મોઢું હસતું રાખીને બોલતા "તમે બીજું કાંઇ જાણો છો ? તમે બધા મિત્રોને મુકીને હું દૂર જઈ શકુંજ નહિ. મારે તો તમારી પડોશમાંજ રહેવું જોઈએ. તમે બધા મિત્રો પાસે છો એટલે સારા ઘરનો બદલો મને અહીંજ મળી જાય છે." ગમે તે કારણથી પણ મને તો આથી બાબુ ઉપર ઘણો ક્રોધ ચઢતો. હું ધારૂં છું કે તેનું ખરૂં કારણ એ હતું કે મારા જેવા જુવાન માણસને બેવકુફાઈ ભારેમાં ભારે ગુનો લાગે છે. કૈલાસબાબુ ખરેખરા બેવકુફ તો નહોતાજ. રોજના વ્યવહારમાં તો દરેક જણ એમની સલાહ લેતા, પરંતુ નયનજોરનો જ્યાં વિષય નીકળતો ત્યાંજ એમનું બોલવું બુદ્ધિ બહારનું થઇ જતું. લોકોને એમનાં અસંભવનીય વચનો સાંભળવાની જેમ મઝા પડતી તેમ એ વધારે ખીલતા અને ગમે તેવી શક્ય અશક્ય વાતો કહી નાખતા. કેટલીકવાર મિત્રો અચ્છી તાલ મેલ લગાવીને મીઠું મરચું ભભરાવીને એમનાં સાંભળતાં નયનજોર બાબુઓની કીર્તિનાં બણગાં ફુકતા; તે વખતે બાબુ તો ગંભીર બનીને બધું ખરૂંજ છે એમજ માની લેતા. એ તો સ્વપ્નમાં પણ નહિ ધારતા કે આમાંની ઘણી વાતો લોકો ગલત માને છે.

૨

જ્યારે હું એકાંતમાં બેસતો અને આ બધાનો નીરાંતે વિચાર કરતો ત્યારે મને બાબુ પ્રત્યે ઉલટો વધારેને વધારે ક્રોધ ચઢતો હતો. હું તમને તેનું કારણ સમજાવું,

જો કે હું ધનિકનો પુત્ર છું એટલે કૉલેજમાં ગયા પછી મેં

મારો કાળ રસબાજીમાં ગાળવા ધાર્યો હોત તો તેમ કરી શકત; પણ નહિ, મેં તો મારો ઉદ્યમ ચાલુ જ રાખ્યો અને ઘણી વહેલી ઉમ્મરે કલકત્તા યુનીવર્સીટીની એમ. એ. ની ડીગ્રી મેં મેળવી. મારૂં વર્તન નીતિમય અને નિષ્કલંક હતું. વળી વધારામાં હું એવો દેખાવડો હતો કે જો હું મારી જાતને સુંદર કહું તો તેમાં માત્ર આત્મશ્લાઘાનો જ કદી દોષ ગણાય, બાકી વાત અસત્ય છે એમ તો નજ કહી શકાય. બંગાળામાં તો કન્યાનાં માબાપ પોતાની કન્યાને માટે મને જ યોગ્ય વરની ગણનામાં મુકતાં. મને પણ મારી લાયકાતની પુરી ખાતરી હતી તેથી લગ્નના બજારમાં મેં મારી પુરી કિંમત ઉપજાવવા ધારી હતી. મારે કેવી કન્યા વરવી તેને માટે મેં મારા મનમાં વિચાર કરી રાખ્યો હતો. કોઇ ધનવાન પિતાની એકની એક સ્વરૂપસુંદર અને વળી સુશિક્ષિત હોય તેવી કન્યા સાથે પાણિગ્રહણ કરવાનો મારો વિચાર હતો. સર્વ સ્થળેથી કન્યાનાં માતાપિતા પોતાની કન્યાનો સંબંધ મારી સાથે બાંધવાને ખડે પગે થઈ ગયાં હતાં અને પહેરામણીમાં પણ ઘણી મોટી રકમ આપવા તૈયાર થયાં હતાં. સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષપાતપણે મેં મારા અંદાજથી બધી કન્યાઓને પરખી જોઈ પણ મારી નજરમાં કોઈ યોગ્ય જણાઈ નહિ; છતાંએ ભવભૂતિ કવિ યહે છે કે,

> उत्पत्स्यते नु खलु कोपि समानधर्मः ।
> कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

એટલે એ સૂત્ર અનુસાર હું હતાશ તો નજ થયો. પરંતુ હાલના ટુંકા જમાનામાં અને બંગાળ જેવા નાના પ્રદેશમાં એવી અપ્રતિમ સૌંદર્યવતી લાવણ્યમયી લલના હશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ હતું. જે કન્યાનાં માતા પિતાનો મદાર મારા ઉપર હતો તે તો વિવિધ પ્રકારે જ્યાંને ત્યાં મારી પ્રશંસા જ ર્ક્યાં કરતાં હતાં મને એમની કન્યાઓ પસંદ હોય કે ન હોય પણ આવા પ્રકારે તે મારી ભક્તિભાવે પૂજા કરતાં

તે તો મને અતિશય ગમતું. લોકો મારી કીર્તિનાં યશોગાન ગાતા એટલે મારી બુદ્ધિમત્તાનો ગર્વ મને સાતમે આસમાન ચઢાવી દેતો અને હું લાયક છું તેથી જ મારી પ્રશંસા થાય છે એમ મને થતું. આપણે સાંભળ્યું છે કે દેવતાઓ મૃત્યુલોકના માનવીઓને તેમનું અભીષ્ટ ન પણ આપે, તોયે તેમના તરફથી ભકિતની આશા રાખે છે; અને એમની ભક્તિ ન થાય તો કુપિત થાય છે. તે દેવતાઓના જેવો જ મારો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો.

ઠાકુર દાદાને એક પૌત્રી છે એ તો હું તમને કહી ગયો છું. મેં એને ઘણીએવાર જોઇ હતી પણ મને એનામાં કાંઈ દૈવત જણાયું નહોતું. એ મારી સહચારિણી થવાને યોગ્ય છે કે કેમ તેનો વિચાર સરખોએ મને આવ્યો નહતો. છતાંએ મને ખાતરી હતી કે કૈલાસ-બાબુ એકાદ દિવસ તો જરૂર મારે મંદિરે ભકિતભાવથી એ થાળનું નૈવેદ્ય ધરાવશે. પરંતુ એમણે હજુ સુધી તેવું કાંઈ કરેલું નહિ હોવાથી મને દ્વેષભાવ હતો. મારા દ્વેષનું કારણ જ એ હતું.

નયનજોરના બાબુઓએ કોઇની પાસે ભીખ માગી નથી. ભલે કન્યા કુવારી રહે પણ કુલનો સંપ્રદાય તો તોડવાના જ નહિ. એમના મિત્રોને આવું કહેતા મેં કૈલાસબાબુને સાંભળેલા, એટલે એમના આવા ગર્વથી મને ક્રોધ ચઢયો હતો. મારા ક્રોધનો અગ્નિ અંદરને અંદર ધુમાયા કરતો હતો પણ હું શાંતિથી મન મારીને બેસી રહ્યો કારણ કે હું એવો સાલસ હતો. જેમ વિજળીની સાથે ગર્જના હોય છે તેમ મારા ક્રોધની સાથે વિનોદ અને ટોળ પણ હતાં; એટલે એક દિવસે મને ઠાકુરદાદાની ટોળ કરવાનું મન થઈ આવ્યું. મારા મગજમાં એવી એક રમુજી યુકિત મને સુઝી આવી કે તેનો તરત જ અમલ કરવાનું મને મન થયું.

હું ઉપર કહી ગયો કે કૈલાસબાબુના ઘણા મિત્રોએ વૃદ્ધની ખોટી ખુશામત કરતા હતા. સરકારી નોકરીમાંથી રીટાયર થએલા

એક ગૃહસ્થ એમને કહેતા કે જ્યારે જ્યારે હું છોટા લાટ સાહેબને મળવા જાઉં છું ત્યારે એ મને નયનજોરના બાબુની ખબર પૂછ્યા વિના રહેતા જ નથી. અને કેટલીક વખતે કહે છે પણ ખરા કે બંગાળમાં જોઈએ તો ખરેખરાં ખાનદાનીવાળા અને આબરૂદાર તો બેજ કુટુંબ છે એક તો બરદ્વાનના મહારાજાનું અને બીજું નયનજોરના બાબુઓનું." જ્યારે આવું હડહડતું જુઠાણું કૈલાસબાબુને કહેવામાં આવતું ત્યારે એ તો અત્યંત પ્રસન્ન થઈ જતા અને વારંવાર તેની આવૃત્તિઓ કરતા. અને જ્યારે જ્યારે એ પેલા ગૃહસ્થને મળતા ત્યારે વાતમાંને વાતમાં નીચેના પ્રશ્નો પૂછવા જરાએ ચુકતા નહિ.

"હા, ત્યારે હવે છોટા લાટ સાહેબ કેમ છે? મઝામાં છે? ઠીક, એ સાંભળીને મને ઘણો આનંદ થાય છે અને મેમ સાહેબ પણ મઝામાં છે ને? અને એમનાં બાલબચ્ચાં પણ ખુશીમાં છે ને? ઠીક, ઠીક, ચાલો એ ખુશ ખબર મળી. ફરીથી મળો ત્યારે તેમને મારી સલામ કહેજો."

કૈલાસબાબુ વારંવાર કહેતા કે "એકાદવાર મારે સાહેબને મળવા જવું છે." પણ એવા તો ઘણાએ છોટા અને બડા લાટ સાહેબ આવ્યા અને ગયા પણ ગવર્નમેન્ટ હાઉસની મુલાકાતે નયનજોરની ગાડી જઈ શકી નહિ.

એક દિવસે એમને બાજુએ લઈ જઈને મેં એમના કાનમાં કહ્યું "ઠાકોરદાદા, હું ગઈ કાલે લેવીમાં ગયો હતો ત્યાં છોટા લાટ સાહેબ નયનજોર બાબુઓની ખબર પૂછતા હતા. મેં કહ્યું કે કૈલાસબાબુ અહીં આવેલા છે. એ સાંભળીને તમે અહીં છો છતાં એમને મળવા ન ગયા તેથી એમને બહુ ખોટું લાગ્યું અને મને કહ્યું કે હું તો શિષ્ટાચાર કોરાણે મુકીને આવતી કાલે સાંજે એમની ખાનગી મુલાકાતે જવાનો છું." કોઈપણ માણસ મારી આ કરામત સમજી જાય તેમ હતું; અને આ યુક્તિ જો મેં કોઈ બીજાના સંબંધમાં અજમાવી

હોત તો કૈલાસબાબુ પણ સમજી જાત કે આ બનાવટ છે. પરંતુ એમના મિત્ર પેલા સરકારી અમલદારની વાતો એમણે સાંભળેલી એટલે મારી વાત એમણે સાચી માની અને એ સાંભળી એમને અભરાટ વછુટી ગયો, લાટ સાહેબની આગામી મુલાકાતના વિચારે એમને કાંઈ મુઝવણ થઇ ગઈ. અધુરામાં પુરૂં એ ઈંગ્લીશ જાણુતા નહોતા તેનું કેમ કરવું એ પણ મોટી ગભરામણ હતી. મેં કહ્યું કે એની ગભરામણ રાખશો નહિ. અંગ્રેજી ન જાણવું તે તો ગૃહસ્થાઈનું લક્ષણ છે. લાટ સાહેબ દુભાષીઆને સાથે જ રાખે છે વળી એમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે આ મુલાકાત ખાનગી જ રહેશે.

મધ્યાન્હ થવા આવ્યો. અમારા પાડોશીઓમાંના કેટલાક પોતાનું કામ કરતા હતા, કેટલાક ઉંઘતા હતા, એટલામાં એ ઘોડાની ગાડી કૈલાસબાબુના ઘર આગળ આવીને ઉભી રહી. એ ચપરાશીઓ એકદમ મેડા ઉપર ચઢી ગયા અને ખબર આપી કે છોટા લાટ સાહેબ પધાર્યા છે કૈલાસબાબુ તો એમને આવકાર આપવા તૈયાર જ હતા; આવી વખતે પહેરવાનો અસલનો સાચવી રાખેલો ઝબ્બો અને પાઘડી એમને ઘાલી દીધાં હતાં. ગણેશને પણ એમણે આજે અચ્છા ઠાઠમાં સજાવ્યો હતો. છોટા લાટ સાહેબ આવ્યા છે એ સાંભળતાં જ કૈલાસબાબુ હાંફતા હાંફતા બારણા સુધી દોડી આવ્યા અને નીચા વળી વળીને સલામો કરતા, ધીમે ધીમે પાછળ ડગ ભરતા ભરતા પધારો પધારો કહેતા, આવનાર લાટ સાહેબનો સત્કાર કરવા લાગ્યા. અહિં મારે કહેવું જોઇએ કે આવનાર લાટ સાહેબ તે ખરા લાટ સાહેબ નહિ પણ મારો એક મિત્ર તેવો વેષ ભજવીને આવ્યો હતો. બાબુએ એમની પેલી જુના જમાનાની સાચવી રાખેલી શાલ એક લાકડાની ખુરસી ઉપર પાથરી દીધી હતી. તેના ઉપર લાટ સાહેબની પધરામણી કરી; પછી એમણે ઉરદુ ઝબાનમાં લંબાણ ભાષણ આપ્યું અને છેવટે મહા પરાણે સાચવી રાખેલી ખાનદાન કુટુંબની છેલ્લી ભવિષ્યરૂપ બાકી રહેલી સુવર્ણ મહોરો પેલા સુવર્ણ થાળમાં મુંકીને

થાળ સાથે લાટ સાહેબને ભેટ તરીકે અર્પણ કરી. ગણેશ બીકનો માર્યો ધ્રુજતો ધ્રુજતો હાથમાં ગુલાબ અને અત્તરદાની લઇને પાછળ ઉભો હતો, સાહેબ ઉપર એ ગુલાબજળ છાંટતો હતો અને ધીમે ધીમે અત્તરદાનીમાંથી અત્તર ચોપડતો હતો.

સાહેબ બહાદુરને પોતાની નયનજોરની જાગીર ઉપર બોલાવીને પુર ભપકાથી આદરાતિથ્ય નથી થઈ શક્યું તેને માટે કૈલાસબાબુએ વારંવાર પોતાની દીલગીરી જાહેર કરી. હું મારી જાગીર ઉપર હોત તો સાહેબ બહાદુરનું કેવું ઉત્તમ પ્રકારે સન્માન કરી શકત. અહીં તો હું એક આગંતુક જેવો જ છું અને થોડા વખત માટે આવેલો છું એટલે પાણીથી છુટા પડેલા મત્સ્ય જેવો છું.

મારા મિત્રે માથે સાહેબસહી ટોપી પહેરેલી હતી અને ઠાવકા-પણાથી એ પોતાનું માથું હલાવ્યા કરતો હતો. મારે કહેવાની જરૂર નથી કે ઈંગ્લીશ રીવાજ મુજબ ઘરમાં પેસતાં જ માથેથી ટોપી ઉતારવી જોઇએ; પરંતુ પકડાઈ જવાની બીકે ટોપી ઉતારવાની મારા મિત્રની હિંમત ન ચાલી. કૈલાસબાબુ અને ગણેશને તો આવા ઈંગ્લીશ રીવાજની ખબર જ નહોતી એટલે એમને એમાં કશું અજુકતું ન લાગ્યું.

આ પ્રમાણે દસેક મિનિટની મુલાકાત જે માત્ર ડોકું ધુણાવવાની વિધિમાં જ સમાઈ જતી હતી, તે પછી મારો મિત્ર જવાને માટે ઉભો થયો અને અમે આગળથી નક્કી કરી રાખ્યા પ્રમાણે પેલા બે ચપરાશીઓ ભપકામાં જ પેલી સોના મોહોરો, સોનાનો થાળ, અસલી શાલ, ચાંદીની ગુલાબદાની અને અત્તરદાની ત્યાંથી લઈ ગયા અને બંધુએ ગાડીમાં ઠાઠથી ગોઠવી દીધું. જોડેના ખંડમાંથી હું આ બધો તમાસો જોયા કરતો હતો. આ બધો ખેલ જોઇને હું તો મહા પરાણે મારૂં હસવું દાબી શક્યો. આખરે મારાથી હસવું ન ખાળી શકાયું એટલે તરત હું ત્યાંથી બીજા ખંડમાં ગયો. ત્યારે ત્યાં તો ચીરાઈ

જતા અંતઃકરણે એક કન્યકા ખુણામાં બેઠી બેઠી રડયા કરતી હતી. મને ખડખડાટ હસતો જોઇને એ ક્રોધાવેશમાં ઉભી થઇ ગઇ અને એની મોટી કાળી આંખોનું વિદ્યુત્ સમું તેજ મારી આંખોમાં ઘોંચી દેતી ગળગળા અવાજે એ બોલી. "મારા દાદાએ તે તમારૂં શું બગાડયું છે તે તો કહો. તમે એમની સાથે છેતરપીંડી રમવા કેમ આવ્યા છો? તમે શા માટે અહીં આવ્યા છો? કેમ–" આથી વિશેષ એ ન બોલી શકી. બે હાથે પોતાનું મુખ ઢાંકી દઇને એ રડવા મંડી પડી. પળવારમાં મારૂં હસવું ઉડી ગયું. અત્યાર સુધી મને એમ જ લાગતું હતું કે આ માત્ર મીઠી મજાક જ છે. પણ હવે મને ખબર પડી કે હું એક કોમળ કાળજાને ક્રૂરતાથી તીવ્ર કષ્ટ આપી રહ્યો હતો. મારી નિર્દયતા મને જ દોષ દેવા લાગી, અને એક હડે હડે કરેલા શ્વાનની માફક હું છાનોમાનો ત્યાંથી નાસી છુટયો.

અત્યાર સુધી કૈલાસબાબુની પૌત્રી કુસુમને હું કશા લેખામાં ગણતો નહોતો, અને કુલવધૂ થવાને માટે એનામાં કશાયે ગુણ નથી એમ હું સમજતો હતો; પરંતુ હવે જ મને એના ખરા ગુણની ખબર પડી. આખી રાત મને નિદ્રા ન આવી. મારા મનમાં મહા તોફાન ચાલી રહ્યું હતું. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં પેલી બધી લાટ સાહેબને અર્પણ કરેલી ચીજો લઇને તે કૈલાસબાબુના નોકર ગણેશને છાનીમાની આપી દેવા હું તેમને ઘેર ગયો. કેટલીકવાર સુધી તો એમના બારણા આગળ જ હું જઇને ઉભો રહ્યો પણ કોઇ જણાયું નહિ એટલે હું મેડા ઉપર ગયો. દાદરે ચઢતાં ગઇ કાલની બધી હકીકત એના દાદાને પૂછતાં કુસુમને મેં સાંભળી.

"દાદા, કહો તો ખરા, ગઇ કાલે છોટા લાટ સાહેબે તમારી સાથે શી શી વાતો કરી. જરેજર મને કહેજો. વાત જરાએ અધુરી ન રહેવા દેશો એ વાત સાંભળવાને હું તલપાપડ થઇ રહી છું."

દાદાને એટલું જ જોઇતું હતું. એમનું મુખ તો આનંદ અને ગર્વથી પ્રફુલ્લ બની ગયું, અને લાટ સાહેબે નયનજોરના બાબુની આવી

પ્રશંસા કરી, એમને આમ સંભાર્યા, વિગેરે કેટલીએ પોતાની પ્રશંસાની વાતો સહર્ષ કહી સંભળાવી. કુસુમ એના દાદાના મુખ સામું જોઇને એકાગ્ર ચિત્તે તેમનાં વચનોનું શ્રવણ કરતી હતી અને એ સાંભળવામાં એને અનહદ રસ પડે છે તે જણાવવા એ પડતા બોલ ઝીલી લેવા ટાંપી રહી હતી. આવો પ્રકાર જોઇને મારા દીલમાં જબરી લાગણી થઈ આવી. મારાં ચક્ષુમાં અશ્રુ આવી ગયાં અને ઠાકુરદાદાએ છોટા લાટ સાહેબની મુલાકાતનાં આલંકારિક ભાષામાં વખાણ કરવા માંડેલાં પુરાં થયાં ત્યાં સુધી હું છાનોમાનો ઉભો જ રહ્યો. જ્યારે એ બહાર ગયા ત્યારે હું પેલી ચીજો કુસુમના પગ આગળ મુકીને કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના આવતો રહ્યો. એ જ દિવસે ફરી પાછો હું કૈલાસબાબુને મળવા ગયો. અત્યાર સુધી તો, જ્યારે જ્યારે હું આ વૃદ્ધને મળવા આવતો ત્યારે વિવેકની ખાતર પણ હું એમને નમતો નહિ; પણ આજે તો મેં એમને નીચા નમીને પ્રણામ કર્યા અને એમનો ચરણસ્પર્શ પણ કર્યો. એમને ઘેર છોટા લાટ સાહેબની પધરામણી થઇ તે મને જ આભારી હતી એમ એ જાણતા હતા તેથી એ પ્રસન્નચિત્ત હતા અને એમની આંખોમાં પ્રખર તેજ ચમકતું હતું. એમના ઘરમાં મિત્રવૃંદ તો ભરાએલું જ હોય. વાતોનો વિષય છોટા લાટ સાહેબની પધરામણીનો જ ચાલતો હતો. કૈલાસબાબુ અપૂર્વ રસની જમાવટથી પોતાની વાગ્ધારા છોડીને રસપૂર્વક વર્ણન કરી રહ્યા હતા.

બધાના વેરાયા પછી ઘણા નમ્રભાવે મેં વૃદ્ધને મારો મનોગત વિચાર દર્શાવ્યો અને કહ્યું કે "આવા યશસ્વી અને વિશ્વવિખ્યાત નયનજોર કુટુંબમાં મારાં લગ્ન થાય એવો વિચાર સરખો પણ લાવવો મારા જેવા પામર મનુષ્યને માટે છેક બેહુદો ગણાય; છતાંએ... વિગેરે વિગેરે—"

કુસુમ સાથે મારાં લગ્ન કરવા મેં જ્યારે સ્પષ્ટપણે મારી ઇચ્છા

જણાવી ત્યારે તો વૃદ્ધ બાબુ મને ભેટી જ પડયા, અને આનંદમાં આવી જઈને મોટેથી બોલી ઉઠયા. "હું ગરીબ માણસ છું, મારૂં આવું સદ્‌ભાગ્ય હશે એવું મેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું."

પોતે ગરીબ છે એ વાતનો સ્વીકાર કૈલાસબાબુએ પોતાના જીવનમાં આ પ્રથમવાર કે છેલ્લીવાર કર્યો; અને પોતાના જીવનમાં આ પહેલીજવાર નયનજોર કુટુંબનો અસલ વૈભવ એ ભૂલી ગએલા જણાયા.

૧૧

એ છે કોણ?

૧

જકરકોટાના જમીનદાર કૃષ્ણગોપાળ સરકાર વૃદ્ધ થવાથી પોતાની તમામ મીલકત પોતાના જ્યેષ્ટ પુત્રને સોંપીને જીવનનો અંત ભાગ પ્રભુસ્મરણમાં નિર્ગમન કરવા કાશી ગયા. એમના પ્રયાણ સમયે નિર્ધન અને નિરાશ્રિત મનુષ્યોની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને આવા કલિકાળમાં કૃષ્ણ ગોપાળના જેવા ઉદાર અને સહૃદય મનુષ્યો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે એમ બોલતા સર્વ છુટા પડયા.

એમના પુત્ર બિપિનબિહારીને આધુનિક સમયને અનુસરીને શિક્ષણ મળ્યું હતું. એણે બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હતી. એ નાકે ચસમાં ચઢાવતો અને દાઢી રાખતો. જો કે જરા મળતાવડો ઓછો હતો પણ શુદ્ધચરિત હતો. એ બીડી પીતો નહિ તેમ પત્તાં પણ રમતો નહિ. જો કે એ નમ્ર જણાતો હતો પણ સ્વભાવે કડક હતો. એ સ્વભાવ એનાં ભાડવાતોને વિષમ લાગતો હતો. કૃષ્ણગોપાળની માફક એ ભાડવાત પાસે ચઢેલા ભાડામાંથી એક પાઈ પણ છોડી દે એવો નહોતો, તેમ ભાડવાતને એક દિવસની પણ નભામણી આપતો નહિ

મિલકતનો બધો વહીવટ હાથમાં લીધા પછી બિપિનબિહારીને માલમ પડયું કે એના પિતાએ ઘણા બ્રાહ્મણોને ગણોત લીધા વગરજ જમીન આપી હતી, અને કેટલાક પાસે ગણોત લેતા તો ઘણું ઓછું લેતા હતા. લોકો કાલાવાલા અને આજીજીઓ કરે એટલે એના પિતાથી ઝાઝું કહેવાતું નહિ એટલો એમનામાં દોષ હતો.

બિપિનબિહારીને પિતાનું આ પગલું ન રૂચ્યું. એને એમ લાગ્યું કે આમ તો અડધો અડધ ઉત્પન્ન ઓછું થઇ જાય. વળી જેમને આવી રાહત કરવામાં આવી હતી તે એને મન તદ્દન નકામા માણસ હતા અને એવી ઉદારતાને લાયક નહોતા. એનો એવો અભિપ્રાય હતો. કે એથી તો એ લોકો વધારે આળસુ થઇ જાય. વળી એ વિચાર કરતો કે પહેલાંના કરતાં મોંઘવારીએ વધી ગઇ છે તેની સાથે જરૂરીઆતો પણ વધી છે. અત્યારે પોતાનું પદ જાળવવાનો ચાર ગણો ખર્ચ વધી પડયો છે, એટલે હવે છુટો હાથ મુકવો ન પાલવે. એમ ધારીને પિતાએ કરેલું રદ કરવા એ તત્પર થઇ ગયો. એ દુરાગ્રહી હતો એટલે પિતાએ આપી દીધેલું એણે ધીમે ધીમે પાછું મેળવ્યું. ફક્ત થોડુંજ પાછું મેળવવાનું બાકી હતું તે મેળવવા એનો પ્રયાસ ચાલુજ હતો.

પુત્રની સખતાઇ પત્ર દ્વારા પિતાને કાને પહોંચી ગઇ. કેટલાક તો ખામુખા પોતાનું દુઃખ રડવાને જાતોજત કૃષ્ણગોપાળને મળ્યા. કૃષ્ણગોપાળે પુત્રને લખ્યું “ તારા વર્તનથી મારૂં મન નારાજ થાય છે.” પુત્રે જવાબ આપ્યો “ સમય બદલાયો છે. પહેલાં તો આપણા ભાડવાતો અને આસામીઓને આપણે રાહત આપતા, તો તેનો બદલો એમના તરફથી આપણને ભેટ કે નજરાણું મળતું; પણ હાલમાં એવાં નજરાણાં સ્વીકારવાં એ ગેરકાયદેસર ગણાય છે, તેથી હાલમાં જે ભાડું કે દાણા આપણે નક્કી કર્યું હોય તે ઉપરજ સંતોષ માનવો રહ્યો; અને તે પણ જો આપણે નિયમિત રીતે ઉઘરાવવાની કાળજી ન રાખીએ તો

પછી આપણી પાસેથી બધુંએ ચાલ્યું જાય. નજરાણાં મળતાં બંધ થયાં એટલે આપણાથી આસામીઓને કાંઇ પણ રાહત ન આપી શકાય. આપણે જો આ પ્રમાણે બક્ષિસો આપ્યા કરીશું તો પાયમાલ થઇશું અને આપણી મીલકત કે માનમરત્તબો કશુંયે જળવાશે નહિ.”

વખત બદલાયો છે જાણીને કૃષ્ણગોપાળ પણ ખિન્ન થયા. એમણે વિચાર કર્યો કે આપણે હવે ઘરડા થયા એટલે આપણું કરેલું જુવાનીઆઓને પસંદ ન આવે એ વાત ખરી છે, અને હાલની ખરી વસ્તુસ્થિતિ પણ જુવાનીયાજ જાણી શકે. જો હું પુત્રના કામમાં માથું મારૂં તો એ વહીવટ કરવાનું છોડી દે અને મારે પાછા જવું પડે; તે મને નથી ગમતું. હું તો મારી મેળે હવે મારૂં શેષ રહેલું આયુષ્ય પ્રભુભજનમાંજ ગાળીશ.

૨

ચાલતું હતું તેમ ચાલવા લાગ્યું. બધું રીતસરનું ઠેકાણું પાડવામાં બિપિનબિહારીને કોર્ટમાં ઘણા કજીયા લડવા પડયા તેમ કેટલાક કાવાદાવા પણ ચલાવવા પડયા. આખરે બીજા ભાડવાતો બીકના માર્યા એની ઇચ્છાને આધીન થયા પણ મીરજા બીબીનો છોકરો અસીમુદીન એને ગાંઠયો નહિ. બિપિન એના ઉપર ઘણો ગુસ્સે થઈ ગયો હતો. એના પિતા બ્રાહ્મણો પાસે ભાડું નહોતા લેતા એ તો સમજાય તેવું હતું; પણ આ મુસલમાનને કેમ જમીનો એમને એમ અગર થોડે ભાડે આપી હશે, તેનું કારણ એનાથી ન સમજાયું. એ પ્રશ્નનો ઉકેલ એ ન કરી શકયો. એને તો એમજ થયા કરતું હતું કે એક હલકા મુસલમાનનો છોકરો, જરા લખતાં વાંચતાં શીખ્યો એટલે કોઈને હીસાબમાંજ ગણતો નથી, એ છે કોણ?

અસીમુદીનને કૃષ્ણગોપાળે એટલી બધી જમીન કેમ આપી દીધી છે તેની એણે પોતાના મહેતા મુનીમોને પૂછીને ઘણી તજવીજ કરવા

માંડી, ત્યારે તેઓ તો એટલુંજ કહી શકયા કે ઘણાં વર્ષ ઉપર અસીમુદીનના કુટુંબને એ બધી જમીનો આપવામાં આવી છે. પણ તે શા કારણથી, તે સંબંધી એ કાંઈ ન કહી શકયા. તેઓ એટલુંજ અનુમાન બાંધી શકયા કે અસીમુદીનની વિધવા માતાએ પોતાનું દુઃખ રડવાથી દયાળુ કૃષ્ણગોપાળને દયા આવવાથી વખતે એટલી જમીન તેમને આપી દીધી હોય. પિતાની આવી ઉદારતા બિપિનને તદ્દન અસ્થાને લાગી. ભૂતકાળની આ લોકની દયામણી સ્થિતિનું બિપિનને કશુંયે ભાન નહોતું; એટલે તેમની વર્તમાન સારી સ્થિતિ અને તેમના અહંભાવથી બિપિનને એમજ થયું કે નક્કી મારા ભલા અને ભોળા પિતાને આ લોકોએ છેતરીને બધી જમીન પડાવી લીધેલી.

અસીમુદીન એમ ગાંજ્યો જાય એવો નહોતો. આમરણાન્ત એક તસુ જમીન પણ છોડવી નહિ એવી એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી અને ખુલ્લું વેરાણું બાંધ્યું. વૃદ્ધ માતાએ પુત્રને ઘણુંએ સમજાવ્યો "ભાઈ, જમીનદાર સાથે કજીઓ કરવો કામનો નહિ. એમની દયા ઉપરજ આપણે આટલો વખત જીવી શકયાં છીએ. ભલે આપણને આપેલું લઈ લે તોપણ આપણે બોલીએ નહિ. એ જેટલી જમીન પાછી માગે તેટલી આપી દે."

"મા, તું એવી બાબતમાં શું સમજે ?" અસીમુદીને એની માનું કહ્યું ન માન્યું. એની સામે એક પછી એક દાવાઓ થયા. જેમ જેમ હારતો ગયો તેમ તેમ એ વધારે જીદી થતો ગયો અને પોતાની પાસે હતું તેટલું બધું મમતમાં ને મમતમાં કજીયા લડવામાં વાપરી નાખવા લાગ્યો. એક દિવસ સાંજે પોતાના બગીચામાં થતાં ફળ ફળાદિ અને શાક લઈને પોતાનો પુત્ર ન જાણે તેમ મીરઝાબીબી બિહારીને મળવા ગઈ. પૂર્ણ વાત્સલ્ય ભાવથી એ બોલી "અલ્લા તને સુખી રાખો બેટા. અસીમને પાયમાલ ન કરીશ. એમ કરવું તને ન ઘટે, એને હું તને સોંપું છું. એને તારા નાના ભાઈ જેવો ગણ, એની સંભાળ લે. તને ઈશ્વરે ઘણું આપ્યું છે માટે એની પાસે જે કાંઈ છે તે તું રહેવા દેજે." બિપિન સાથે જાણે પહેલેથી કેવુંયે ઓળખાણ

હોય તેવા પરિચયથી આ બાઈના બોલવાથી બિપિનને જરા માઠું લાગ્યું અને બોલ્યો "બાઈ, તમે એ બાબતમાં ન સમજી શકો. તમારે જો કાંઈ કહેવું હોય તો તમારા પુત્રને મારી પાસે મોકલજો." બીચારી મીરઝાંબીબી આ સાંભળીને આંસુ સારતી અને મનમાં ને મનમાં અલ્લાનું સ્મરણ કરતી ઘેર ગઈ.

૩

બિપિન અને અસીમુદ્દીન વચ્ચે કોર્ટ કલહ ઘણો વધી ગયો. કેટલીક ફોજદારીઓ થઈ. દીવાની કોર્ટો લડયા. ત્યાંથી હાઈકોર્ટમાં ગયા ત્યારે ત્યાં થોડો વિજય મળ્યો. આમને આમ દોઢ વર્ષ પુરૂં થયું એટલામાં તો પૈસે ટકે એ પાયમાલ થઈ ગયો અને વાળ એટલું દેવું થઈ ગયું. માગનારા એના ઉપર આ તક જોઇ હુકમનામાં બજાવવા નીકળી પડયા અને તેમાં અસીમુદ્દીનનો રહ્યો સહ્યો સર સામાન અને રાચરચીલું હરાજ થવાનો વખત આવ્યો.

સોમવારનો દિવસ હતો. વરસાદને લીધે નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. કિનારે તે દિવસે હાટ ભરાયું હતું. હોડીઓમાં અને કિનારા ઉપર વેચાણ અને ખરીદી ચાલી રહી હતી. ધમાલ જબરી હતી. અષાઢ માસ ચાલતો હોવાથી બધી ચીજો કરતાં ફણુસ વિશેષ પ્રમાણમાં વેચાતાં હતાં. હીલ્સા નામનાં મત્સ્યો પણ ઘણાં વેચાતાં હતાં. આકાશ ઘનઘોર હતું. દુકાનદારો દુકાન માંડી માંડીને બેઠા હતા પણ કદાચ ઝાપટું પડશે તો માલ બગડશે એ ભયથી માલ ઉપર ઢાંકી દીધું હતું. અસીમુદ્દીન પણ આવ્યો હતો. એની પાસે એક પાઈ પણ ન હતી. કોઈ દુકાનદાર એને ઉધાર ધીરતો નહિ તેથી એક થાળી અને છરી કોઇને ત્યાં ગીરવી મુકીને પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ લેવાનો એ વિચાર કરતો હતો.

સાંજને વખતે બિપિનબાબુ પણ પોતાના બે ત્રણ લાઠીવાળા નોકરોને લઈને ફરવાને નીકળી પડયો હતો. હાટ ભરાયું હતું ત્યાં ઘણો ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો હતો; એટલે એ તે તરફ વળ્યો અને એક તેલવા-

બાની દુકાન આગળ આવીને ઉભો અને તેના ધંધા સંબંધી તેની સાથે કેટલીક વાતચીત કરવા માંડી. એવામાં ઓચીંતો અસીમુદ્દીન ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને છરી ઉગામીને વાઘની માફક બરાડતો બિપિન-બાબુ ઉપર કુદી પડયો. પણ ત્યાં એકઠા થયેલા લોકોએ તેને અધવચજ પકડી લીધો અને એના હાથમાંથી છરી ઝુંટાવી લીધી, પછી એને પોલીસને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો. પાછું બજાર બરાબર ચાલવા લાગ્યું. બિપિન પણ મનમાં તો ખુશ થયો કે "ઠીક થયું, આખરે એ બદમાસ મારા લાગમાં આવ્યો ખરો."

આ વાત બિપિનબાબુના ઘરમાં સ્ત્રીવર્ગે જાણી ત્યારે ત્યાં ગભરાટ ફેલાયો, પણ હુમલો કરનાર પકડાયો છે અને હવે એને યોગ્ય શિક્ષા થશે એમ જાણીને એ લોકો કાંઇક શાંત થયાં.

એજ સમયે ગામના અન્ય લત્તામાં વિધવા માતાની ગરીબ ઝુંપડીમાં પુત્રવિયોગે અંધકાર અને શૂન્યતા ભાસતી હતી. જેને ઉપલા બનાવ જોડે કાંઇ લાગતું વળગતું નહોતું તે તો એ બનાવ ભુલી ગયા, ઘેર ગયા અને ભોજન કરી નિદ્રાધીન થયા; પણ વિધવા માતાને મન તો આભ તુટી પડયું હતું. મુઠીભર હાડકાં અને નિરાધાર સ્થિતિમાં એ બીચારી શું કરે ?

૪

ઉપલી વાતને ત્રણ દિવસ થઇ ગયા. આવતી કાલે ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ આગળ અસીમુદ્દીનનો કેસ ચાલવાનો છે. બિપિનબાબુને સાક્ષી તરીકે જવાનું હતું. જકર કોટાના જમીનદાર અત્યાર સુધી કોઇપણ વખત સાક્ષીના પાંજરામાં ગયા નહોતા પણ બિપિને એ વાત લક્ષપર લીધી નહિ.

બીજે દિવસે નિર્મિત સમયે પુર ઠાઠથી પાલખીમાં બેસીને એ કોર્ટમાં આવી પહોંચ્યો. એણે માથે પાઘડી પહેરી હતી, જાકીટ ઉપર, ઘડીઆળનો છેડો લટકી રહ્યો હતો. ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટે એને પોતાની પાસે ખુરસી નંખાવીને બેસાડયો. આજ કોર્ટ પ્રેક્ષકોથી ચીકાર ભરાઇ

ગઈ હતી. આવો દીલકસ કેસ અત્યાર સુધી આ કોર્ટમાં ચાલ્યો નહોતો એટલે જબરી ઠઠ જામી હતી,

કેસ નીકળવાની તૈયારી હતી એટલામાં એક ચપરાશીએ આવીને બિપિનબાબુના કાનમાં કાંઈ વાત કહી. એ સાંભળીને તરત એ ઉભો થયો અને ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટની થોડી મિનિટ માટે રજા માંગીને બહાર આવ્યો. બહાર જઈને જોયું તો થોડેક દૂર વડના વૃક્ષ નીચે ઉઘાડે પગે હાથમાં માળા ઝાલીને અને રામનામાવલિનું વસ્ત્ર ઓઢીને એના પિતા ઉભેલા હતા. એમનું અંગ તેજ મારતું હતું અને એમની મુખ-મુદ્રા ઉપર શાંતિ અને દયા તરવરી ઉઠતાં હતાં. બિપિને તસતસતો અને પગમાં બરોબર તંગ આવે એવો સુરવાળ પહેર્યો હતો એટલે પિતાને નીચા નમીને પ્રણામ કરવા જતાં એના માથા ઉપરની પાઘડી ખસી ગઈ, અને જાણે નાકને ચુંબન કરવા આવતી હોય તેમ નાક સુધી આવી પહોંચી. ગજવામાંથી ઘડીઆળ નીકળી પડયું અને છેડા ઉપર હવામાં ઝોલા ખાવા લાગ્યું. બિપિને ઝટપટ પાઘડી ઠીક કરી અને પાસેજ પોતાના વકીલનું ઘર હતું ત્યાં પિતાને પધારવા વિનંતિ કરી. કૃષ્ણગોપાળે કહ્યું "મારે ત્યાં નથી આવવું, મારે કહેવાનું હું તને અહીંજ કહીશ. આ વાતચીત થતી હતી, એટલામાં ત્યાં આગળ ઘણાં માણસો એકઠાં થઈ ગયાં, પણ બિપિનના નોકરે બધાને ત્યાંથી દૂર ખસેડયા. કૃષ્ણગોપાળે કહ્યું "જો, અસીમ છુટી જાય એમ તારે કરવાનું છે." બિપિન તો આ સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. "પિતાજી, બનારસથી અહીં સુધી આવવાની તસ્દી તમે આટલા માટેજ લીધી ? આ લોકો તમારાં આટલાં બધાં માનીતાં શાથી થયાં તે કહેશો ?"

"પુત્ર, તે જાણીને શો લાભ ?"

"પિતાજી, એનું એકજ કારણ છે. મેં નાલાયક પાસેથીજ જમીનો લઈ લીધી છે, અને તેમાં કેટલાક બ્રાહ્મણો પણ છે. તો તે

બ્રાહ્મણો માટે તો તમે કશુંયે કહેતા નથી અને આ મુસલમાન માટે કેમ આટલા બધા આગ્રહી જણાવ છો ? હવે વાત આટલે દરજ્જે આવી પહોંચ્યા પછી જો હું અસીમ ઉપરની ફરીઆદ પાછી ખેંચી લઉં અને એને જમીનો પાછી આપી દઉં, તો લોકોને હું શો જવાબ દઈશ ?"

કૃષ્ણગોપાળ થોડીવાર મૌન રહ્યા પછી ધ્રૂજતે હાથે માળા ફેરવતા ફેરવતા બોલ્યા "જો, લોકોને તારે એ વિષયમાં કાંઇ જવાબ દેવાનો હોય તો સાંભળ. અસીમુદ્દીન મારો પુત્ર અને તારો ભાઈ થાય છે."

"શું મુસલમાનીના પેટનો ?"

"હા, તેના પેટનો."

બિપિન થોડો સમય મૂઢ અને મુંગો થઈ રહ્યો. કેટલીકવાર પછી એની વાચા ખુલી ત્યારે બોલ્યો "પિતાજી, ઘેર ચાલો, એ સંબંધી આપણે પછી વાત કરીશું."

"બિપિન, એમ નહિ બને. પ્રભુભજનમાં મારો કાળ નિર્ગમન કરવા માટે તો મેં સંસાર તજ્યો છે; તો પછી હવે પાછો ત્યાં કેમ આવું ? હું તો જાઉં છું. તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજે." આટલું કહીને પિતાએ પુત્રને આશીર્વાદ આપ્યો અને મહાકષ્ટે અશ્રુને ખાળતાં ડગમગતા પગે એ ચાલ્યા ગયા.

શું કહેવું કે શું કરવું તેની કાંઈ પણ સમજ ન પડવાથી બિપિન ગભરાઈ ગયો. મનમાંને મનમાં બબડી ઉઠ્યો "વૃદ્ધોનું ધર્મિષ્ટપણું આવું છે. એમના કરતાં તો જ્ઞાન અને નીતિમાં હું ચઢીઆતો છું. મનુષ્યનાં કર્મોને નિયમન નથી હોતું તેનુંજ આ પરિણામ છે."

કોર્ટમાં એ પાછો ફર્યો. અસીમુદ્દીનને બે પોલીસ કોન્સ્ટેબલની વચમાં ઉભો રાખ્યો હતો. એ ઘણો કૃશ થઇ ગએલો જણાતો હતો, એના હોઠ ફીક્કા પડી ગયા હતા, એની આંખોમાં અસ્વભાવિક તેજ ચમકતું હતું. એના અંગ ઉપર ચીંદરડાં થઈ ગએલું એક મેલું વસ્ત્ર

હતું. એને જોઇને બિપિનને કંપારી વછુટી "આ મારો ભાઇ ?"

ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ બિપિનનો મિત્ર હતો એટલે કેસનો જેમ ભાવ ભજવવો હતો તેમ ભજવાયો. બિપિને લીધેલી જમીનો અસીમુદ્દીનને પાછી સોંપી. આખું ધામ આ બનાવથી ઘણું વિસ્મિત થઈ ગયું.

કેસ ચાલ્યો તે દિવસે કૃષ્ણગોપાલ અહીં આવ્યો હતો એ વાત બધે ફેલાઇ ગઇ. લોકો અંદર અંદર કાંઈ ભેદ ભરી વાતો કરવા લાગ્યા. વકીલો પણ પોતાની વિચક્ષણ બુદ્ધિથી કળી ગયા કે દાળમાં કાળું છે. વકીલ રામતરણ બાબુને કૃષ્ણગોપાલ વડેજ સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું અને તેમને લીધેજ એ આટલી પાયરીએ ચઢ્યા હતા; એટલે એ તેમના ઉપકારમાં હતા. એમને પ્રથમથી શંકા તો હતી કે પોતાના ઉપકારકનું ધર્મિષ્ઠપણું અને ઉદારતા ખોટાં અને બહારથી બતાવવાનાંજ છે. હવે એમની એ શંકા દૃઢીભૂત થઇ અને એમને ખાતરી થઈ કે બધાએ કહેવાતા ભક્તો આવાજ બગભક્તો હશે. ભલેને એ ભક્તો માળા ફેરવ્યાજ કરે, પણ એ તો અમારા જેવાજ રહેવાના. અમે નઠારા કહેવાયા અને એ સારા કહેવાયા; પણ ભેદ માત્ર એટલોજ કે સારા કહેવાતા માણસોને દંભ કરતાં આવડયો અને અમને તેવો દંભ ન આવડયો. રામતરણના મનમાં આજ કેટલાંયે વર્ષ થયાં અમુક ગડભાંગ થયાંજ કરતી હતી તેનો આજ અંત આવ્યો, અને એમને જણાયું કે કૃષ્ણગોપાળની ભક્તિ, ઉદારતા, અને પરોપકાર એ પોતાનાં પાખંડ છુપાવવા પટલ માત્ર હતાં; અને અત્યાર સુધી કૃષ્ણગોપાળના ઉપકારના જે ભાર નીચે એ દબાયલો હતો તે ભાર એકાએક એના મન ઉપરથી ઉંચકાઈ જતો એને જણાયો. શા કારણથી તે અમે કહી શકતા નથી, પણ હવે એનું મન બંધનમુક્ત થઈ ગયું હોય એમ એને લાગ્યું.

૧૨

પોપટનું શિક્ષણ.

૧

એક પોપટ હતો. તે અશિક્ષિત હતો. તે સારી રીતે ગાતો હતો પરંતુ તેને શાસ્ત્રના શ્લોકો ભણતાં આવડતા નહોતા. તે ઘણી સારી રીતે આમ તેમ કૂદતો હતો, પરંતુ તેને સુધરેલા લોકોની 'રીતભાત' આવડતી નહોતી.

તેની આ સ્થિતિ જોઈ રાજાએ મનમાં વિચાર કર્યો "છેવટે અજ્ઞાન એ ઘણુંજ નુકશાનકારક થઈ પડે છે. કારણ કે શિક્ષિત તેમજ મૂર્ખ લોકોને ખોરાક સરખો અને પૌષ્ટિક જોઈએ છીએ ખરો, પણ મૂર્ખ લોકો દુનિયાને જરાપણ લાભ કરતા નથી."

આમ વિચાર કરીને રાજાએ પોતાના ભત્રીજાઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે "આ પોપટને ઘણી સારી અને ભારે કેળવણી આપવી જોઈએ."

આ હુકમ પ્રમાણે પંડિત લોકોને બોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે સભા ભરીને પોપટના અજ્ઞાનના કારણનું લાંબું વિવેચન કર્યું અને તેમણે તે કારણ પણ ખોળી કાઢ્યું. પક્ષીઓના અજ્ઞાનનું કારણ તેમના ભાગ્યાતુટયા અને સાદા માળામાં રહેવાની તેમની કુદરતી ટેવ છે,

એમ સભા તરફથી નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું. સભાનું કામ આટલેથી અટક્યું નહિ. તેમાં તેના ઉપાય સંબંધી પણ વિવરણ થયું અને અંતે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે પ્રથમ તે પોપટને માટે એક સુંદર પાંજરૂં બનાવવું જોઈએ. પછી સભા બરખાસ્ત થઈ.

સભામાં હાજર રહેલા પંડિતોને ભારે ઇનામ આપવામાં આવ્યું, અને તેઓ સર્વ હસતે મુખે ઘેર વિદાય થયા.

૨

પંડિતોએ બતાવેલા ઉપાયને અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. પોપટને માટે સુંદર સોનાનું પાંજરૂં તૈયાર થયું. તેમાં રંગબેરંગી સુશોભિત રાચરચીલાં પણ ગોઠવાયાં. જગતના દરેક ભાગમાંથી લોકોનાં ટોળેટોળાં આ ભવ્ય પાંજરૂં જોવાને આવ્યાં. કેટલાક ઘણાંજ ખુશી થઈને કહેવા લાગ્યા "વાહ! વિદ્યાદેવીને દાન આપવાને માટે વ્યક્તિને હવે નિયન્ત્રિત કરીને પાંજરામાં પુરી છે." તેમને આનંદાશ્રુ પણ આવ્યાં. બીજા વધારે વ્યાવહારિક લોકો કહેવા લાગ્યા "વિદ્યાદાનનો લાભ ન મળે તો ફીકર નહિ, પરંતુ આ ભાવ પાંજરૂં દેહ સુધી ખરા વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં રહેશે, એ કંઈ પોપટને માટે ઓછું આનંદદાયક નથી."

" પાંજરૂં બનાવનારા સોનીઓને મહેનતાણું આપવામાં આવ્યું. તે લેઇને તેઓ તુરતજ વહાણમાં બેસીને ઘેર ગયા.

૩

પોપટને શીખવવાને એક ઘણાજ સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત પંડિત મહારાજને રોકવામાં આવ્યા. લાંબો વિચાર કરીને તે મહાશયે તપખીરીની ચપટી હાથમાં લીધી અને તેને સુંઘતાં સુંઘતાં નીચે પ્રમાણે મહત્ત્વનું ઉચ્ચારણ કર્યું. "શીખવવાને માટે પાઠ્ય પુસ્તકો જેટલાં તૈયાર થાય તેટલાં ઓછાં છે."

આ તત્ત્વને વ્યાવહારિક રૂપમાં આણવા સારૂ રાજાના ભત્રીજાઓએ લેખકોની જબરી સંખ્યાને એકઠી કરી. તેમણે પુસ્તકોમાંથી અવતરણ કર્યાં અને તેની નકલો કરી. આ નકલો ઉપરથી બીજી નકલો તૈયાર કરવામાં આવી, અને એવી રીતે નકલોનો એક ઘણો જ ઉંચો ઢગલો થયો. જનસમાજ આશ્ચર્યચકિત થયો અને કહેવા લાગ્યો "અરે વાહ! વિદ્યા દેવીનો બુરજ તો જુઓ! કેટલો ઉંચો છે! તેનું શિખર તો આકાશમાં જઈ પહોંચ્યું છે!"

લેખકોનાં ખીસાં તર કરવામાં આવ્યાં, અને તેઓ પણ મલકાતા મલકાતા થોડી જ વારમાં ઘેર જઈ પહોંચ્યા.

રાજાના ભત્રીજાઓએ પાંજરાને સુવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં રાખવાની ઘણી જ સંભાળ રાખી. તેઓ હંમેશાં તેને ઘસતા અને સાફ કરતા. "પૉલીશ" ચોપડતા અને [redacted] નવરા બેસી રહેતા નહિ. જનસમાજ સંતુષ્ટ થયો અને બોલી ઉઠયો "આનું જ નામ ખરેખરી પ્રગતિ!"

પરીક્ષા અને દેખરેખ રાખવાને માટે ઘણાજ સુશિક્ષિત પુરૂષો રોકવામાં આવ્યા. આ સર્વે લોકો તેમજ તેમનાં દૂરનાં સગાંવહાલાઓને એટલું બધું ધન આપવામાં આવ્યું કે દરેક જણે પોતાના માટે રાજમહાલ બાંધ્યો અને તેઓ હંમેશને માટે સુખ અને સમૃદ્ધિમાં રહ્યા.

૪

સંસારમાં ઘણી જાતની ખામીઓ હશે પરંતુ તેમાં કોઈ પણ વખત ભુલો શોધી કાઢનારની ખોટ હોતી નથી. આ વર્ગના લોકો કહેવા લાગ્યા કે, જો કે પાંજરા સાથે ઘણીજ દૂરની રીતે પણ સંબંધ ધરાવનારી દરેક વ્યક્તિ સધન થઈ ગઇ છે. તો પણ બિચારા [redacted] અવસ્થા તો માઠીજ થઈ છે.

આ લોકવાક્ય ફરતું ફરતું જ્યારે રાજાના કર્ણદ્વારમાં પ્રવેશ

કરવા લાગ્યું, ત્યારે તેણે પોતાના ભત્રીજાઓને બોલાવ્યા અને કહ્યું "ભાઈઓ, લોકો શું કહે છે?"

ભત્રીજાઓએ જવાબ દીધો "મહારાજ, જો સત્ય હકીકત આપને જાણવી હોય તો આપે સોની, પંડિત, લેખકો અને પરીક્ષકોને પૂછવું જોઈએ. ખરી વાત એ છે કે આ ભુલો કાઢનારાઓને અન્ન ને દાંતનું વેર છે અને તેને લીધે જ તેમની જીભ વધારે બોલકણી થઈ ગઈ છે.'

આ સ્પષ્ટીકરણ દેખીતી રીતે એટલું બધું સંતોષકારક હતું કે રાજાએ પોતાના ભત્રીજાઓને વસ્ત્ર અને ઘરેણાંનું ઈનામ આપ્યું.

૫

આખરે રાજાને પોતાનું કેળવણી ખાતું પોપટને કેવી રીતે શીખવતું હતું તે પોતાની નજરે પ્રત્યક્ષ જોવાની ઉત્કણ્ઠા થવાથી તેઓ એક દિવસ વિદ્યામંદિરની મુલાકાતે પધાર્યા.

દરવાજા આગળજ શંખ, ઝાલર, ઢોલ, નગારાં, તતુંડી, શરણાઈ, સારંગી, સતાર વગેરે વિવિધ વાજીંત્રોના મધુર સ્વરો સાંભળવામાં આવ્યા. પંડિત લોકો ઘણાજ ઉંચા અવાજે શાસ્ત્રીય રીતે મંત્રોચ્ચાર કરતા હતા, અને સોનીઓ, લેખકો, પરીક્ષકો, દેખરેખ રાખનારાઓ તેમજ તેમના દૂરના પણ સબંધીઓ આનંદમાં મગ્ન દેખાતા હતા અને ભારે કોલાહલ મચી રહ્યો હતો.

ભત્રીજાઓએ ખુશી થતાં થતાં રાજાનું સ્વાગત કર્યું અને પછી તેમણે પૂછ્યું "મહારાજ, આ સર્વ વિષે આપનો શો અભિપ્રાય બંધાયો છે?"

રાજાએ ભાર મુકીને જવાબ આપ્યો "શિક્ષણશાસ્ત્રીની દોષ વહીન પદ્ધતિ પર તમારૂં બધાનું કામ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે. એવી મારી ખાત્રી થઈ છે."

આ પ્રમાણે ઘણી પ્રસન્નતાથી કહીને રાજા હાથીની અંબાડી પર બેસવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં ભુલો કાઢનારાએ

એક ઝાડને ઓથેથી સ્પષ્ટપણે કહ્યું " મહારાજ આપે પોપટ જોયો કે ?"

આ સાંભળી રાજા બોલી ઉઠ્યા, " અરે ! હું ભુલી ગયો. પોપટ સબંધી તપાસ કરવાનું આ કોલાહલમાં મારી સ્મૃતિ બહારજ જતું રહ્યું."

એમ કહીને રાજા પાછા ફર્યા અને તેમણે વિદ્યામંદિરમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. તેમણે પંડિતોને શિક્ષણ પદ્ધતિ વિશે પ્રશ્ન કર્યો. પોપટને કેવી રીતે શીખવવામાં આવતું હતું તે પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર પંડિતોએ દીધો.

આથી રાજાના મન પર ઘણીજ સારી છાપ પડી. શિક્ષણ પદ્ધતિજ એવી ભારે રચના પર હતી કે પોપટ તો નજીવોજ માલૂમ પડ્યો. શિક્ષણની વ્યવસ્થામાં જરા પણ દોષ રાજાને જણાયો નહિ. પોપટ જાતે કંઇ પણ ફર્યાદ કરી શકે નહિ, તેમ એ બાબતની બીલકુલ આશા રાખી શકાય તેમ પણ હતું નહિ; કારણકે તેનું ગળું પુસ્તકોનાં પાનાંથી રૂંધાઇ ગયું હતું અને તેને લીધે તે સીસોટી ';મારી શક્યો નહિ તેમજ કંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ. શિક્ષણની પદ્ધતિજ તપાસતાં સાધારણ મનુષ્યને પોપટ સંબંધી ઘણી હકીકત માલૂમ પડયા વગર રહે નહિ એ નિઃસંશય છે.

ફરીથી હાથીની અંબાડી પર સ્થાન લેતી વખતે રાજાએ સરકારી ફોજના અમલદારોને ભુલો કાઢનારને ભારે શિક્ષા કરવાનો હુકમ કીધો.

૬

આવી રીતે પોપટની સ્થિતિ ખરાબ અને ખરાબ થતી ગઇ અને તેને ગાંડપણની પણ શરૂઆત થઇ. શિક્ષણમાં તેની પ્રગતિ હદ બહાર સંતોષકારક હતી; પરંતુ કદી કદી શિક્ષણ પર કુદરત જીત મેળવતી હતી. અને જ્યારે જ્યારે સવારનાં કિરણો પાંજરા પર પડવા

લાગતાં ત્યારે ત્યારે તે પોપટ ઘણાજ જોરથી પોતાની પાંખો ઉડાવવા લાગ્યો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની વચલી ચાંચવતી તે પાંજરાના સળીઆને હલાવવા લાગ્યો.

આ જોઇને કોટવાલ સાહેબને ઘણોજ ગુસ્સો ચઢયો અને તે બોલી ઉઠયા "કેટલી ઉદ્ધતાઈ!"

તુરતજ એક લુહારને એરણ ને લથોડો લઈ વિદ્યામંદિરમાં બોલાવવામાં આવ્યો. તેના ઠાના મોટા અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં લોઢાની બેડી તૈયાર કરવામાં આવી અને તેના વતી પોપટની બન્ને પાંખો સજ્જડ કરવામાં આવી.

રાજાના સાળાઓ આ જોઈને ખુશી થયા. અને આનંદથી કહેવા લાગ્યા "ઠીક થયું! આ પોપટ લોકોને અક્કલ નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેનામાં કૃતજ્ઞતા પણ નથી."

ત્યારબાદ પણ પંડિત લોકો એક હાથમાં સોટી લઈને અને બીજા હાથમાં પાઠય પુસ્તક લેઈને પાઠ આપવા મંડયા.

કોટવાલ સાહેબને તેમની ચાલાકી માટે કિતાબ બક્ષવામાં આવ્યો, અને લુહારને બેડી તૈયાર કરવા માટે ઘણાજ પૈસા મળ્યા.

૭

આવી વિચિત્ર સ્થિતિમાં આખરે પોપટ મરણને શરણ થયો.

આ બીના કયારે બની તેનો કોઈને પણ ખ્યાલ નહોતો. ભુલો કાઢનારે પ્રથમજ તેની બાતમી જગતમાં ફેલાવી.

રાજાએ આ હકીકત સાંભળી કે તરતજ તેણે પોતાના ભત્રીજાઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને પૂછ્યું "ભાઇઓ, ગામમાં આ શી વાત ફેલાય છે?"

ભત્રીજાઓએ કહ્યું "મહારાજ પોપટનું શિક્ષણ પૂરું થઇ ગયું છે."

રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો "શું તે કૂદે છે?" ભત્રીજાએ જવાબ દીધો "કદીએ નહિ મહારાજ."

"ત્યારે શું એ ઉડી શકે છે?" રાજાએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

"ના મહારાજ!" ભત્રીજાઓએ જવાબ દીધો. આ ઉપરથી રાજાએ ક્રુધિત થઇને પૂછયું "ત્યારે શું એ ગાય છે?"

ભત્રીજાઓએ શાંતિથી જવાબ દીધો "જરાએ નહિ." આથી રાજાના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ગર્જના કરી અને કહ્યું "પોપટને એકદમ મારી પાસે લાવો."

આ હુકમને આધારે પોપટને રાજા પાસે લાવવામાં આવ્યો. તેની સાથે કોટવાલ સાહેબ, સીપાઈ અને સવારો પણ ચોકી કરતા આવ્યા. રાજાએ તેના પેટમાં આંગળી ઘોંચી. તે હાલ્યો નહિ તેમજ તેણે બુમ પણ પાડી નહિ. ફક્ત તેની અંદરની ચોપડીઓનાં પાનાંના ખડખડાટનો કર્ણકટુ અવાજ થયો.

આજ સમયે બહાર બારી આગળ વસંત ઋતુનો ખુશનુમો પવન અશોક ઝાડની ડાળીમાં ફર ફરતો હતો, અને તેથી કુદરતે ઘણું ગંભીર રૂપ ધારણ કર્યું હતું તેમ જણાઈ આવ્યું.

૬૩

પતિનું પ્રાયશ્ચિત

મને ઘણી નાની વયમાં સીમંત આવ્યું અને મેં મૃત બાળકને જન્મ આપ્યો. સુવાવડમાંથી હું મરતી મરતી બચી પરંતુ મારામાં શક્તિ આવતાં ઘણી વાર લાગી. એમાંને એમાં મારી આંખોનું નૂર ઘટવા લાગ્યું.

મારા પતિ આ અરસામાં વૈદકનો અભ્યાસ કરતા હતા. એમની આવડતનો અખતરો મારી આંખ ઉપર અજમાવવા એ ઉત્સુક બન્યા અને એમણે મારી આંખની દવા કરવા માંડી.

મારા મોટા ભાઈ એલ. એલ. બી.નો અભ્યાસ કરતા હતા. એક દિવસ એ મને જોવા આવ્યા અને મારી આંખ જોઈને એ ગભરાઈ ગયા. એમણે મારા પતિને કહ્યું "તમે શું કરવા માંડયું છે? તમે કમુની આંખ ખરાબ કરશો. હવે તો તાત્કાલિક કોઈ સારા ડૉક્ટરની સલાહ લો."

મારા પતિ ખીજવાતા બોલ્યા "સારો ડાક્ટર મારા કરતાં વિશેષ શું કરવાનો હતો કેસ એવો કાંઈ ભારે નથી. દવા બધી મારી જાણીતી છે."

મારા મોટા ભાઈ ગુસ્સે થતા બોલ્યા “ તમારા કરતાં તમને વૈદકનું જ્ઞાન આપનાર તમારા પ્રોફેસરમાં કાંઈજ વિશેષ જ્ઞાન નથી એમ તમારૂં કહેવું છે ?”

મારા પતિએ જવાબ આપ્યો “તમારાં લગ્ન થયાં હોય અને તમારી પત્નીની મીલકત બાબત ઝઘડો કોર્ટે ચઢે તો કાયદાની સલાહ માટે તમે મને પૂછો ખરા ? તો પછી દવાના કામમાં મારી વચ્ચે તમે શું કામ નકામા માથું મારો છો ?” આમ એ બન્ને જણ રકઝક કરતા ત્યારે મને વિચાર થતો કે આ તો પાડે પાડા લડે અને ઝાડનો ખોડો નિકળે છે. એ બે જણા બાઝે તેમાં દુઃખ મારે સહન કરવાનું, વળી મને એમ પણ થતું કે મારાં માતપિતાએ હવે મને પરણાવી પારકી કરી, પછી મારી બાબતમાં તેમણે શા માટે માથું મારવું જોઈએ હવે મારા સુખદુઃખની કાળજી મારા પતિને શિર હતી, એમને શિરે નહોતી. મારી આંખોના સંબંધમાં ઉપર પ્રમાણેનો કજીઓ થયો ત્યારથી મારા પતી અને મારા મોટા ભાઈનાં મન એક બીજા પ્રત્યે ઉચાં થઈ ગયાં.

એવામાં એક દિવસે બપોરે મારા પતિ ઘેર નહોતા તે અરસામાં મોટાભાઈ મારી આંખ બતાવવા એક ડાકટરને તેડી લાવ્યા. ડાકટરે બહુજ કાળજીથી મારી આંખ તપાસી અને પછી ઉદ્વિગ્ન થતા જણાયા. એમણે કહ્યુ કે, હવે વધુવાર બેદરકાર રહ્યે પાલવે તેમ નથી એમ કહીને એમણે પ્રીસ્ક્રીપશન લખી આપ્યું અને મોટા ભાઈએ લાગલીજ દવા મંગાવી. ડાકટરના ગયા પછી મેં મોટાભાઈને આજીજી કરીને કહ્યું કે તમે અમારી વચ્ચે ન પડશો. મને ખાતરી છે કે ડાકટરની આ છાની વીઝીટથી મારેજ વેઠવું પડશે. જો કે મોટા ભાઈથી હું બીતી હતી છતાં મારે તેમને હિંમત રાખીને ઉપલાં વચન કહેવા પડયાં. મોટાભાઈ પણ મારા આમ બોલવાથી અજાયબ તો થયા પણ થોડી વારે એ બોલ્યા “કમુ, તારી એવી ઇચ્છા છે તો

હવે હું ડાકટરને નહિ તેડી લાવું; પણ એમણે બતાવેલી દવા તો તું કરજેજ."

મોટાભાઈ ઘેર ગયા. એમણે મંગાવેલી દવા આવી પહોંચી દવાની શીશીઓ, પાવડર, પ્રીસ્ક્રીપશન વિગેરે તમામ મેં તો તેવુંજ કુવામાં પધરાવી દીધું મોટા ભાઈએ અમારામાં ડહાપણ કર્યું ત્યાર પછી વધુ કાળજી રાખીને મારા પતિ મારી આંખની દવા કરવા લાગ્યા. એમણે તમામ જાતની દવા અજમાવી જોઈ. એમના કહેવા પ્રમાણે હું આંખે પાટા બાંધતી, ભુરાં ઠંડાં ચસમાં પહેરતી, દવાનાં ટીપાં આંખમાં નખાવતી અને મને ઉબકા આવતાં છતાં કટાણું મોઢું કરીને કૉડલીવર ઓઇલ પણ હું પી જતી.

બહારથી ઘરમાં પગ મુકતા એટલે તરતજ એ મને અધીરા થતા પૂછતા "હવે તને કેમ છે?" હું જવાબ દેતી "હવે તો ઘણું સારૂં છે." આમ કરવામાં હું આત્મવંચના કરી રહી હતી, હું છેતરાતી હતી. મારી આંખમાંથી પુષ્કળ પાણી વહ્યા કરતું હતું ત્યારે હું એમ માનતી હતી કે આ બધો બગાડ નીકળી જાય છે. તે ઠીક થાય છે. વળી જ્યારે પાણી વહેતું બંધ થતું ત્યારે એમની દવા અસરકારક તો ખરી એમ માનીને હું ખુશી થતી હતી.

ધીમે ધીમે મારી આંખની પીડા તો અસહ્ય થઇ પડી. મને દેખાતું બંધ થઈ ગયું અને રાતને દિવસ માથાનો દુઃખાવો ચાલુ થઈ ગયો. મારા પતિ બિચારા ગભરાઇ ગયા હતા. હવે કોઇ પણ રીતે ડાકટરને બોલાવવોજ જોઈએ એવો એમનો વિચાર થઈ ગયો હતો. પણ તેને માટે કાંઇક બાનું જડી જાય તો ઠીક એમ એ ઇચ્છતા હતા. એટલે મેં જ એમને કહ્યું કે ડાકટરને બોલાવવામાં કશોયે વાંધો નથી.

મારા બોલવાથી એમની મુજવણ ઓછી થઇ અને તરતજ એ એક ગોરા ડાકટરને બોલાવી લાવ્યા. ડાકટર સાથે એમને શી વાતચીત

થઈ તે તો હું જાણુતી નથી, પણ ડાકટરે બહુ ઠપકો આપ્યો એવું તો મારાથી સમજાયું.

ડાકટરના ગયા પછી થોડીવાર તો એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. એટલે મેં મારા હાથમાં એમનો હાથ મુકીને કહ્યું "આવો આ કેવો ઢોર જેવો હતો. તમે એને શું કરવા બોલાવ્યો? કોઈ દેશી ડાકટરને બોલવવો હતો ને તમે એમ માનો છો કે તમારા કરતાં એ ગોરો ડાકટર વધારે જાણે છે?"

થોડી વારે એ થરડાતે સ્વરે બોલ્યા. "કમુ, તારી આંખને ઑપરેશન કરાવવું પડશે." આ વાત એમણે મારાથી ગુપ્ત રાખી તેથી જાણે હું એમના ઉપર ખીજવાઈ હોઉં એવો ડોળ કરીને મેં એમને કહ્યું. "તમે આવું જાણુતા હતા ત્યારે અત્યાર સુધી મને કેમ વાત ન કરી? હું ઑપરેશનથી નાનાં છોકરાંની માફક ડરી જાઉં એમ તમે માનો છો?" એટલે જરા ઉત્સાહમાં આવીને એ બોલ્યા. "ઑપરેશન કરાવવાની વાત સાંભળીને હબકી ન જાય એવાં હિંમત-વાળાં ઘણાં થોડાં માણસો હોય છે."

હું ખડખડાટ હસી પડી અને બોલી. "બરોબર છે, તમારૂં કહેવું વ્યાજબી છે. પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી આગળ જ હિંમત બતાવે છે."

એમણે ગંભીર ભાવથી કહ્યું. "મારૂં કહેવું પુરેપુરૂં સત્ય છે. અમે પુરૂષો હદપારના હુંપદવાળા છીએ."

એમના ગંભીર ભાવની મશ્કરી કરતી હું બોલી. "હુંપદમાં તમે અમો સ્ત્રીઓથીએ ચઢી જાવ એમ છો?"

એવામાં મારા મોટા ભાઈ મારી ખબર જોવા આવ્યા. એમને એકાંતમાં લઈ જઈને મેં કહ્યું. "મોટાભાઈ, તમે તેડી લાવેલા તે ડૉક્ટરની દવા મને અસર તો સારી કરત, પણ ભૂલમાં પીવાની દવાને આંખો ધોવાની દવા તરીકે વાપરી અને ત્યારથી મારી આંખો વધારે બગડી ગઈ છે. એટલે તો ઑપરેશન કરાવવું પડશે."

મોટાભાઇએ કહ્યું. "તારા પતિ તારી દવા કરતા હતા એટલે મેં અહીં આવવું મુકી દીધું હતું."

"ના, તેવું નહોતું, ખરી રીતે તમે જે ડોકટરને તેડી લાવ્યા હતા તેણે લખી આપેલી દવા જ હું છાની રીતે કર્યા કરતી હતી."

અરેરે અમો અબળાઓને કેવો અવતાર છે. અમારે કેવું અને કેટલું જુઠું બોલવું પડે છે. માતાઓ તરીકે અમારાં બાળકોને પટાવવા અમારે જુઠું બોલવું પડે છે. પત્ની તરીકે અમારા બાળકના પિતાને સમજાવવા અમારે જુઠું બોલવું પડે છે. આમાંથી અમારો છુટકારો જ નથી.

ઉપર પ્રમાણેના મારા જુઠું બોલવાથી એક અસર તો થઈ. મોટાભાઈ અને એમની વચ્ચે સમાધાન થયું. બેઉનાં ઉંચાં મન સંધાઇ ગયાં. મારા પતિથી છાની રીતે મોટાભાઇએ મારી દવા કરી તેથી મોટાભાઈ મનમાં પસ્તાયા, અને મારા પતિએ મારા મોટાભાઈની સલાહ ન માની તેથી મારા પતિ પણ પસ્તાયા.

આખરે બન્ને જણની મસલતથી એક ગોરા ડોકટરને બોલાવ્યો. એને તેણે મારી ડાબી આંખમાં ઑપરેશન કર્યું. એ આંખ એટલી બધી નબળી હતી કે ઑપરેશનનો તાડો તે સહન ન કરી શકી, અને મારી આંખની થરથરતી જ્યોતિ આખરે ઑપરેશનના પવનથી ઓલવાઈ ગઈ.

પછી એક દિવસ મારા પતિ મારી પથારી પાસે આવ્યા અને મને કહ્યું. "કમુ, મારાથી હવે કહ્યા વગર રહેવાતું નથી. મેં જ તારી આંખ ગુમાવી છે."

મને લાગ્યું કે એ રડતે અવાજે બોલતા હતા. મેં મારા હાથમાં એમનો હાથ લીધો અને કહ્યું. "એમાં શું? તમે તો જે વ્યાજબી હતું તે કર્યું છે. હું તમારી જ છું અને તમારી વસ્તુને તમે ગમે તે

કરી શકો છે. એમ સમજો ને કે કોઈ ત્રાહિત ડોકટરથી જ મારી આંખને નુકસાન પહોંચ્યું હોત તો આપણે શું કરત. આ તો મને એક જાતનો સંતોષ છે કે તમારા જ હાથે મારી આંખો ગઇ છે. એટલે જે થયું તે સારૂં જ થયું. શ્રી રામચંદ્રજી કમળથી શિવની પૂજા કરતા હતા તેવામાં એક કમળ ખૂટયું એટલે એમણે કમળને સ્થાને પોતાનાં બે નયન કમળપૂજામાં અર્પણ કર્યાં. મેં પણ તે જ પ્રમાણે મારાં નયન કમળ મારા પ્રભુને અર્પણ કરી દીધાં. આજથી જે જે કાંઈ નવીન આનંદપ્રદ વસ્તુ તમારા જોવામાં આવે તેનું તમે મારી આગળ વર્ણન કરજો, એટલે હું તમારી દૃષ્ટિના ફળરૂપી તમારા મુખના શબ્દો દેવની પ્રસાદી ગણીને સ્વીકારી લઈશ.

તમે એમ ન સમજશો કે ઉપલું ભાષણ મેં એકી વખતે જ કરી દીધું હતું; કારણ કે તાત્કાલિક એવું બોલવું તદ્દન અશકય જ હતું. દિવસોના દિવસો સુધી વિચાર કર્યા પછી જ હું ઉપલાં વચનો ઉચ્ચારી શકી. વળી જ્યારે હું ઉદાસ થઇ જતી, મારી ભક્તિની જ્યોત ઝાંખી થઈ જતી, અને મારા દુર્ભાગ્યને રડતી, ત્યારે જેમ કોઈ બાળક તેને કહેલી વાર્તા પોપટ પ્રમાણે બોલી જાય છે તેમ હું પણ ઉપલાં વચનો એક પછી એક સ્મરણમાં લાવીને મનમાં ને મનમાં બોલ્યા કરતી હતી, અને તેથી મને શાંતિ વળતી હતી.

મારા પતિ સાથે હું વાતો કરતી ત્યારે મારા હૃદયમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તે એમને હું યથેચ્છ રીતે કહી દેતી હતી. ત્યારે એ કહેતા. "કમુ, મારી મૂર્ખાઇથી તને જે પારાવાર નુકસાન થયું છે તે તો કોઇ પણ ઉપાયે હવે રદ થઈ શકવાનું નથી; પણ હું એક વાત કરી શકીશ. હું હંમેશાં તારી પાસેનો પાસે રહીશ અને મારી દૃષ્ટિનો તને હું મારાથી બનશે તેટલો બધોએ લાભ આપીશ."

મેં કહ્યું. "ના, એમ કદી નહિ બને. તમારા ઘરને આંધળાની હોસ્પીટલ બનાવી દેવાની નથી. તમારે એક કામ કરવાનું છે. તમે

બીજીવાર લગ્ન કરો. બીજીવાર લગ્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે એ વાત એમને સમજાવતાં હું ગળગળી થઈ ગઇ. ઉભરાસ ખાઇને મારા ભરાઈ આવેલા અંતઃકરણને એમનાથી છુપાવવાનો મેં ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો પણ એ ગર્જી ઉઠ્યા. "કમુ, હું જાણું છું કે હું મૂર્ખ છું, લબાડી છું; પણ હું લુચ્ચો નથી. હું આપણા કુલદેવતા ગોપીનાથના શપથ લઇને કહું છું કે હું કોઈ દિવસ ફરીથી લગ્ન કરવાનો નથી, અને જો કરૂં તો મને અઘોર પિતૃહત્યાનું પાપ છે.

મારૂં ચાલત તો હું એમને આવા ભયંકર સોગન બીલકુલ લેવા દેત નહિ; પણ અશ્રુથી મારો કંઠ રૂંધાઈ જતો હતો, મારાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાયો નહિ. મારૂં અંધ મુખ મેં ઉશીકા તળે સંતાડી દીધું અને હું ડુસકે ડુસકે રડી. મારા રડવાનો ઓઘ શમી ગયો ત્યારે બે હાથે એમના મુખમંડળને મારી છાતી સાથે મેં દબાવ્યું. મેં કહ્યું. "આવી ભયંકર પ્રતિજ્ઞા તમે કેમ કરી? તમે એમ ધારો છો કે મેં ફક્ત તમારા એકલાના જ સુખને માટે તમને ફરીથી લગ્ન કરવાનું કહ્યું? ના, એમાં તો મારો જ સ્વાર્થ છે; કારણ કે મારી આંખ હતી ત્યાં સુધી તો મારાથી તમારી સેવા બનતી હતી; પણ હવે તો મારાથી તેમ થઇ શકે એમ નથી. એટલે મારૂં તે કાર્ય કરવાને તમારે પરણવું જ જોઇએ." "સેવા, અરે તે તો નોકરોથી પણ થઈ શકે. તું એમ માને છે કે મારા આ ઘરમાં એક ગુલામડી લાવીને મારી હૃદયદેવીના સિંહાસનની તેને ભાગીયણ કરૂં એવો હું ગાંડો છું?"

હૃદયદેવી શબ્દ બોલતાં બોલતાં એમણે મારૂં મુખમંડલ નમાવીને મારા ભાલપ્રદેશને એક મધુરૂં ચુંબન કર્યું. મને તે વખતે મારા ભાલ-પ્રદેશમાં જ્યાં એમણે ચુંબન કર્યું ત્યાં ત્રીજી આંખ આવી હોય તેવો મને ભાસ થયો, અને આ પ્રમાણે મારી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઇ. હું મનમાં જ બોલી. "એ તો ઠીક જ થયું. હવે હું એમની આ સંસારના

ઘર ખટલામાં કાંઈ સેવા કરી શકું એમ નથી પણ હવે હું ઉચ્ચતાને પામીશ. ઊર્ધ્વના આશીર્વાદ નીચે ખેંચી લાવીશ. હવે જુઠાણું કે છેતરપીંડી મને બાધ કરી શકશે નહિ. મારા પૂર્વ જીવનની લઘુતા અને પાખંડ સદાને માટે નષ્ટ થઈ જશે. તે દિવસે મારા હૃદયમાં મંથન ચાલી રહ્યું હતું. ફરીથી લગ્ન નહિ કરવાની મારા પતિએ ધર્મ ગણીને પ્રતિજ્ઞા લીધી. હવે એ ફરીથી લગ્ન કરશે જ નહિ એ વિચારે મને હર્ષિત કરી મુકી અને એ હર્ષે મારા હૃદયમાં ઉંડાં મૂળ ઘાલી દીધાં. પરંતુ મારા હૃદયમાં જે દેવીની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ, તે બોલી ઉઠી કે એવોયે સમય આવી લાગે કે જે વખતે તારા પતિને તેમની પ્રતિજ્ઞા તોડીને ફરીથી લગ્ન કરવું પડે. પરંતુ મારા હૃદયમાં રહેલી સ્ત્રીબુદ્ધિએ મને જુદો જ વિચાર બતાવ્યો. તેણે સુચવ્યું કે પ્રતિજ્ઞા તે પ્રતિજ્ઞા જ. એમાંથી છુટી શકાય જ નહિ. વળી પેલી દેવીએ કહ્યું. “તેથી તારે હર્ષ પામવાનું કાંઈ કારણ નથી ” મારામાં રહેલી સ્ત્રી-બુદ્ધિએ વળી જવાબ આપ્યો. “ નિઃસંશય તારૂં કહેવું સત્ય છે; છતાં તેમણે પ્રતિજ્ઞા તો લીધેલી જ છે.” આમ દૈવી અને માનુષી શક્તિ વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો. છેવટે દેવીએ ધ્રુસ્કીયું કર્યું અને મારા હૃદયમાં ભયનો સંચાર થઈ ગયો.

મારા પતિ એમના કૃતકર્મના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે મારી સેવા નોકરને નહિ કરવા દેતાં એ પોતે જ ઉઠાવતા. આમ થવાથી કેટલોક વખત તો મને અનહદ આનંદ થયો. કારણ કે તેમ થવાથી એ મારી પાસે ને પાસે જ રહેવા લાગ્યા, અને એ મારી પાસે જ બેસી રહે એવો મારો લોભ વધવા લાગ્યો. એમના મુખદર્શનનો લાભ મારાં નયનો મેળવતાં બંધ થયાં, પરંતુ મારી બીજી ચેતનાશક્તિઓનો મોહ એમને પાસે જ રાખવા માટે બમણા વેગથી ઉછળી આવ્યો. મારાથી એ જરા દૂર જતા તો જાણે હું છેક અટુલી પડી જતી, આ વિશ્વમાં મારૂં કોઇ નથી એમ મને થઇ જતું.

પહેલાં જ્યારે એમને હોસ્પીટલમાંથી ઘેર આવવાનું મોડું થઈ જતું ત્યારે એમની રાહ જોતી એમના આવવાના માર્ગમાં દૃષ્ટિ નાખતી બારીએ બેસી રહેતી. તે સમયે માર્ગ જ અમો બન્નેને સાંધી રાખનાર સાંકળના આંકડારૂપે હતો. હવે મારી અંધ દશાથી એ સાંકળનો આંકડો હું ગુમાવી બેઠી એટલે હવે મારૂં આખું શરીર એમને શોધવા દોડી જતું. અમને બન્નેને એકઠાં મેળવનાર પુલ હતો તે તુટી પડયો અને હવે અમારી વચ્ચે દુસ્તર મહાસાગર ખડો થઇ ગયો.

પત્ની સાધારણ રીતે મનુષ્યને ભાર સમાન છે, અને તે ભારમાં અંધાપાનો ભાર ઉમેરાય એટલે તો પતિને એ પત્ની કેટલી બધી ભાર રૂપ થઈ પડે ? મેં પણ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારે જાતે દુઃખ વેઠી લેવું, પરંતુ મારા દુઃખના ઓઘમાં મારે એમને જરાએ ન ઘસડવા.

તમે માની ન શકો એટલા અલ્પ સમયમાં, સ્પર્શ, સ્વર અને ગંધથી અનુમાન બાંધી બાંધીને ઘરનું કામકાજ કરવાની હું ટેવ પાડવા લાગી; અને મને જણાયું કે આ પ્રમાણે હું વધારે દાક્ષતાથી કામ કરી શકતી હતી. કેટલીક વખતે આંખો મદદ કરવાને બદલે અંતરાય રૂપ થાય છે. હવે એવું થયું કે એ ચારે તરફ ફરતી આંખોની સહાય જતી રહી. મારી અન્ય ઇન્દ્રિયોએ શાંતિ અને પૂર્ણતાથી પોતપોતાનું કામ ઉપાડી લીધું.

માવરાથી કામ કરવાને હું પાવરધી થઇ ગઇ એટલે પછી તો હું મારા પતિને મારૂં કશુંયે કામ કરવા દેતી નહિ. તેથી એ ખીજવાયાએ ખરા કે હું એમને કૃતકર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં અટકાવું છું.

એમના આમ કહેવામાં મને વિશ્વાસ ન ચોંટયો. કારણ કે ભલે એ મોંઢેથી એમ બોલે પણ મેં કામ ઉપાડી લીધું તેથી, એમના જીવને ખરી શાંતિ મળી હોય એમ એમના વર્તનથી હું સમજી ગઈ હતી. નિત્ય અંધ પત્નીની ઠઠવેઠ ઉઠાવવી એ પતિને સ્વાભાવિક જ અકારૂં લાગે છે.

૨

મારા પતિ હવે વૈદકનો અભ્યાસ પુરો કરી રહ્યા. એ પાસ થયા, એમણે ડીગ્રી મેળવી. કલકત્તાથી થોડે દૂર એક ગામમાં એમણે ડોકટર તરીકે પ્રેકટીસ કરવી શરૂ કરી દીધી. મને એ ગામમાં મારૂં અંધત્વ છતાં આનંદ લાગ્યો. જાણે હું માતાના ખોળામાં જ પડી હોઉં એવી મને શાંતિ મળી. આઠ વર્ષની હતી ત્યારથી મારા પીયરનું ગામ છોડીને કલકત્તે આવી હતી. ત્યાર પછી દસ વર્ષ વહી ગયાં છે તેથી મારા પીયરની સ્મૃતિ મને ઝાંખી થઇ ગઇ હતી. હું દેખતી હતી ત્યાં સુધી કલકત્તાના વ્યવસાયી જીવને મારા બાળપણના દિવસોની વિસ્મૃતિ થવા દીધી; પરંતુ હવે હું આંધળી થઇ એટલે મને સત્ય સમજાયુ. કલકત્તા તો આંખોવાળાને જ આકર્ષક હતું, એ ખરી શાંતિ આપવા અસમર્થ જ હતું. હવે મારી આ સ્થિતિમાં દિવસ આથમે આકાશમાં જેમ એક પછી એક તારાનાં દર્શન થવા માંડે, તેમ મારા બાલપણનાં દશ્યો મારી આંતર દૃષ્ટિ આગળ ખડાં થવા લાગ્યાં.

અમે આવ્યાં તે ગામનું નામ હરસીંગપુર હતું. અહીં અમે નવેમ્બર માસ બેસતાં જ આવી પહોંચ્યાં હતાં. સ્થળ જો કે નવીન હતું પરંતુ અહીંનું વાતાવરણ મને સારૂં લાગ્યું. કલકત્તામાં વ્યવસાયી જીવન, ધમાલ, ધમપછાડ છતાં ત્યાં હૃદય ઠરી જાય છે. ત્યાં જીવનનાં સુંદર કર્તવ્યોમાંથી નૂતનતા અને નિર્દોષતા ચાલી જાય છે. મને યાદ છે, એક વખતે મારી બેનપણી મારે ત્યાં આવી અને મને કહેવા લાગી " કમુ, તને ક્રોધ નથી આવતો ? મારા પતિએ જો મારી આવી સ્થિતિ કરી મુકી હોય તો હું તો તેમના સામું પણ જોઉં નહિ." એણે મને ક્રોધિત કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ મારૂં અંધત્વ એ કાંઇ ઓછું દુઃખ નહોતું કે હું મારા પતિ ઉપર ક્રોધ કરીને તે દુઃખમાં વધારો કરૂં. મારી બેનપણીએ મારી આ ઘરડાપાની વાત સાંભળીને મોં મચકોડયું, અને રીસ ચઢાવી એ ચાલી ગઇ. મેં તે

વખતે તો મારી બેનપણીને ડાહ્યો જવાબ આપી દીધો પણ એનાં વચનોનું ઝેર મને ચઢ્યા વિના ન રહ્યું, અને એ ઝેર મને પુરેપુરૂં ઉતરી પણ શક્યું નહિ.

આ પ્રમાણે તમે જોશો તો કલકત્તા કુથલીઓ કરીને હૃદયને શુષ્ક અને પથ્થર જેવું બનાવી દે છે. પરંતુ હવે હું એ વાતાવરણમાંથી છુટી છું. પ્રભુ મારી વહારે ચઢ્યા અને મારા હૃદયમાં અને મારા જીવનમાં વાસ કરીને રહ્યા. મેં તેમને પ્રણામ કર્યાં અને કહ્યું “ તમે મારાં ચર્મચક્ષુ લઈ લીધાં એ બહુ સારૂં થયું. હવે તમે મારી સાથે જ છો.” હું આ પ્રમાણે બોલી તો ખરી પણ એ મારાથી વધારે પડતું બોલાઈ જવાયું. તમે મારી સાથે છો એમ કહેવું પ્રગલ્ભતા છે. બહુમાં બહુ આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે મારે તમારા પ્રતિ એકનિષ્ઠ રહેવું જોઇએ. આપણે માટે કશુંયે અધુરૂં રહેતું નથી છતાંએ આપણે જીવવું પડે છે.

૩

કેટલાક માસ તો અમે અહીં સુખમાં ગાળ્યા. મારા પતિની ડૉકટર તરીકે અહીં ખ્યાતિ થવા લાગી અને એમને પૈસા પણ મળવા લાગ્યા.

પરંતુ લક્ષ્મીમાં એક દૂષણ છે. હું ચોક્કસ દાખલો તો આપી નહિ શકું, પરંતુ આંધળાં માણસમાં બીજા લોકો કરતાં બોધનશકિત વધારે તીવ્ર હોય છે. તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થવા લાગી એટલે મારા પતિમાં પરિવર્તન થતું મને જણાયું, હું તે જોઈ શકી.

જ્યારે એ નાના હતા ત્યારે ન્યાયને માટે એમને બહુ આગ્રહ હતો, અને તે વખતે એ મને ઘણીવાર કહેતા કે હું જરા કમાતો થાઉં તો ગરીબ અને નિરાધાર લોકોને સહાય કરવાની મને બહુ ઉમેદ

છે. કેટલાક ડૉકટરો પોતાની ફી મળ્યા શિવાય ગમે તેવો ગરીબ હોય તેની નાડ સરખી જોવા ના પાડતા. એવા ડોક્ટરો પ્રતિ એમને ઘૃણા થતી પરંતુ હવે એમની ટીકાના એજ પાત્ર બનવા લાગ્યા. દિવસે દિવસે એ વધારે સખત થતા ગયા. એકવાર એક ગરીબ બાઈ પોતાના માંદા બાળકને લઈને તેની દવા માટે આવી. તેની પાસે પૈસા નહોતા. તેણે કહ્યું " મારા બાળકની જીંદગી બચાવશો તો તમને પુણ્ય થશે." પણ એમણે ઘસીને ના કહી. જ્યારે મેં એમને કાલાવાલા કર્યા ત્યારે છેવટે એમણે માથાઉતાર કામ કર્યું.

દ્રવ્ય સંબંધી અમારી સ્થિતિ જ્યાં સુધી સાધારણ હતી ત્યાં સુધી મારા પતિ પૈસાનો ઝાઝો લોભ કરતા નહોતા. પરંતુ બેંકની ચોપડીમાં જેમ વધારે રૂપીઆ જમા થતા ગયા, તેમ તેમ કલાકના કલાક કેટલીક આડી અવળી યુકિતઓ શોધવા એકાંતમાં ગાળી નાખતા.

એ કયા વહેણમાં તણાતા હતા ? મારા આ પતિને કોણ જાણે શું ભૂત વળગ્યું હતું ? હું આંધળી થઈ તે પહેલાં એ કેવા હતા ? તે દિવસે એમણે મારા ભાલપ્રદેશમાં મને ચુંબન કરીને દેવીના પદે મારી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તે પતિ કયાં અને અત્યારના પતિ કયાં ? જે લાગણીના વંટોળીઆને વશ થઇ જઇને એકાએક અધોગતિની ધુળમાં જઈને બેસે છે, તે તો ફરીથી સદ્‌ભાવનાથી જાગૃત થઈને ઉન્નતિના પંથે પહોંચી જાય છે; પરંતુ જે ધીમે ધીમે મકકમપણે અનિતિનેમાર્ગે ચઢતા જાય છે, જે બહાર ખોટી જણાતી ઉન્નતિથી પોતાના આંતર જીવનને ક્રમશઃ ગુંગળાવી નાખે છે, તે લોકો એક દિવસ એવા પછડાય છે કે તે પછી તેમનું કદી ઠેકાણું જ પડતું નથી.

મારા અંધત્વથી મને જે વિયોગ થયો હતો તે તો ફક્ત શારીરિકજ હતો એમ મને લાગતું હતું; પણ હવે મને જણાયું કે એ તો મારાથી ભિન્ન થઇ ગયા છે. એક વખત એવો હતો કે મારી અપંગ સ્થિતિનું એમને યથાર્થ ભાન હતું. હવે અમારી વચ્ચે અંતર પડી

ગયાં, એ વિચારે હું મુંઝાઈ ગઇ અને એ વિયોગ મને ખરેખરો સાલ્યો.

હું તો પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી મારા હૃદયમંદિરના દેવતાને આશ્રયે જીવન ધારણ કરી રહી હતી અને એ શ્રદ્ધાને બીલકુલે ડગવા દેતી નહોતી. પરંતુ મારા પતિએ એ દેવતાના સુખમય આશ્રયનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમને તો કાંચનની ઉન્માદકારિણી માયા એવી વળગી પડી હતી કે તેની પાછળ એ શુષ્ક રેતીના વેરાન રણમાં દોડયા જતા હતા.

કેટલીક વખત મને એમ થતું કે હું નકામો વહેમ લાવું છું હું ધારૂં છું તેટલી વસ્તુસ્થિતિ બગડી નહિ હોય. કદાચ મારી અંધ સ્થિતિને લીધે મને એમ લાગતું હશે. હું દેખતી હોઉં તો મને જુદુ જ ભાન થાય.

મારા પતિને મારૂં ધારવું ખોટું લાગતું હતું. એ તો કહેતા કે તારી આંખો જવાથી તારામાં વહેમ ભરાઈ ગયો છે. એક દિવસે એક વૃદ્ધ મુસલમાન અમારે ઘેર આવ્યો. એની પૌત્રી માંદી હતી તેથી એ મારા પતિને તેડવા આવ્યો હતો. એ બોલ્યો "બાબુ, હું ગરીબ માણસ છું. આપ દયા કરીને મારી પૌત્રીને જોવા ચાલો. પ્રભુ તમારૂં સારૂં કરશે." મારા પતિએ તોછડાઇથી જવાબ આપ્યો "પ્રભુ સારૂં કરશે એમ બોલવાથી મારૂં શું વળ્યું? તું મારે માટે શું કરીશ તે કહી દે ને." મારા પતિને આમ બોલતાં મેં સાંભળ્યા ત્યારે એમ થયું કે પ્રભુએ મને આંધળી કરી તો સાથે સાથે બહેરી પણ કેમ ન કરી. પેલો વૃદ્ધ બિચારો નીસાસો નાખતો ચાલ્યો ગયો. મારી દાસીને મોકલીને મેં એને મારી પાસે બોલાવ્યો. એના હાથમાં મેં થોડાક પૈસા આપ્યા અને કહ્યું "આ પૈસા લો અને તમારી પૌત્રીની સારવાર માટે કોઈ સારા ડૅાકટરને બોલાવજો, અને મારા પતિના કલ્યાણ માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરજો."

તે દિવસે મને બીલકુલે ખાવાનું ભાવ્યું નહિ. બપોરે વામ કુક્ષિ કરીને મારા પતિ ઉઠીને મારી પાસે આવ્યા. મને પૂછ્યું " તું કેમ આટલી બધી ફીકકી પડી ગઈ છું ?" " નારે, એ તો અમથું જ " એમ હું ભૂતકાળની મારી ટેવ પ્રમાણે કહેવા જતી હતી; પરંતુ એ આત્મવંચનાના દિવસો હવે વહી ગયા હતા એટલે મેં એમને સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું. " આટલા દિવસ તમને એક વાત કહેતાં હું ખંચકાયા કરતી હતી. હું તમને શું કહેવા માગતી હતી તેનું પુરેપુરૂં સ્મરણ તો મને નથી રહ્યું; અને અત્યારે મારા મનમાં જે વાતો છે તે પણ તમને ખુલાસાવાર મારાથી કહી શકાય એમ નથી; છતાંએ જે બનાવ બને છે તે તમે જાણો છો. આપણું જીવન હવે ઝોલાં ખાય છે."

મારા પતિ પરાણે હસતું લાવીને બોલ્યા " પરિવર્તન એ તો પ્રકૃતિનો નિયમ છે."

" હું તે જાણું છું. પરંતુ પરિવર્તન ન પામે તેવી પણ વસ્તુઓ છે." કેટલીકવાર ગંભીર ભાવ ધારણ કર્યા પછી એ બોલ્યા " ઘણી સ્ત્રીઓને વિષાદનું ખરૂં કારણ હોય છે. કેટલીકના પતિઓ કમાતા નથી, કેટલીકના પતિઓ તેમને ચ્હાતા નથી; પરંતુ તને તો વિષાદનું તેવું કશુંયે કારણ નથી છતાં તું આવો બળાપો કરે છે." હવેજ મને ખબર પડી કે મારા અંધાપાએ એક એવી શક્તિ મને આપી છે કે જેથી હું જાણી શકી કે મારા સંસારમાં હવે કાંઈ સુધારો થવાનો નથી. વાત ખરી છે. હું બીજી સ્ત્રીઓ જેવી નથી મારા પતિ મને નહિ સમજી શકે.

અમારા બન્નેનું જીવન રગશીયા ગાડાની માફક નીરસપણે વહેવા લાગ્યું. એટલામાં અમારા રગશીયા ગાડામાં નવું ચેતન આવ્યું. મારાં કાકીજી એક દહાડો એમને મળવા આવ્યાં આવ્યાં તેવાં જ એ મારા ઉપર ધુરકી ઉઠયાં " અલી કમુ, તું આંધળી થઈ એ ઘણું ખોટું

થયું; પણ તેથી તારા ધણીને શીદ તારી ઉપાધિમાં દોરે છે. હવે તારે એને ગમે તેમ કરીને ફરીથી લગ્ન કરવાની ફરજ પાડવી જોઈએ.”

આ સાંભળીને મારા પતિ તરત જ જો કાંઇ મશ્કરીના રૂપમાં બોલ્યા હોત અગર તો મારી કાકીની વાતને હસી કાઢી હોત તો એ વાતનો ત્યાંજ અંત આવત; પરંતુ એ બોલતાં બોલતાં અચકાયા અને આખરે મૂર્ખાઇ ભરેલી રીતે બોલ્યા “ કાકી, તમે ખરેખર એમ ધારો છો ? તમારે આવી વાત ન કરવી જોઈએ. ”

કાકીજી બોલ્યાં “ કેમ કમુ, હું ખોટું કહુ છું ? ”

હું નિર્જીવ હસી અને બોલી “ મારા કરતાં કોઇ વધારે લાયકની આ બાબતમાં સલાહ લો તો કેવું ? ખીસ્સાકાતરૂ જેનું ખીસ્સું કાતરવાનું હોય તેને પહેલું પૂછી જોતો નથી કે હું તારૂં ખીસ્સું કાતરૂં ? ”

તારૂં કહેવું ખરૂં છે. ચાલ દીકરા અવિનાશ, આપણે એકાંતમાં એ બાબતનો વિચાર કરીએ. તારો શો વિચાર છે તે તો હું જાણું. ,,

થોડા દિવસ પછી મારી રૂબરૂમાંજ મારા પતિએ એમનાં કાકીને પૂછ્યું “ કાકી, ગૃહકાર્યમાં મદદ કરે એવી કોઈ સારા કુળની છોકરી તમે બતાવો છો ? ” એ પોતે જાણતા હતા કે ગૃહકાર્યમાં મારે કોઇની મદદની જરૂર ન હોતી. હું તો મૌનજ રહી.

“ અરે એવી તો ઘણીએ છોકરીઓ છે, મારા કાકાના છોકરાની છોકરી પરણવા જેવડી છે અને વળી કેવી રૂપાળી. તારા જેવા જમાઈ મળે તો એ લોકો બહુ ખુશી થઇ જાય. ”

વળી મારા પતિ બળાત્કારે હસીને બોલ્યા “ પણ મેં તમને લગ્નની વાત ક્યારે કરી છે. ?”

“ ત્યારે એવી સારા કુળની છોકરી લગ્ન કર્યા વિના તારે ઘેર

એમને એમ કેવી રીતે રહે?" એમને કાકીની એ વાત વ્યાજબી લાગી એટલે એ કાંઇ બોલ્યા નહિ.

એમના ગયા પછી હું મારા અંતરમાં મારા અંતરાત્મા પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગી "ઓ પ્રભુ, મારા પતિનું રક્ષણ કરો."

પછી એક દિવસ હું પ્રભુભક્તિ કરીને દેવમંદિરમાંથી બહાર નીકળતી હતી એવામાં મારી કાકીજી આવી પહોંચ્યાં અને ઉમળકાથી મારા બન્ને હાથ એમણે પકડયા.

"કમુ, અમે તે દિવસે વાત કરતાં હતાં ને, તે આ છોકરી. એનું નામ હેમાંગિની. તને મળવાની એની ઇચ્છા થઇ આવી છે. હેમા આવ બેન, જો આ તારી બેન સાથે હું તારૂં ઓળખાણ કરાવું." એટલામાં મારા પતિ પણ આવી પહોંચ્યા. હેમાને જોઇને કોઇ નવતર કન્યા એમના ઘરમાં આવી હોય તેમ એમણે આશ્ચર્યચકિત થવાનો ડોળ ઘાલ્યો અને ત્યાંથી એ તો પાછા જતા રહેતા હતા. પણ એમનાં કાકી બોલી ઉઠયાં "બેસને ભાઈ, શું કરવા જતો રહે છે. આ તો મારા કાકાના છોકરાની છોકરી હેમાંગિની છે. એ કમુને મળવા આવી છે. હેમા, એમને પ્રણામ કર."

જાણે પોતે મહદ્ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા હોય તેવો ભાવ દર્શાવતા એ કાકીજીને આ નવીન કન્યા સંબંધી અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પુછવા લાગ્યા.

આમની રચેલી બાજી હું સમજી ગઇ એટલે હેમાંગિનીનો હાથ ઝાલીને હું એને મારા ઓરડામાં લઇ ગઇ. મેં એને મોઢે અને માથે હાથ ફેરવ્યો તો મને જણાયું કે એની ઉંમર પંદરેક વર્ષની હતી અને એ સ્વરૂપવાન હતી. મેં એના મુખ ઉપર હાથ ફેરવ્યો એટલે એ ઓચીંતી ખડખડાટ હસી પડી અને બોલી ઉઠી. "તમે શું કરો છો? મને વશીકરણ કરો છો?"

એના મધુર હાસ્યના રણકારનો એક ક્ષણમાં લોપ થઈ ગયો, અને વળી અમારી વચ્ચે કાળાં વાદળાં ફરી વળ્યાં. મેં એના ગળામાં મારો હાથ નાખ્યો અને હું બોલી, “પ્રિય સખી, હું તને વશીકરણ નથી કરતી. તને જોવાનો હું તો પ્રયત્ન કરૂં છું.”

“મને જોવાનો પ્રયત્ન કરો છો?” એમ બોલતી વળી પાછી એ ખડખડાટ હસી પડી. “હું તે શું કાંઇ તમારી વાડીમાં ઉગતી શાકભાજી છું કે તમે મારા શરીરે હાથ ફેરવીને જુઓ છો.” મને તરત જ ખ્યાલ આવ્યો કે મારી અંધદશાની એને ખબર નહિ હોય. એટલે હું બોલી “બેન, હું આંધળી છું.” એ કાંઈ બોલી નહિ પરંતુ મને લાગ્યું કે એ પોતાના આતુર નયને મારા સામું જોઈ રહી હતી. એનાં નયનોમાં દયા ભરેલી હતી. એ વિચારનિમગ્ન અને ગમગીન થઈ ગઈ. પછી એ બોલી. “હાં હવે મને ખબર પડી. તેથી જ તમારાં કાકીજીને તમારા પતિએ અહીં તેડાવ્યો હશે.”

“ના, તેમ ધારવામાં તમારી ભૂલ થાય છે. મારા પતિએ એમને અહીં તેડાવ્યાં નથી, એ તો પોતાની મેળે અહીં આવ્યાં છે. હેમાંગિની વળી પાછી હસી પડી અને બોલી “બરોબર. એ એમની મેળેજ આવ્યાં હશે. એમનો સ્વભાવ હું જાણુંને. વગર તેડે એ અહીં આવી પહોંચ્યાં એટલાં એ સ્નેહાળ ખરાં, પણ મારા પિતાએ મને કેમ અહીં મોકલી તેનું કારણ કહી શકો છો?” અમે આમ વાત કરતાં હતાં એટલામાં કાકીજી અમારા ખંડમાં આવ્યાં. એટલે હેમાંગિનીએ એમને કહ્યું “ ફોઈ, આપણે હવે ઘેર કયારે જવાનું?” આ સાંભળીને કાકીજીનો મીજાસ ગયો. એમણે કહ્યું “ તારા જેવી છોકરી તો મેં કોઈ જોઈ નહિ. હજુ આપણે આવ્યાં તો હમણાં, એટલામાં ઘેર જવાની વાત કરે છે?”

હેમાંગિનીએ કહ્યું “ તમારે તો તમારા ભત્રીજાનું ઘર છે એટલે રહો તેમાં કાંઈ વાંધો નહિ. પણ મારે રહેવાનું શું પ્રયોજન?

હું તો તમને સાફ કહી દઉં છું કે હું અહીં રહેવાની નથી." આમ કહીને એણે મારો હાથ પકડયો અને મને પૂછ્યું "કેમ બેન, તમે શું ધારો છો?" મેં એને મારી પાસે બોલાવી પણ એના સવાલનો જવાબ મેં ન આપ્યો. મારાં કાકીજીને માથે મોટું સંકટ આવી પડ્યું. એમને લાગ્યું કે બાજી કથળશે, તેથી હેમાંગિનીને લઈને સ્નાન કરવાને જવા એ તૈયાર થયાં. પણ હેમાંગિની વળગી પડી અને બોલી કે, "હું એમની સાથે નહિ જાઉં, હું તો તમારી સાથે આવીશ." મારાં કાકીજીએ જોયું કે વધારે બહેકાસ કરવાથી હેમાંગિની હઠ પકડી બેસશે; તેથી એમણે એનું ધાર્યું કરવા દીધું.

અમે બન્ને નદીએ ગયાં. ત્યાં ગયા પછી હેમાંગિનીએ મને પૂછ્યું "તમને કેમ કાંઈ છોકરાં છૈયાં નથી?" એના સવાલથી હું ચમકી. પણ મેં કહ્યું "હું એનું કારણ શું આપી શકું? પ્રભુએ મને નથી આપ્યાં એજ કારણ."

એ બોલી "ના, તે કારણ નથી. તમે કાંઈ પાપ કર્યાં હશે. મારાં ફોઈને પણ છોકરાં નથી. એમના અંતરમાં તો કલ્મિષ ભરાયલું છે તેથી એમને છોકરાં નથી, પણ તમારા અંતરમાં એવું શું કિલ્મિષ ભરાયલું છે?" શબ્દો મને અપમાનકારક લાગ્યા પણ મને કશો જવાબ સૂઝયો નહિ. મેં દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો ને અંતરમાંને અંતરમાં હું બબડી "પ્રભુ, ખરૂં કારણ તું જાણે છે." મને નિઃશ્વાસ નાંખતી જોઈને હેમાંગિની બોલી, "ભલા ભગવાન, કેમ તમે આવો નીસાસો નાખો છો. મારા બોલવાનો તમે એટલો બધો ગંભીર અર્થ લઈ લીધો!" એમ બોલીને એ ખડખડાટ હસી પડી અને આખી નદી ગજાવી મુકી.

૫

ઉપલા બનાવ પછી મારા પતિના ધંધામાં બહુ અંતરાય

આવવા લાગ્યા. વીઝીટ કરવા જરા દૂર જવાનું હોય તો એ નાજ કહી દેતા અને દરદી નજીકમાં રહેતો હોય તો પણ ઉતાવળ કરીને એ આવતા રહેતા.

પહેલાં તો એ બપોરે જમતી વખતે અને રાતે અંદરના ખંડમાં આવતા, પણ હવે તો કાકીની સગવડ સચવાય છે કે નહિ તે જોવા એ વારંવાર અંદર આવવા લાગ્યા. કાકી હેમાંગિનીને બુમ પાડતાં તો એજ વહેલા વહેલા દોડી આવતા. થોડા દિવસ તો હેમાંગિની કહેલું કામ કરવા લાગી પણ પછી તો એણે તેમ કરવું છેક બંધ કર્યું. કાકાએ પછી ભાઈબાપાથી કામ લેવા માંડયું. હેમા, હેમા, હેમાંગિની વિગેરે વહાલ ભર્યાં વચનોથી એ એને બોલાવવા લાગ્યાં, પણ હેમાંગિની મનેજ વળગી રહેતી.

આ અરસામાં કલકત્તેથી મારા ભાઈ મને મળવા આવ્યા. એમની નિરીક્ષણ શક્તિ મહા તીવ્ર હતી અને એ કડક ન્યાયાધીશ હતા. આ ન્યાયાધીશ આગળ મારા પતિને પોતાનો બચાવ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડશે એમ મને લાગ્યું; તેથી મારા મુખ ઉપર ઉછીનો આનંદ લાવીને ખરી વસ્તુસ્થિતિ મારા ભાઈની દૃષ્ટિથી ગુપ્ત રાખવા મેં પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ વેશ ભજવવામાં મારાથી જરા વધારે આગળ પડતું થઈ ગયું. મારા પતિ તો ઉંચા નીચા થતા હતા અને મારા ભાઈ ક્યાં સુધી રહેવાના છે એજ પૂછ્યા કરતા હતા. આખરે એમની ધીરજ ખૂટી ગઈ અને અધીરા થઈને મારા ભાઈને મોઢા મોઢ પૂછવા માંડયું કે "તમે ક્યાં સુધી રહેવાના છો?" હવે મારા ભાઈને ગયા વિના છુટકો નહોતો. જતાં પહેલાં એમણે મારા માથા ઉપર હાથ મુક્યો અને થોડી વાર રહેવા દીધો. એમનો હાથ ધ્રુજતો હતો. એમની આંખમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં અને મંદ સ્વરે એ મને આશીર્વાદ આપતા હતા.

મને ખાસ યાદ છે. તે વખતે એપ્રીલ મહિનો ચાલતો હતો

અને સાંજનો વખત હતો. ગામડાના લોકો હાટ ભરાયું હતું ત્યાંથી જરૂરીયાતી ચીજો લઈને પાછા પોતાને ઘેર જતા હતા. જબરૂં તોફાન થવાનો ભય લાગતો હતો. ભીની ભૂમિની વાસ અને પવનની ભીનાશ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી હતી. કદાચ અકસ્માત થાય કે મારાં કપડાં સળગી ઉઠે એ ભયે મારા સુવાના ખંડમાં જ્યારે એકલી હોઉં ત્યારે દીવો રાખતી નહોતી. સુવાના ખંડમાં અંધારામાં હું જમીન ઉપર બેઠી હતી અને મારી અંધ સૃષ્ટિના પ્રભુને પોકારી રહી હતી-" હે પ્રભુ, તું અદશ્ય છે, હું તને જોઈ શકતી નથી. હું આંધળી છું. હાથમાંથી લોહી નીકળતાં સુધી મારા હૃદયના ભાગેલા સુકાનને હું સખત પકડી રાખું છું, પરંતુ બળવત્તર મોજાં આગળ હું ટકી શકતી નથી, પ્રભુ, મને ક્યાં સુધી તું તાવી જોઈશ ? ' પલંગ ઉપર ઉંધું મોઢું ઘાલીને હું ડુસકે ડુસકે રોવા લાગી. હું રડતી હતી તે વખતે મારો પલંગ ખસતો હોય એમ મને લાગ્યું. તેજ ક્ષણે હેમાંગિની મારી પાસે આવી. એ મને વળગી પડી અને એણે મારી આંખમાંનાં આંસુ લોહી નાખ્યાં. મારા શયનખંડમાં અંધારામાં એ એકલી કેમ પડી રહી હશે તે હું જાણતી નથી. એણે મને કાંઈ પૂછ્યું નહિ, એ કાંઈ બોલી નહિ. એણે માત્ર પોતાનો શીતળ કર મારા કપાળ ઉપર મુકી રાખ્યો, મને ચુંબન કર્યું અને પછી એ ચાલી ગઈ.

બીજે દિવસે સવારે હેમાંગિનીએ હું બેઠી હતી તે વેળાએ એની ફોઈને કહ્યું " જો તમારે અહીં રહેવું હોય તો ભલે રહો, હું રહેવાની નથી. આપણા નોકર સાથે હું તો ઘેર ચાલી જાઉં છું."

" તારે એકલાં જવાની કાંઈ જરૂર નથી, હું પણ તારી સાથે જ આવું છું" એમ બોલતાં હસતાં હસતાં મારાં કાકીજીએ મુખમલ-ની નાની બોકસમાંથી એક મોતીની વીંટી કાઢી અને બોલ્યાં " જો હેમા, મારાં અવિનાશે કેવી સુંદર વીંટી તારે માટે આણી છે." હેમાંગિનીએ વીંટી એમના હાથમાંથી ઝુટવી લીધી અને પછી પોતાની

ફોઇને કહેવા લાગી "જુઓ ફોઇ, મને કેવું સરસ તાકતાં આવડે છે" એમ બોલીને બારીની બહાર તળાવમાં એ વીંટી એણે ફેંકી દીધી ભય, દીલગીરી અને આશ્ચર્યથી અભિભૂત થયેલાં મારાં કાકીજીએ તો ખીજવાયલી શાહુડીની માફક પોતાનાં સીસોળીયાં દુશ્મનને ભોંકી દેવા ખડાં કરી દીધાં. એ મારા સામું ફર્યાં અને મારો હાથ ઝાલ્યો "કમુ, આના છોકરવાદવેડા વિષે એક શબ્દ પણ તું અવિનાશને કહીશ નહિ એ નકામો ચીડવાઈ જશે." મેં એમને ખાતરી આપી કે એ બાબતમાં ગભરાવાની કશી જરૂર નથી. હું આમાંનો એક અક્ષર પણ એમને કહીશ નહિ.

બીજે દિવસે જતાં પહેલાંહેમાંગિની મારી પાસે આવી, મને ભેટી પડી અને બોલી "વહાલાં બેન, મને વિસારશો નહિ." મેં એને શરીરે હાથ ફેરવ્યો અને "બેન, આંધળાંની સ્મરણશક્તિ બહુ સતેજ હોય છે" એમ કહીને મેં એને એક ચુંબન લીધું. હેમાંગિનીના ગયા પછી મારો સંસાર સુનો થઈ ગયો, હવે હું મારા હાથ પ્રસારીને ફાંફાં મારવા લાગી કે મારા શુષ્ક સંસારમાં કાંઈ લીલાશ રહેલી છે ?

મારા પતિ આવ્યા. પેલાંના જવાથી જાણે એમને કેટલુંયે સુખ થઈ ગયું હોય તેવો એ દેખાવ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તે માત્ર દેખાવ જ હતો. એ કહેવા લાગ્યા કે કાકી આવ્યાં હતાં એટલે કામ ધંધામાં બરાબર લક્ષ અપાયું નથી, અત્યાર સુધી તો મારા અને મારા પતિ વચ્ચે મારો અંધાપો જ આડખીલી હતો, પરંતુ હવે તો બીજીએ આડખીલી વધી...તે હેમાંગિની વિષેનું કૃત્રિમ મૌન. એ તો એના પ્રતિ કેવળ નિષ્કામ જ હોય તેમ દેખાવ કરવા લાગ્યા, પણ એના વિષેના પત્રો એમના ઉપર આવતા તે હું જાણતી હતી.

મે માસ ચાલતો હતો. એટલામાં એક દિવસ મારી દાસી મારી કને આવી અને પૂછવા લાગી કે "આ બધી શી ધમાલ ચાલી રહી છે ? શેઠ ક્યાં જાય છે ?"

મારે માથે ઝઝુમતું વાદળ હું સમજી ગઈ હતી પણ દાસીને તો મેં એમજ કહ્યું કે હું કાંઈ જાણતી નથી. આગળ પૂછવાની એ બીચારીની શાની હિંમત ચાલે? એ નિઃશ્વાસ નાખતી ચાલી ગઈ. પછી છેક મોડી રાતે મારા પતિ મારી પાસે આવ્યા. એમણે કહ્યું કે "એક દરદીને જોવા માટે મારે બહાર ગામ જવાનું છે એટલે કાલે મળસ્કામાં જ મારે નીકળવું પડશે. મને ત્યાં બે ત્રણ દિવસ થશે."

હું પથારીમાંથી બેઠી થઇ, એમના આગળ આવીને ઉભી અને ઘાંટો પાડીને બોલી "તમે શું કામ મને જુઠું કહો છો?" એ બોલતાં જરા ગલવાયા "મેં......મેં તને શું જુઠું કહ્યું?"

હું બોલી "તમે ફરી લગ્ન કરવા જાવ છો."

એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. ઓરડામાં પૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એ શાંતિનો ભંગ કરતી હું ફરીથી બોલી "બોલો, હા કહો." એણે કહ્યું "હા."

હું ગાજી ઉઠી "હું તમને નહિ પરવા દઉં. ભયંકર ઉત્પાત અને પાતકમાંથી મારે તમને બચાવવા છે. જો હું મારા આ કર્તવ્યથી વિમુખ થાઉં તો પાછી હું તમારી પત્ની શા કામની? મારી પ્રભુની સેવા પણ શા કામની? હજુએ ઓરડામાં શાંતિજ હતી. હું ભૂમિ ઉપર બેસી ગઈ. મારા પતિના ચરણને બાઝી પડી અને બોલી, મારો શો અપરાધ થયો છે. હું શી બાબતમાં ભૂલી છું? મને સત્ય કહો તમે શા માટે ફરીથી લગ્ન કરો છો? મારા પતિએ ધીમે રહીને મને કહ્યું "હું તને સત્યજ કહીશ મને તારો ડર લાગે છે. તારા અંધત્વે તને તેના કિલ્લામાં ઘેરી લીધી છે. તેમાં પ્રવેશ કરવાનો મને માર્ગ નથી. મારે મન હવે તું સ્ત્રી નથી. પ્રભુ જેવી હવે તું મને પ્રૌઢ લાગે છે. મારાથી તારી સાથે જીવન નહિ નભાવી શકાય. મારે તો હવે એવી સ્ત્રી જોઈએ છીએ કે જેને હું હલાવી ફુલાવી શકું, વઢી, શકુ, ઠપકો દઇ શકું." મેં કહ્યું "તો મારા આ હૃદયને ચીરી નાખો અને જુઓ

કે હું તમારે જોઈએ છીએ તેવીજ સાધારણ સ્ત્રી છું કે નહિ. મને તમે નવી પરણી લાવ્યા તે વખતે હું જેવી આજ્ઞાંકિત, વિશ્વાસપાત્ર, સેવાપરાયણ નવવધૂ હતી તેવીજ આજે પણ છું. હું પ્રભુને સાક્ષી રાખીને કહું છું કે જો હું એકનિષ્ટ પત્ની હોઉં તો તમે આ અવળું કૃત્ય કરતાં અટકો અને તમે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળો. તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાથી ભ્રષ્ટ થશો તો કાંતો હું વિધવા થઇશ કે હેમાંગિની મૃત્યુ પામશે." આટલું બોલીને હું બેશુદ્ધ બનીને ભૂમિ ઉપર પડી ગઈ. મને શુદ્ધિ આવી ત્યારે પણ અંધારૂંજ હતું. પક્ષીઓનો પ્રભાતનો કીલકીલાટ પણ સંભળાતો નહોતો. મારા પતિ ચાલ્યા ગયા હતા.

તે દિવસ આખોએ મેં દેવમંદિરમાં બેસીને પ્રભુ પ્રાર્થનામાંજ ગાળ્યો. સંધ્યાકાળે વાવાઝોડા અને વિદ્યુતના ગડગડાટ સાથે વરસાદ તુટી પડ્યો અને અમારા ઘરને હચમચાવી મુકયું. આવા તોફાનમાં વહાણમાં જતા મારા પતિ ઉપર પણ આફત આવી હશે, છતાં તે આફતમાંથી તેમનું રક્ષણ કરવાને પ્રભુને મેં યતિંકિંચિત પણ વિનવણી કરી નહિ. પરંતુ પ્રભુની મેં એવી તો પ્રાર્થના કરી ખરી, કે મારા પતિના પાપને લીધે મારૂં જે કરવું હોય તે કરજો, પરંતુ એમને તો એ પાપમાંથી મુકતજ કરજો.

રાત પુરી થઇ ગઈ. બીજો આખો દિવસ હું દેવમંદિરમાંજ બેસી રહી. સંધ્યાકાળ થઈ ત્યારે બારણા આગળ કોઇ સાંકળ ઠોકતું અને બારણા ખખડાવતું હોય તેવો અવાજ આવ્યો. બારણા તોડી પાડીને બધા ઘરમાં આવ્યા તે વખતે હું અચેતન અવસ્થામાં ભૂમિ ઉપર પડી રહેલી હતી. એમણે મને ઉચકીને મારા ખંડમાં આણી. જ્યારે હું શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે "બહેન" એવો અવાજ મારે કાને આવ્યો. હેમાંગિનીના ખોળામાં માથું મુકીને હું પડેલી હતી. મેં ડોકું ઉચું કર્યું એટલે હેમાંગીનીના હાથનાં કંકણનો અવાજ મારે કાને આવ્યો. એ અવાજ લગ્ન કંકણનો હતો.

પ્રભુ, પ્રભુ ! મારી પ્રાર્થના નકામી ગઈ ? મારા પતિ પતિત થયા. હેમાંગિની નીચી વળી અને એના મધુર સ્વરે મને કાનમાં કહેવા લાગી "પ્રિયતમ બહેન, અમારા લગ્ન સફળ થાય તેવો તમારો આશીર્વાદ લેવા હું આવી છું." વૃક્ષ ઉપર વીજળી પડવાથી તેના થડની જેવી ગતી થાય છે. તેવી મારી ગતિ થઈ. હું બેઠી થઈ અને મહા પરાકાષ્ટાએ દુઃખભારથી બોલવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો "તને આશીર્વાદ આપવામાં મને શો વાંધો છે. ? તેં મારું કાંઈ ભુંડું કર્યું નથી," હેમાંગિની હર્ષિત થઇને હસવા લાગી અને બોલી "ભુંડું ? તમે પરણ્યાં તે ઠીક હતું અને હું પરણી તેને તમે ભુંડું કહો છો ?" મેં પણ જવાબમાં હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને મારા મનમાંજ હું બોલી "આ સૃષ્ટિમાં મારી પ્રાર્થના એ કાંઈ અંતિમ નીર્ણય નથી. પ્રભુની ઇચ્છાજ અંતિમ નિર્ણય છે. વિપત્તિઓ ભલે મારા શિર પર આવી પડે, પરંતુ પ્રભુમાંની મારી શ્રદ્ધા અને આશાને વિપત્તિઓ ચલિત ન કરે એટલુંજ હું માગું છું."

હેમાંગિનીએ મને પ્રણામ કર્યાં અને મારા ચરણને સ્પર્શ કર્યો. મેં એને આશીર્વાદ આપ્યો "તું સુખી થા અને સતત્ વૈભવ ભોગવ." હેમાંગિનીને હજુ સંતોષ ન વળ્યો. એણે કહ્યું "પ્રિયતમ બેન, મને એકલીને આશીર્વાદ આપે નહિ ચાલે. તમારે અમારૂં સુખ પરિપૂર્ણ કરવું જોઇએ. તમો સંતના પવિત્ર હસ્તે તમારા ઘરમાં મારા પતિને પણ પાવન કરવાના છે. ઉભાં રહો, હું એમને તમારી સમક્ષ તેડી લાવું."

મેં કહ્યું "જા તેડી લાવ." થોડી વાર પછી મને પરિચિત પગરવ સંભળાયો. "કમુ, કેમ છે ?" હું ચમકી ઉઠી. ધરણીને મેં સ્પર્શ કર્યો અને બોલી ઉઠી, "કોણ મોટાભાઈ ?" હેમાંગિની ખડખડાટ હસી પડી "હજુએ તમે એમને મોટાભાઈ કહો છો ? કેવું અજાુકતુ ! હવે એમને નાના ભાઈ કહો અને એમના કાન આમળો,

એમની જરા ગમ્મત કરો; કારણ કે એ મને, તમારી નાની બેનને પરણ્યા છે."

હવેજ મને સમજાયું કે મારા પતિ મહાન પાતકથી બચી ગયા છે. એ પતિત નથી થયા. મારા મોટા ભાઈએ કોઈ દિવસ લગ્ન કરવાંજ નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને મારી માતાના મૃત્યુ પછી એને પરણવાનો આગ્રહ કરનાર કે ઇચ્છા ધરાવનાર કોઈ પવિત્ર જન નહોતું, એમને બિચારાને મારા લીધેજ પરણવું પડ્યું. મારી નિરાધાર અને અપંગ દશાએજ એમની પાસે આવું પગલું ભરાવ્યું.

મારી આંખમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા માંડયાં અને તે મારા ગાલ ઉપર ટપકવા લાગ્યાં. હું તે અશ્રુ ખાળવા પ્રયાસ કરવા લાગી પણ ન ખાળી શકી. મોટા ભાઇએ ધીમે રહીને મારે માથે હાથ પસવાર્યો. હેમાંગિની મને વળગી પડી અને હસવા લાગી.

હવે મારા પતિને આવવાની રાહ આતુરતાથી જોતી હું આખી રાત મારી પથારીમાં જાગતી પડી રહી. હું ધારતી હતી કે હવે શરમ અને નિરાશાથી એ માથું ઉંચું નહિ કરી શકે અને એમને મરવા જેવું લાગશે. છેક મધરાતે મારૂં બારણું ઉઘડ્યું. હું પથારીમાં બેઠી અને મેં કાન માંડ્યા. મારા પતિનાજ પગલાં જણાતાં હતાં. મારૂં હૃદય ધડકવા લાગ્યું, એ મારી પથારી પાસે આવ્યા અને એમના હાથમાં મારો હાથ લીધો.

"તારા મોટા ભાઈએ મને પાયમાલીથી બચાવ્યો. એક ક્ષણની ઘેલછાથી હું અવનતિને માર્ગે ઘસડાતો હતો, મોહે મને ઘેરી લીધો હતો, તેની જાળમાંથી છુટવું મને અશક્ય જણાતું હતું. હું તે દિવસે જવાને વહાણમાં બેઠો તે વખતે મારા મન ઉપર કેટલો બધો ભાર હતો તે મારો પ્રભુજ જાણે છે. તોફાનનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું અને તેણે આકાશને પણ ઘેરી લીધું હતું. આ બધાથી જો કે મને ભય તો લાગ્યોજ હતો, છતાં મારા જીવનને મેં જે ગાંઠથી બાંધ્યું

હતું તે ગાંઠ છોડી નાંખી તેમાંથી મારી જાતને મુક્ત કરવા ડૂબી મરવાની મારા અંતરની ગુપ્ત ઇચ્છા હતી. હું મથુરગંજ પહોંચ્યો, ત્યાં મેં મારી મુક્તિના મંગળ સમાચાર સાંભળ્યા. તારા ભાઈના હેમાંગિની સાથે લગ્ન થઈ ગયાં. તું માનશે? એ ખબર સાંભળીને જેટલો હર્ષ થયો તેટલીજ મને શરમ લાગી. હું લાગલોજ ફરીથી વહાણમાં બેસી ગયો. આત્મસાક્ષાત્કારની એ અમુલખ પળે મને સમજાયું કે તારા વગર મારૂં સુખ અન્યત્ર કેજ નહિ. તું મારી દેવી છો."

હું હસી અને બોલી ઉઠી " નહિ, નહિ, નહિ. હું એક ક્ષણ પણ દેવી બનવા માગતી નથી. હું માત્ર તમારી એક સાધારણ સ્ત્રી છું, તમારી નાની પત્ની છું."

" પ્રિયતમા, હજુ પણ મારે તને કાંઈ કહેવાનું રહ્યું છે. મને હવે તારો પ્રભુ કહીને લજ્જિત ન કરી મુકીશ." બીજે દિવસે શંખ-નાદના હર્ષધ્વનિથી અમારૂં નાનું ગામ ગર્જી ઉઠ્યું; પરંતુ જે રાત્રે અમારૂં સર્વ નાસ થવાની તૈયારીમાં હતું તે રાત્રિનો કોઈએ ઈશારો સરખો કર્યો નહિ.

રાજ્યાભિષેક

નવેન્દુશેખરના અરુણલેખા વેરે લગ્ન થયાં ત્યારે લગ્નના અધિષ્ઠાતા દેવ ચૅારીના અગ્નિની પાછળ ઊભા ઉભા ગાલમાં હસી રહ્યા હતા. અરે, દેવતાઓની ક્રીડા અમો ગરીબ બીચારા મર્ત્ય લોકના માનવીને હાંસી ખેલ નથી.

નવેન્દુના પિતા પૂર્ણેન્દુ સરકારના અંગ્રેજી અધિકારીઓમાં ઠીક જાણીતા હતા એમના જીવન પ્રવાસમાં સરકારી અમલદારોને સલામો ભરી ભરીને એ રાયબહાદુર સુધી પહોંચી ગયા હતા. હજુ તો એમને બહુ મોટી મોટી આશાઓ હતી. "રાજા"ના માનવંતા ઇલ્કાબ ઉપર એમની નજર ચોંટી હતી પરંતુ એમની એ આશા ફળીભૂત ન થઈ અને પંચાવન વર્ષની વયે સલામો ભરી ભરીને ઝુકી ગએલી એમની ડોક નિત્યને માટે અગ્નિની ચિતામાં આશ્રય ખોળવા ચાલી ગઈ. અને આવી રીતે જ્યાં આ સંસારના માનમરતબા અને વૈભવ કશી વીસાતમાં નથી એવા પ્રદેશમાં એમને મૃત્યુએ દેશનિકાલ કરી દીધા.

વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે બળ નાશ પામતું નથી પરંતુ તેનું માત્ર રૂપાન્તર અને સ્થાનાન્તરજ થાય છે. એ ન્યાયે પૂર્ણેન્દુનું અંચળ, ભાગ્યદેવીના અનુચરસમું બળ એમના પનોતા પુત્રમાં ઉતરી

આવ્યું અને હવે પવનના ઝપાટે ઉંચાં નીચાં થતાં કોહળાં કે દુધીની માફક ઉંચા હોદ્દા ધરાવતા અંગ્રેજ અમલદારોના બારણે નવેન્દુશેખરનું માથું ઉંચું અને નીચું થવા લાગ્યું.

જે કુળમાં એનું લગ્ન થયું હતું તેમની પરંપરાની પ્રથા આમના કરતાં તદ્દન ઉલટી હતી. નવેન્દુનો જ્યેષ્ટ સાળો પ્રથમનાથ એનાં સગાં વહાલાં અને આત્મીયજનનો પ્રાણ થઈ પડયો હતો. એના પાડોશીઓ અને એના સંસર્ગમાં આવનારા, સર્વ વાતમાં એનુંજ અનુકરણ કરતા હતા. એ ગ્રેજ્યુએટ થયો હતો અને વ્યાવહારિક બુદ્ધિવાળો હતો, પરંતુ એ કોઈ ઉંચા અધિકાર ઉપર નહોતો. એને મોં માગ્યો પગાર નહોતો મળતો, તેમ એને મોટી લાગવગ પણ નહોતી. કોઇ અધિકારી એને મદદ કરે એવો નહોતો, કારણ કે અંગ્રેજ લોકો એને દૂર રાખવા માગતા હતા તેથી એ પણ એમનાથી દૂરનો દૂરજ રહેતો હતો. એટલે એની કીર્તિ એનાં કુટુંબ અને મિત્રમંડળમાંજ પ્રસરેલી હતી. બહાર એને કોઈ ઓળખતું નહોતું.

પ્રથમનાથ એકવાર ત્રણેક વર્ષ વિલાયત રહી આવ્યો હતો. તે વખતે એનું સ્વાગત ત્યાં સારૂં થયું હતું એટલે તે સ્વાગતના વિચારે પોતાના દેશની દીન અને દુઃખી દશાનું એને વિસ્મરણ થયું હતું. એ ત્યાંથી યૂરોપીયન ઠાઠમાંજ અહીં આવ્યો. એનાં ભાંડુઓને એ ઠીક ન લાગ્યું; પરંતુ સમય જતાં એ ટેવાઈ ગયાં અને યૂરોપીયન પોષાક જો કોઈને પણ સુંદર રીતે શોભતો હોય તો તે પ્રથમનાથને જ છે એવી એમની માન્યતા દઢ થતી ચાલી, અને આ પ્રમાણે પ્રથમનાથના ગૌરવમાં એ સહભાગી બન્યાં.

વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી એંગ્લો ઈન્ડીયનોની સાથે બરાબરી કરીને કેવી રીતે રહેવું તે પાઠ દેશને શીખવવાનો એણે નિશ્ચય કરી દીધો. એ એમ માનતો હતો કે આપણા દેશ બાંધવો જે એવું માને છે કે એંગ્લો ઈન્ડીયનોને આપણે નમતા જઇએ તોજ એ

આપણને મદદ દે. લોકો એમ માનવામાં પોતાનું સ્વમાન ભૂલી જાય છે અને અંગ્રેજોને અન્યાય કરે છે.

વિલાયતથી એ પાછો આવ્યો ત્યારે પ્રખ્યાત ઈંગ્લીશ સદ્‌ગૃહસ્થોના પરિચય પત્રો એ લેતો આવ્યો હતો; એટલે તે પત્રોને લીધે એંગ્લો ઈન્ડીયન મંડળમાં એનો પરિચય થયો હતો. કોઈવાર ટી પાર્ટીમાં, કોઈવાર ભોજનમાં અને રમતગમતોમાં, એમ અનેકવાર એ અને એની પત્ની અંગ્રેજોના આતિથ્યનો લાભ લેવા લાગ્યાં. ઈંગ્લીશ સોસાયટીમાં ભળવા પોતે ભાગ્યશાળી નીવડયો એથી એ હર્ષઘેલો બની ગયો, અને એ આનંદ એના શરીરની રગેરગમાં પ્રસરી ગયો.

આ અરસામાં એક નવી રેલ્વે લાઈન ખુલતી હતી. એ ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયાના મેળાવડામાં ભાગ લેવા અને નવી ટ્રેનમાં બેસીને સહેલગા કરવા લેફ્ટનંટ ગવર્નર સાહેબે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા સરકારનાં બેરખાંને આમંત્રણ કરેલું હતું. પ્રમથનાથને પણ આ આમંત્રણનો લાભ મળ્યો. સહેલગાએથી પાછાં ફરતાં એક યૂરોપીયન પોલીસ સાર્જન્ટે કેટલાક હિંદુ સદ્‌ગૃહસ્થોને ભારે અપમાન કરીને ગાડીમાંથી ઉતારી પાડયા. યૂરોપીયન પોષકમાં પ્રમથનાથ પણ તેજ ડબામાં હતો એટલે બીજાઓની સાથે એ પણ ઉતરી જતો હતો; પરંતુ સાર્જન્ટે એને કહ્યું “તમે બેસી રહો, તમારે ઉતરી જવાની જરૂર નથી.”

પ્રમથનાથ પ્રત્યે સાર્જન્ટે આવો પક્ષપાત દેખાડયો એટલે પ્રથમ તો એ ફુલાઈ ગયો; પરંતુ ગાડી ચાલવા લાગી ત્યારે એનું હૃદય એને ડંખવા લાગ્યું. એ મોટા વિચારમાં પડી ગયો. એની આંખમાંથી ઉનાં ખળખળતાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એને ક્રોધ ચઢી ગયો એટલે એના હૃદયના ધબકારાનો વેગ વધી ગયો. દેવની મૂર્તિ પધરાવેલા રથને જોડેલા એક ગધેડાની વાત એને યાદ આવી. રસ્તે જતા લોકો પેલા રથમાં પધરાવેલા દેવને પ્રણામ કરતા હતા અને રથ ચાલવાથી પવિત્ર થએલી ભૂમિની રજકણ માથે ચઢાવતા હતા. મૂર્ખ ગધેડો એમ

માનતો હતો કે આ બધું માન પોતાનેજ મળે છે. **પ્રમથનાથ મનમાંજ** બોલ્યો કે એ ગધેડામાં અને મારામાં અંતર માત્ર એટલોજ કે, મને જે માન મળ્યું તે મને નથી મળ્યું પણ મારા શરીર ઉપર હું જેનું વહન કરી રહ્યો છું તેને મળ્યું છે, એ વાત ગધેડાના સમજવામાં ન આવી; પણ મારા સમજવામાં તો આજે આવી.”

પ્રમથનાથ મેળાવડામાંથી ઘેર આવ્યો, ઘરનાં બધાં છોકરાંને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, એક હોળી સળગાવી અને તેમાં પોતાનાં તમામ યૂરોપીયન વસ્ત્રો એક પછી એક બાળી નાખ્યાં, તેમની હોળી કરી. છોકરાં હોળીની આસપાસ નાચવા કુદવા લાગ્યાં અને જેમ ભડકો વધવા લાગ્યો તેમ વધારે આનંદી બન્યાં. આ બનાવ પછી ઈંગ્લીશ સોસાઈટીમાં ભળવાનું એણે તજી દીધું અને પોતાના ઘરમાં ભરાઈ બેસવાનું વધારે પસંદ કર્યું. એના મિત્રોએ તો પૂર્વવત્ એક ઈંગ્રેજને ઘેરથી બીજાને ઘેર પોતાનાં પાઘડીવાળાં માથાં નમાવતા જવાનું ચાલુજ રાખ્યું.

ભાગ્યવશાત્ નવેન્દુશેખરને આ પ્રમથનાથને ઘેરજ પરણવું પડયું. નવેન્દુની સાળીઓ બધીએ ભણેલી અને રૂપાળી હતી. એને એમ થયું કે મેં ઠીક વાઘ માર્યો છે; પરંતુ પોતે એ લોકોને જમાઈ તરીકે પ્રાપ્ત થયો છે એમાં એમનું ભાગ્ય પણ કાંઈ જેવું તેવું નથી એવો ઈશારો કરવામાં એ પાછો ન હઠયો.

કેટલીકવાર તો યુરોપીયનોએ એના પિતાને લખેલા પરચુરણ વિષયના પત્રો જાણ્યું અજાણ્યું કરીને એ પોતાની સાળીઓને બતાવતો. અને આ યૌવનમદમાતી સુંદરીઓ પોતાના પકવ બિંબ જેવા લાલ અધરોષ્ઠ મલકાવીને મશ્કરી કરતી હસી પડતી; ત્યારે આ ભાગ્યશાળી પોતાની ભૂલ થઇ સમજી ઝંખવાણો પડી જતો.

બધી સાળીઓમાં રૂપ અને ચતુરાઈમાં લાવણ્યલેખા વધી જતી. એક સપરમે દિવસે એણે નવેન્દુની ગમ્મત કરી. નવેન્દુના શયનખંડમાં પથ્થરની છાટ ઉપર ચકચકીત થાય તેવા પોલીશ કરેલા બે જોડી ઈંગ્લીશ બુટ મુકી દીધા, તેને ચંદન કર્યું, પુષ્પો ચઢાવ્યાં,

ત્યાં આગળ અગળબત્તીનો ધૂપ કર્યો અને બે મીણબત્તી સળગાવીને મુકી દીધી. આ પ્રમાણે જાણે દેવની મૂર્તિ પધરાવી હોય તેવો ઘાટ કર્યો નવેન્દુ શયનખંડમાં આવ્યો એટલે બે બેનો એની બે બાજુએ ઉભી રહી અને ઠાવકી થઇને બોલી " આ તમારા દેવને નમન કરો અને એમના આશીર્વાદથી સુખી થાવ." ત્રીજી બેન કિરણલેખાએ વળી જુદીજ યુક્તિ કાઢી, કેટલાક વખતથી એક ચાદર ઉપર રેશમથી એણે નામ ભરવા માંડયાં હતાં, એણે અત્યાર સુધીમાં એ ચાદર ઉપર લગભગ જોન્સ, સ્મીથ, બ્રાઉન, થોમસન વિગેરે સોએક ઈંગ્રેજોનાં નામ ભર્યાં હતાં. નામાવલિની આ ચાદર તૈયાર થઇ એટલે એણે તે નવેન્દુને વિધિપુરઃસર ભેટ આપી.

ચોથીનું નામ શશાંકલેખા હતું. એ હજુ બાળક હતી. એણે નવેન્દુને કહ્યું " હું તમને એક માળા બનાવી આપીશ એટલે તમારા દેવ, સાહેબ લોકોના જાપ જપવા તમને ઠીક ફાવશે." બીજી બેનોએ એને ઠપકો આપ્યો " જા જા, અક્કલ વગરની; એવું કહેવાય કે ?"

નવેન્દુશેખરના મન રૂપી કિલ્લા ઉપર લજ્જા અને આવેશે ઘેરો ઘાલવા માંડયો. છતાં એ સાળીઓનો, તેમાં પણ ખાસ કરીને સૌથી મોટી, સૌથી જે ઘણી સ્વરૂપવતી હતી તેનો સહવાસ એ ન છોડી શકયો ? એનામાં મધ અને વિષ બન્ને ભરેલાં હતાં. નવેન્દુના હૃદયે બન્નેનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. ભમરો અંધ બનીને પુષ્પ આગળ ગણ ગણ્યાજ કરે છે. એનાથી તેનો ત્યાગ થઇ શકતોજ નથી.

સાળીઓના સહવાસનો નવેન્દુને એટલો બધો મોહ લાગ્યો હતો કે હવે એ ખુલ્લે ખુલ્લું કહેવા લાગ્યો કે મને ઈંગ્રેજોની મહેરબાનીની કાંઇ પરવા નથી. છતાં એનું વર્તન જુદું હતું. જાય બડા સાહેબને સલામ ભરવા, પણ કહે કે " સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીનું ભાષણ સાંભળવા જાઉં છું. " દાર્જીલીંગથી પાછા ફરતા છોટા સાહેબને લેવા માટે એ સ્ટેશન ઉપર સામો જાય, પણ પોતાની સાળીઓને એમ કહે કે " એ તો મારા નાના કાકા આવવાના છે, તેમને હું સ્ટેશન ઉપર લેવા

જોઉં છું." આ પ્રમાણે સાહેબો અને સાળીઓ વચ્ચે બીચારા નવેન્દુની સ્થિતિ સુડી વચ્ચેની સોપારી જેવી થઈ હતી. બધી સાળીઓએ એવો સંકેત કર્યો કે એમને સાહેબોનો સંગ તજાવીજ દેવો, અને તેમ કર્યા સુધી જંપવુંજ નહિ.

બહાર એવી વાત ઉડી રહી હતી કે આ વખતે બર્થડે ઓનર્સ (birthday honours) ના લીસ્ટમાં નવેન્દુનું નામ પણ આવવાનું છે. એટલે રાયબહાદુર બનીને સરકારની મહેરબાનીના સ્વર્ગની સીડીનું પ્રથમ પગથીયું એ ચઢી જશે. આ ખુશ ખબરની વધાઇ પોતાની સાળીઓને કહેવાની નવેન્દુની હિંમત ન ચાલી. એક દિવસ રાતે ચંદ્ર પૂર્ણ કલામાં ખીલી રહ્યો હતો તે વખતે નિવેન્દુનું હૈયું હર્ષ જીરવી શકતું નહોતું એટલે હર્ષનો ઉભરો એણે પોતાની પત્ની આગળ ખાલી કર્યો. બીજેજ દિવસે નવેન્દુની સૌભાગ્યવતી પોતાની મોટી બહેનને ઘેર આવી અને ગદ્‌ગદ્ કંઠે પોતાનું દુર્ભાગ્ય દુઃખ રડવા લાગી.

લાવણ્યાએ કહ્યું " એમાં એટલી બધી ગભરાઈ કેમ ગઈ? એ રાયબહાદુરનું પુંછડું લગાડે જ નહિ."

અરુણાએ કહ્યું "બહેન, હું બીજું ગમે તે બનવા તૈયાર છું, પણ મારે રાયબહાદુરાણી તો બનવું જ નથી." વાત એવી હતી કે એમના ઓળખાણમાં એક ભૂતનાથબાબુ કરીને રાયબહાદુર હતા તેની વાત એ જાણતી હતી તેથી એને રાયબહાદુરની બહુ ચીઢ હતી.

લાવણ્યાએ એને શાંત પાડી અને મીઠા સ્વરે કહ્યું " એ બાબતમાં તું જરાએ ગભરાઈશ નહી. એમને રાયબહાદુર થતા અટકાવવા એ મારૂં કામ."

લાવણ્યાનો પતિ નીલરત્ન બાબુ બકસરમાં વકીલાત કરતો હતો. લાવણ્યાએ નવેન્દુને તેડાવવાનો પતિ પાસે પત્ર લખાવ્યો. નવેન્દુ તો તૈયારજ હતો. પત્ર પહોંચતાંજ બકસર જવા નીકળ્યો.

લાવણ્યાને બક્સરનાં હવા પાણી માફક આવી ગયાં હતાં. એના ગાલ ઉપર લાલી આવી હતી. એના સૌન્દર્યમાં નવેન્દુનાં નયનો મોહી પડયાં. એની આંખે લાવણ્યા પુષ્પપલ્લવથી લચી રહેલી મધુ વર્ષાવતી મધુર માલતી સમી લાગી.

નવેન્દુને જન્મારામાં આવો આનંદ જણાયો નહોતો. એક તો તન અને મનનું સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય, અને તેમાં વળી સૌન્દર્યવતી મીઠા સ્વભાવની વિનોદી લલિતાંગી સાળીનો સહવાસ; પછી શું જોઇએ ? એ તો હવામાં અદ્ધર ઉડવા લાગ્યો.

સવારમાં રોજ ગંગાજી ઉપર એ ફરવા જતો હતો. એ ફરીને આવતો તે વખતે શીયાળાના સૂર્યનાં મૃદુ કિરણો, એક બીજાની બાહુવલ્લરીમાં સમાઈ જઇને પ્રેમીઓ જેવી હુંફ મેળવે છે. તેવી હુંફનો અનુભવ નવેન્દુને કરાવતાં. એ ફરીને ઘેર આવે ત્યારે એની સાળી ભોજનની કેટલીક વાનીઓ તૈયાર કરતી હોય, એટલે તેમાં તેને એ સહાય કરવા મંડી પડતો અને ડગલે અને પગલે તે કળામાં પોતાની અજ્ઞાનતાનું અને બુદ્ધિની ખામીનું પ્રદર્શન કરાવતો; છતાં પોતે પોતાની આવડતમાં બીલકુલે સુધારો કરવા મથતો નહિ, એટલે સાળી એને ઉધડો લેતી. ઝાંસા કરતી; પરંતુ સાળીના સ્નેહના ઝાંસા એના મીઠાં મધ જેવા લાગતા હતા.

બપોરે કકડીને ભૂખ લાગેલી હોય અને તેમાં સાળીનો વિશેષ આગ્રહ, એટલે એ આડે હાથે પેટ ભરીને જમતો. પછી પત્તાં રમવા બેસતો તેમાં પણ એ પોતાની બીન આવડતજ જણાવતો. એ લુચ્ચાઈ કરતો, પોતાના સામા વાળીઆનાં પત્તાં છાનોમાનો જોઈ લેતો, ઝઘડો નાખતો પણ રમતમાં એ કદીએ જીતતો નહિ; છતાં વિચિત્ર વાત એ હતી કે હાર એ કબુલ કરતો નહી.

છતાં એક બાબત તો એણે દબાવી દીધી હતી. તે એક અહીં

આવ્યા પછી પોતાના જીવનનું અંતિમ ધ્યેય સાહેબોની મહેરબાની, તે મેળવવાનું એ ભૂલી ગયો હતો. આપણે આપણા સ્નેહીઓનાં હૃદયને પ્રેમથી અને હેતથી જીતી લઈએ છીએ ત્યારે તેમના સહવાસમાં આપણને કેવું અપૂર્વ સુખ મળે છે, તે હવે એને સમજાવા લાગ્યું હતું.

વળી એ નવીન વાતાવરણમાં વિહરતો હતો. લાવણ્યાનો પતિ નીલરત્ન બહુ બાહોસ અને પ્રથમ પંક્તિનો વકીલ ગણાતો હતો. પણ સાહેબોને સલામો ભરવા જવાની એ ચોખ્ખી ના પાડતો તેથી ઘણા એને દોષ દેતા હતા એ બધાને નીલરત્ન કહેતો કે “ જુઓ, તમે કહો છો તે બધું ઠીક છે. પરંતુ હું એમની સાથે વિનય અને સભ્યતાથી વર્તું અને એ લોકો તેવી રીતે વર્તે નહિ તો પછી મારો વિનય અને સભ્યતા તો કાંઇ હિસાબમાંજ નહિને ? રણની રેતી ઘણીએ ધોળી અને ચમકતી હોય છે. પરંતુ, એ રેતીમાં કોઈ બી વાવવા નહિ જાય. એ તો કાળી ભૂમીમાં જ્યાં બીનું વૃક્ષ થાય તેને ફળફુલ આવે, ત્યાંજ વાવશે.

ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વિના નવેન્દુએ નીલરત્નનાજ વિચારો ગ્રહણ કર્યા. એના મુહુંમ પિતાએ અને એમના ગુજર્યા પછી એણે ક્ષેત્રને બહુ કાળજી પૂર્વક તૈયાર કરી દીધું હતું, બીજ ઉછરી આવવાને તેને પુરતું પાણી પાયું હતું એટલે, રાયબહાદુરશીપના છોડવાના અંકુર આપોઆપ ભૂમિમાંથી બહાર ફુટવા લાગ્યા હતા. તેને વિશેષ પાણીની હવે જરૂર નહોતી. યૂરોપીયનોના મોજશોખને માટે એણે ઘણો ભારે ખર્ચ કરીને સુંદર રેસકોર્સ બાંધી આપ્યું હતું. આ રેસકોર્સ તેજ એનું ક્ષેત્ર.

એટલામાં કોંગ્રેસની તૈયારીઓ થવા લાગી. તેને માટે ફંડ ઉઘરાવવાનું નીલરત્નને પણ કહેવામાં આવ્યું. નવેન્દુ એ ચિંતામાંથી મુક્ત હતો એટલે એ તો એની સાળી સાથે વિવિધ પ્રકારની

પત્તાં, શેતરંજ વિગેરે રમતો રમવામાં મશગુલ રહેતો હતો. એવામાં નીલરત્ન ઉઘરાણાનું લીસ્ટ લઈને એની પાસે આવી પહોંચ્યો અને કહ્યું "આમાં નાણાં ભરી આપો સાહેબ."

નવેન્દુ આ દિશામાં બીલકુલે હતો નહિ એટલે એ તો મુંઝાયો પરંતુ લાવણ્યા જાણે એનો પક્ષ લેતી હોય એમ ચિંતાજનક સ્વરે બોલી "અરે એવું ન કરશો. એથી તો તમે તમારી રેસકોર્સનું સત્યાનાશ વાળી નાંખશો. નવેન્દુ લપલપાટ કરતો બોલી ઉઠ્યો" શું તમે એમ ધારો છો કે રાત દિવસ હું એનોજ વિચાર કર્યો કરૂં છું?" નીલરત્ને ખાતરી આપી કે "તમે ગભરાશો નહિ; છાપામાં અમે તમારૂં નામ નહિ આપીએ."

લાવણ્યા ચિંતાતુર ભાવ દર્શાવતી બોલી "તોયે પણ મને તો એ જોખમભરેલું લાગે છે. વાત એક મોઢેથી બીજે મોઢે જતાં કાંઈ વાર લાગે છે.?" તેમ તેમ નવેન્દુ ને પાણી ચઢતું ગયું. એ ભાર દઈને બોલ્યો "મારૂં નામ છાપામાં આવશે તેથી મારી કીર્તિને કાંઈ ઝાંખ લાગવાની નથી." એમ બોલીને એણે નીલરત્નના હાથમાંથી ઉઘરાણાનું લીસ્ટ ઝુંટવી લીધું અને એક હજાર રૂપીઆ ભરી આપ્યા. બીચારાને મનમાં તો એવી ઈચ્છા થઈ આવી કે છાપાવાળા મારૂં નામ ન છાપે તો સારૂં. લાવણ્યા કપાળ કુટતી જાણે કેવીએ ચઢાઈ ગઈ હોય તેમ બોલી "અરે–આ તમે–શું–કરી નાખ્યું." નવેન્દુ ગર્વ પૂર્વક બોલ્યો "કશું ખોટું કર્યું નથી."

લાવણ્યા ચીપીચીપીને બોલવા લાગી. "પણ સીલ્ડા સ્ટેશનના ગાર્ડસાહેબ, વ્હાઈટવે કંપનીનો પેલો તમારો સાહેબ, હાર્ટબ્રધર્સવાળો પેલો તમારો સાહેબ, આ બધાનો પ્રકોપ તમારા ઉપર ઉતરી આવશે એ લોકો તમારી સાથે બેસીને શેમ્પેન નહિ પીએ, તમારૂં આમંત્રણ

નહિ સ્વીકારે. વળી તમે એમને મળશો ત્યારે તમારી પીઠ એ નહિ થાબડે; આ બધાનો પુખ્ત વિચાર કરજો."

"એથી મારા હૃદયને કારી ઘા લાગવાનો નથી." નવેન્દુ બચકુ ભરતો હોય એમ બોલ્યો.

આ પછી કેટલાક દિવસ વ્યતિત થઈ ગયા. એવામાં નવેન્દુ એક દિવસ ચા પીવા બેઠો હતો. અને ચાહ પીતાં પીતાં છાપુ પણ વાંચતો હતો એવામાં તેમાં એક "એકસ" ના નામની સહીવાળો પત્ર એની દૃષ્ટિએ પડયો એણે એક હજાર રૂપીઆ જેવી મોટી રકમ ભરી આપી હતી તેથી એ પત્ર લખનારે એનો ઘણો આભાર માન્યો હતો, અને વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે તમારા જેવા ગૃહસ્થે કોંગ્રેસમાં જોડાઈને કોંગ્રેસને નવું બળ આપ્યું છે.

"અરેરે, પિતા પૂર્ણેન્દુશેખર, કોંગ્રેસનું બળ વધારવાને માટે તમે આ બબુચકને દુનિઆમાં જન્મ આપ્યો?" આવી ગ્લાનિ નવેન્દુને થઈ આવી. આવા દુર્ભાગ્યનાં કાળાં વાદળામાં પણ એને રૂપેરી રેખા જણાતી હતી. એંગ્લો ઇન્ડીયનો એને પોતાના પક્ષમાં રાખવા અને કોંગ્રેસવાળાઓ એને તેમના પંથમાં આકર્ષવા જીવનતોડ મંથન કરી રહ્યા હતા એ ઉપરથી એ કાંઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી એમ અભિમાન લેવાનું કારણ એને મળી આવ્યું એટલે હર્ષથી ફુલાતો નવેન્દુ પેલું છાપું લઈને પોતાની સાળી પાસે ગયો અને તેમાંનો પેલો પત્ર એને વંચાવ્યો. જાણે પોતે કાંઇજ ન જાણતી હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત થઇ એ બોલી ઉઠી, "હાય હાય, આ શી પીડા? આ તો બધું બહાર પડી ગયું! તમારી ઉપર આવી ઇર્ષ્યા કોણે કેળવી? એ માણસ કેટલો દુષ્ટ હોવો જોઈએ?" નવેન્દુ હસી પડયો "હવે એવી ગાળો દેવામાં કાંઇ માલ નહિ લાવણ્યા. હું તેને ક્ષમા આપું છું અને તેનું ભલુંજ ઇચ્છું છું."

બે એક દિવસ પછી કોંગ્રેસનું એક વિરોધી એંગ્લો ઈંડીયન પત્ર ટપાલમાં નવેન્દુને મળ્યું. એમાં “ જાણનાર ” એવાં તખલ્લુસથી લખાયેલો પત્ર છપાયો હતો. એ પત્રમાં ઉપર જણાવેલા પત્રનું ખોટારૂં બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. એમાં લખ્યું હતું કે બાબુ નવેન્દુશેખર સાથે અંગત પરિચય મેળવવા જે ભાગ્યશાળી થયા છે તે એક પળ પણ આવી અશક્ય વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકે નહિ. એમાં એમની બદનક્ષી કરવામાં આવી છે. એ વાતમાં સત્યનો અંશ સરખો નથી, ચીત્તો વાઘ જો પોતાના શરીર ઉપરના ચટાપટા બદલી શકે તોજ નવેન્દુ કોંગ્રેસવાદી થઇ શકે. એ તો નગદ સોનું છે. એ કાંઈ સરકારી નોકરી મેળવવામાં નિષ્ફળતા પામેલો ઉમેદવાર કે કેસો વિનાનો બેરીસ્ટર નથી; તેમ એ થોડો વખત વિલાયત રહી આવ્યા પછી તે દેશની રીતભાત અને પોષાકનું વાંદરાની માફક અનુકરણ કરીને એંગ્લો ઇન્ડીયન સોસાયટીમાં ઘુસાઈ ગયેલો અને ત્યાંથી ખાસડાં ખાઇને પાછો ફરેલો ગૃહસ્થ નથી. એટલે નવેન્દુશેખરને કોંગ્રેસવાદી થવાનું કાંઈ જ કારણ રહેતું નથી. વિગેરે વિગેરે.”

“ ગરીબ બીચારા પૂર્ણેન્દુશેખર, તમારા મરતાં પહેલાં યૂરોપીયનોમાં તમે તમારી પ્રતિષ્ટા કેટલી બધી વધારી દીધી હતી. ” આવો વિચાર કરતો નવેન્દુ આ કાગળ લઈને પણ પોતાની સાળી કને દોડયો. કારણ કે એમાં લખેલું હતું કે નવેન્દુ કાંઈ એવો અલફાઉ માણુસ નથી. પણ એતો શુદ્ધ નગદ સોનાની લગડી છે.

લાવણ્ય કૃત્રિમ ભાવ આણતી બોલી “ વળી આ કોણે લખ્યું ? એ તો પેલા ટીકીટ કલેકટરે લખ્યું કે, પેલા ચામડાના વેપારીએ લખ્યું, કે પછી ફોર્ટના પેલા ડ્રમ મેજરે લખ્યું ? ”

નીરલરત્ને કહ્યું “ આનો તમારે સામો રદીઓ આપવો પડશે.”

“ એમ કરવાની જરૂર છે ? નવેન્દુએ પૂછ્યું. “ આવી નજીવી બાબતોમાંએ મારે રદીઓ આપવાનો ?”

લાવણ્યાએ ઉચ્ચ સ્વરે ખડખડાટ હસી પડીને આખો ખંડ ગજાવી મુકયો એટલે નવેન્દુ ઝંખવાણો પડી ગયો અને પૂછવા લાગ્યો " કેમ, શું છે ? " છતાં લાવણ્યાએ તો હસ્યાજ કર્યું અને તે એટલું બધું હસી કે એનું આખું અંગ છોડની માફક હાલી ઉઠયું. કેમે કર્યું એનું હસવું ખાળ્યું ન રહ્યું. લાવણ્યના આવા અદ્‌ભુત હાસ્યથી નવેન્દુ પુરેપુરો લેવાઈ ગયો. દયા ઉપજે એવી રીતે એ બોલ્યો "તમે એમ ધારો છો કે આનો રદીઓ આપતા હું ડરૂં છું ? "

લાવણ્યાએ કહ્યું " ના ના, હું તો એ વિચાર કરતી હતી કે હજુએ તમે તમારી સોનાની ચકલી જેવી રેસકોર્સને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નમાંથી પાછા હઠયા નથી ! હોય, જીવીએ ત્યાં સુધી આશા તો રહે.

"ત્યારે તમે એમ ધારો છો કે હું ડરી જ ગયો છું. ઠીક છે ત્યારે." એમ બોલતો નવેન્દુ એકદમ આવેશમાં આવી જઈ ને પેલા પત્રનો રદીયો લખવા બેઠો. પત્ર લખી રહ્યો એટલે નીલરત્ન અને લાવણ્યાને એણે વંચાવ્યો. પછી બન્ને જણા બોલ્યા " આ માથામાં વાગે એવો રદીઓ નથી. એ રદીયો તો ખરેખરી કડક ભાષામાં લખાવો જોઈએ; ખરૂં કે નહિ ? લાવો અમે અંદર જરા સુધારો વધારો કરીએ." એમ કહીને બન્ને પતિ પત્નીએ તેમાં યોગ્ય પીછી ફેરવી. આ પ્રમાણેનો તે રદીયો હતો–"અમારીસાથે જે નિકટ સંબંધથી બંધાયલા હોય છે તેજ અમારા દુશ્મન બની બેસે છે ત્યારે એ દુશ્મન બહારના દુશ્મન કરતાં વધારે ભયંકર નીવડે છે. એંગ્લો ઈન્ડીઅનો રશીઅનો કે સરહદ ઉમરના પઠાણો કરતાં પણ હિંદી સરકારના વધારે કટ્ટા શત્રુ છે. એજ એંગ્લો ઈન્ડીયનો સરકાર અને લોકો વચ્ચે આડે આવનારી અભેદ્ય ખડક છે અને એ ખડક જ બેની વધતી મિત્રાચારીને અંતરાયરૂપ બનીને અટકાવે છે. શાસનકર્તા અને લોકો એક બીજાનાં અંતર વધારે સારી રીતે પરખી શકે તેને માટે

કોંગ્રેસે ઘણો ઉત્તમ માર્ગ ખોલી આપેલો છે. પરંતુ એંગ્લો ઈંડીયન પેપરોએ આખાએ માર્ગ ઉપર કાંટા વાવી દીધા છે, બલ્કે એ પેપરો જ કાંટારૂપે એ માર્ગમાં અડ્ડો જમાવીને બેઠાં છે. વિગેરે વિગેરે"

આ પત્ર કેવું તોફાન મચાવી મુકશે એ કલ્પનાથી નવેન્દુ ડરી ગયો. પણ આવો સુંદર પત્ર પોતે લખી શકે છે એમ લોકોના જાણવામાં આવશે તો પોતાની શક્તિ માટે કેવો ઉંચો મત બંધાશે એવો વિચાર આવવાથી એને આનંદ પણ થયો, પત્ર વર્તમાન પત્રમાં છપાયો અને કેટલાએ દિવસ સુધી તેના ઉપર ટીકાઓ થવા લાગી. તેના રદીયા અને પ્રતિરદીયા અપાયા અને જ્યાં ત્યાં નવેન્દુ કોંગ્રેસમ જોડાયો અને એ ફંડમાં એણે રૂપીઆ ભર્યા એ વિષેની પુષ્કળ ચર્ચા થવા લાગી,

હવે તો નવેન્દુ બોલવામાં બહારવટીયો બન્યો અને જહાલ પક્ષનો મેમ્બર થઈ ગયો. લાવણ્યા આથી બહુ ફીંગલાતી હતી અને મનમાં જ બોલી " ઠીક, છે હજુ તો અગ્નિમાં તાવીને તમારી કસોટી કરવાની છે."

એક દિવસ સવારમાં નવેન્દુ શરીરે તેલ ચોળાવીને સ્નાન કરવાની તૈયારી કરતો એટલામાં પટાવાળાએ આવીને ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજીસ્ટ્રેટના નામનું કાર્ડ એના હાથમાં મુક્યું. " ભલા ભગવાન, એમને વળી શું કામ હશે ? એણે શરીરે તેલ ચોળાવેલું હતું એટલે સાહેબને લેવા પણ શી રીતે જવાય. જેમ તેમ ઉતાવળમાં નાહી લીધું, શરીર ઉપર જે હાથ આવ્યાં તે કપડાં પહેરી લીધાં અને ધાંસમાં ને ધાંસમાં સાહેબને લેવા બાર દોડી ગયો. નોકરે કહ્યું કે " તમને આવતાં બહુ વાર લાગી તેથી તમારી રાહ જોઈને સાહેબ તો ચાલ્યા ગયા."

આ ભેજામાથી ઉપજાવી કાઢેલા બનાવનું બનાવટી નાટક ભજવવામાં લાવણ્યને શિરે કેટલો દોષ મુકી શકાય અને નોકરને

શાને કેટલો મુફાય, એનો હિસાબ તો નીતિશાસ્ત્રનું ગણિત જાણનારા ઘણી ઉત્તમ રીતે કરી શકે.

તરતની કપાઈ ગએલી ઘીલોડીની પુંછડી જેવી ચકરવકર ઉંચી ચતી ફર્યા કરે, તેવી ગતિ બાપડા નવેન્દુના હૃદયની ઉપલા બનાવથી થઇ પડી, આખો દિવસ ઘુવડની માફક એ ઉદાસીમાં બેસી રહ્યો, પોતે ભજવેલા નાટકથી હરખાઈ જતી લાવણ્યા મહા પરિશ્રમે પોતાનો હર્ષ અંતરમાં સમાવતી ઠાવકી બનીને નવેન્દુને પૂછવા લાગી " કેમ, તમને શું થયું છે? તબીઅત બગડી આવી છે વારૂ ? "

નવેન્દુ આ સવાલનો વિનોદભર્યો જવાબ આપવા ફાંફાં મારતો હતો. આખરે પરાણે હસવું લાવીને એ બોલ્યો " જ્યાં આરોગ્ય દેવીની આણ ચાલતી હોય ત્યાં તબીઅત બગડે જ શી રીતે? તમે સાક્ષાત્ આરોગ્ય દેવી છો અને તમારી હકુમતમાં મારો વાસો છે. પછી ડર શાનો હોય! " પરંતુ એના મુખ ઉપર બળાત્કારે આણેલું હાસ્ય ઉડી ગયું; કારણ કે એના અંતરમાં તો જુદા વિચારો ચાલતા હતા. " કોંગ્રેસના ફંડમાં મેં પૈસા ભરીને પગરણ માંડયું, આગળ વધીને ન્યૂસપેપરમાં પેલો પત્ર પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો, અને એ સૌને માથે ટપી જાય તેવું તો મેં એ કર્યું, કે જ્યારે મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ ભાવથી મને મળવા આવ્યા ત્યારે મેં એમને ખોટી કરીને પાછા કાઢ્યા. હવે એ મારે માટે શો વિચાર બાંધશે?

" અરેરે પિતાજી પૂર્ણેન્દુશેખર, નસીબની ખુબી તો જુવો. મારે જે વેશ નથી ભજવવો તેજ વેશ મારી પાસે ભજવાવે છે."

બીજે દિવસે નવેન્દુએ ઘણાંજ સુંદર કપડાં પહેર્યાં, ખીસ્સામાં ઘડીઆળ ઘાલી લીધી, ડોકમાં સોનાનો છેડો નાખ્યો અને માથે પાઘડી મુકી દીધી. લાવણ્યાએ પૂછ્યું " આમ બની ઠનીને કયાં જવા વિચાર રાખો છો ? "

"ખાસ અંગત્યના કામ સર" નવેન્દુએ જવાબ દીધો. લાવણ્યા કાંઇ બોલી નહિ.

મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબના બંગલાના દરવાજા આગળ એ આવી પહોંચ્યો એટલે એણે ખીસ્સામાંથી પોતાના નામનું કાર્ડ કાઢયું. દરવાજા આગળ બેઠેલા પટાવાળાએ કહ્યું કે "હમણાં તમને સાહેબ નહી મળી શકે."

નવેન્દુએ ખીસ્સામાંથી બે રૂપીઆ કાઢીને પટાવાળાને પત્રંપુષ્પ કરવા માંડયું એટલે સલામ કરીને પટાવાળો બોલ્યો "મહેરબાન સાહેબ અમે તો પાંચ જણા છીએ." નવેન્દુએ દસ રૂપીઆની નોટ કાઢીને પટાવાળાની પૂજા કરી, એટલે તરતજ સાહેબને વરધી પહોંચી ગઇ અને નવેન્દુને બોલાવ્યો. સાહેબ લખતા હતા ત્યાં જઇને નવેન્દુએ સલામ કરી. મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબે આંગળીથી નવેન્દુને ખુરશી બતાવી અને લખતાં લખતાં આંખ ઉંચી કર્યા વગરજ બોલ્યા "કેમ બાબુ શું કામ પડયું?" ધ્રુજતા હાથે ઘડીઆળના છેડા સાથે રમત કરતો નવેન્દુ થરથરતે અવાજે બોલ્યો "ગઇ કાલે આપ સાહેબે મારે ત્યાં પધારવાની મહેરબાની કરી હતી. સાહેબ–"

સાહેબે ભવાં ચઢાવ્યાં અને કાગળમાંથી એક આંખ ઉંચી કરીને બોલ્યા "હું તમારે ત્યાં આવ્યો હતો? બાબુ. તમે આ કેવી ગાંડી ગાંડી અક્કલ વગરની વાત કરો છો?" નવેન્દુ તોતડાતો બોલ્યો "માફ કરો સાહેબ, કાંઈ ભૂલ થએલી છે, ગોટાળો થયો લાગે છે." એમ બોલતાં બોલતાં નવેન્દુને પરસેવો છુટી ગયો અને જેમ તેમ કરીને ત્યાંથી નીકળી નાઠો. રાત પડી એટલે નવેન્દુ પથારીમાં આળોટતો પડયો અને સ્વપ્નમાં એને કોઈ નીચેના શબ્દો ઠોકી ઠોકીને કહેવા લાગ્યું:—

"બાબુ, તમે તો ખરેખરા મૂઢ છો."

નવેન્દુએ ધાર્યું કે "માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને રીસ ચઢી તેથી એ પોતે મારે ઘેર આવ્યા નથી એમ એમણે કહ્યું." એટલે એણે એ વાત ઉડાવી દઈને લાવણ્યાને એમજ કહ્યું કે "હું તો બજારમાં ગુલાબજળ લેવા ગયો હતો." નવેન્દુ પોતાની સાળી સાથે આમ વાત કરી રહ્યો હતો. એટલામાં અડધો ડઝન ચપરાસીઓ કલેકટર ઑફિસના પટા ધારણ કરીને અહીં આવી પહોંચ્યા અને નવેન્દુને સલામ કરીને દાંત કચડતા ઉભા રહ્યા.

લાવણ્યાએ હસતાં હસતાં નવેન્દુના કાનમાં કહ્યું "તમે કોંગ્રેસ ફંડમાં રૂપિઆ ભર્યા તેથી આ લોકો તમને પકડવા તો નહિ આવ્યા હોય ?"

છએ પટાવાળા દાંત દેખાડતા બોલવા લાગ્યા "બક્ષિસ બાબુ સાહેબ."

જોડેના ખંડમાંથી નીલરત્ન નીકળી આવ્યો અને પેલા પટા-વાળાઓ સામે આંખો કાઢતો બોલ્યો "શાની બક્ષિસ ?" દાંત કચ-કચાવતા પેલા બોલ્યા "બાબુ સાહેબ માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને મળવા ગયા હતા તેની અમે બક્ષિસ માગવા આવ્યા છીએ."

લાવણ્યા હસતી હસતી બોલી "માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ હવે ગુલાબજળ વેચવાનો ધંધો કરે છે તે તો હું જાણતી જ નહોતી."

માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને મળવા જવાની વાત સાથે ગુલાબજળની વાતનો મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરતો નવેન્દુ એવા અસંગત શબ્દો બોલી ગયો, કે કોઈ એનો ભાવાર્થ સમજી શકયું નહિ.

નીલરત્ને પટાવાળાઓને કહ્યું "એમાં બક્ષિસ શાની? જાવ નહિ મળે."

નવેન્દુને નાનમ લાગતી હોય તેમ બોલ્યો "બિચારા ગરીબ માણસ છે. એમને આપવામાં આપણું શું જાય છે?" એમ બોલીને એણે ચલણી નોટ કાઢી. નીલરત્ને તરતજ એ નોટ એના હાથમાંથી

ખુંચવી લીધી અને ટકોર કરી કે "આમના કરતાં બીજા ઘણાએ વધારે ગરીબ છે. તમારા વતીથી હું તેવા લોકોને આ પૈસા આપી દઈશ."

ક્રુદ્ધ થયેલા શિવના આ ભૂતિયા ગણોને પોતે ખુશ ન રાખી શક્યો તેથી એને ભારે ઉદ્વેગ થઈ આવ્યો. સિપાઈઓ આંખમાં ખુન્નસ લાવીને પાછા જતા હતા તે વખતે "ગૃહસ્થો, તમે બધી હકીકત જાણો છો. એમાં મારો અપરાધ નથી." એમ બોલવાનો ભાવ દર્શાવતો નવેન્દુ તેમના સામું જોઈ રહ્યો.

આ વર્ષે કલકત્તામાં કોંગ્રેસ ભરાવાની હતી. નીલરત્ન પોતાની પત્નીસહ વર્તમાન કલકત્તા કોંગ્રેસમાં ગયો. નવેન્દુ પણ એમની સાથે ગયો. એ બધા કલકત્તે પહોંચ્યા કે તરત જ કોંગ્રેસવાળા નવેન્દુને વીંટાઇ વળ્યા અને એને પોતાની મધ્યમાં જોઈને હદપારના હરખાઈ ગયા. તેમણે એમની વાહવાહના હર્ષનાદ કર્યાં, એને માન આપ્યું અને એનાં વખાણ કરી કરીને એને આસમાન પર ચઢાવી દીધો. દરેક જણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે "જ્યાંસુધી નવેન્દુ જેવા નેતાઓ દેશના હિતમાં ભાગ લેતા થયા નથી, ત્યાંસુધી દેશના ઉદ્ધારની કશી આશા નથી." નવેન્દુને ગળે આ વાત ઉતરી ગઇ અને બધા ગોટાળામાંથી મુક્ત થઈને દેશનેતા તરીકે એ બહાર પડ્યો. પહેલે દિવસે કોંગ્રેસના મંડપમાં પ્રવેશ કરતાંજ નવેન્દુને હીપ હીપ હુરરે—ના કાન ફાડી નાંખે એવા હર્ષનાદથી વધાવી લેવામાં આવ્યો.

થોડા વખતમાં મહારાણીની વર્ષગાંઠ આવી પણ રાયબહાદુરના લીસ્ટમાં નવેન્દુનું નામ તો જણાયુંજ નહિ. લાવણ્યાએ નવેન્દુને તે દિવસે સાંજનું આમંત્રણ આપેલું હતું. જ્યારે એ આવ્યો ત્યારે લાવણ્યાએ પુર ભપકાથી નવેન્દુને કિંમતી શરપાવ ભેટ ધર્યો અને પોતાને હાથે એના કપાળમાં કંકુનો ચાંલ્લો કર્યો. એની બેનોએ દરેકે પોતાને હાથે ગુંથેલી પુષ્પની માળા નવેન્દુના કંઠમાં પહેરાવી દીધી. નવેન્દુની

ગૃહલક્ષ્મી અરુણુલેખા ગુલાબી રંગની સાડી અને ઝળઝળતા અલંકારો અંગ ઉપર સજીને લજ્જાવનત હસતે મુખડે જોડેના ખંડમાં એની રાહ જોઈ રહી હતી. એટલામાં એની બેનો એની પાસે આવી અને એના હાથમાં એક પુષ્પમાળા આપીને કહ્યું કે " તું પણ તારા પતિનો સત્કાર કરવા અમારી જોડે ચાલ." પરંતુ એણે તેમનું કહ્યું ન માન્યું અને નવેન્દુના કંઠને શોભાવવાની અભિલાષા ધરનારી મધુર સુગંધીમય પુષ્પની માળા હાથમાં લઈ ને પતિસમાગમને ઈચ્છતી એ રાત્રિ પડવાની રાહ જોતી ઉભી.

અરુણુલેખાની બેનોએ નવેન્દુને કહ્યું " આજે અમે તમને પટ્ટાભિષેક કરીએ છીએ. હિંદુસ્થાનમાં આવું માન બીજા કોઈનું નથી."

નવેન્દુને આવા માનથી સંતોષ મળ્યો હશે કે કેમ તે તો એ એકલો જ જાણી શકે; બાકી અમને તો શંકા જ છે. અમે ચોક્કસ માનીએ છીએ કે સંસારયાત્રા પુરી કર્યા પહેલાં એ રાયબહાદુર થઈ જશે અને સમય આવ્યે " ઈંગ્લીશમેન " અને "પાયોનીયર" પત્રો એના મરણનો શોક દર્શાવવા હૃદય વિદ્ધ કરી નાખે એવા આર્ટીકલો લખશે. દરમ્યાન બાળુ નવેન્દુશેખરને ત્રણ વાર હર્ષથી વિજયઘોષણા કરીને વધાવી લો. બોલો હીપ હીપ હુર્રે, હીપ હીપ હુર્રે, હીપ હીપ હુર્રે ! ! !

અતૃપ્ત વાસનાઓ !

હું અને મારા એક આત્મીય મિત્ર પૂજાના તહેવારોની સહેલગાયેથી કલકત્તે પાછા આવતા હતા તેવામાં ટ્રેનમાં એક ગૃહસ્થ જોડે અમારે મુલાકાત થઈ. એના પોષાક અને દેખાવ ઉપરથી તો એ મુસલમાન હોય એમ લાગતું હતું; પણ એણે વાત કરવા માંડી એટલે તો અમે ગુંચવાડામાંજ પડી ગયા. દરેક વિષય ઉપર એ એવી છટાથી અને મક્કમતાથી બોલવા લાગ્યો કે, જાણે વિધાતા એની સલાહ લઈનેજ સર્વ કામ કરતા હતા. રશીઆ હિંદુસ્થાન ઉપર ચડી આવે છે, ઈંગ્રેજોની બહુ ગુપ્ત અને ગૂઢ રાજનીતિ છે, દેશી રાજ્યો અંધાધુંધીને શિખરે પહોંચી ગયાં છે વિગેરે. સંસારમાં જે અશ્રુતપૂર્વ ગુપ્ત ઘટનાઓ બની રહી હતી એ વિષે અમે કાંઈ જાણતા નહિ હોવાથી અમે એક પ્રકારે સુખી હતા; પણ અમારા નવપરિચિત મિત્રે ગાલમાં હસીને અમને કહ્યું "આ પૃથ્વી ઉપર અને સ્વર્ગમાં એટલી બધી વાતો બને છે કે જેમાંનું ન્યુસપેપરમાં કશુંયે આપણા વાંચવામાં આવતું નથી.

ઘરમાંથી બહાર નીકળવાનો અમારે આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો એટલે આની વાતો સાંભળીને અમે તો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયા. વાર્તાનો વિષય ગમે તો બીન મહત્ત્વનો હોય તોપણ તેમાં કદી એ

વિજ્ઞાનની વાત લાવતો, તો કદી વેદ ઉપરની ચર્ચાનો વિષય કાઢતો, કદી ફારસી કવિની શાયરો લલકારતો. અમે તો વિજ્ઞાન, વેદ કે ફારસી શાયરોનો કક્કો પણ ન્હોતા જાણતા એટલે અમે એના જ્ઞાન ઉપર આફરીન થઈ ગયા. મારી સાથે મારો મિત્ર હતો તે થીઓસોફીસ્ટ હતો. એને તો ચોક્કસ ખાતરી થઈ ગઈ કે અમારા સાથીને કાંતો કાંઈ દૈવી આંતર સ્ફુરણ થયેલું હોવું જોઈએ કે એને પ્રાણવિનિમય કરતાં આવડતો હોવો જોઈએ કે કાંતો એ મેલી વિદ્યાનો સાધક હોવો જોઈએ. આ અસાધારણ પુરુષના મુખમાંથી ગમે તેવા સામાન્ય શબ્દો નીકળતા તે પણ મારો મિત્ર ભક્તિવિહ્વલ બનીને મુગ્ધ ભાવથી સાંભળ્યા કરતો હતો અને ગુપ્ત રીતે તેની નોંધ લેતો જતો હતો. આ અસાધારણ પુરુષ મારા મિત્રનો ભાવ સમજી ગયો એટલે એને ઓર આનંદ થયો.

અમારી ટ્રેન જંકશન સ્ટેશને આવી પહોંચી અને અહીંથી અમારે ગાડી બદલવાની હતી. અમે રાતના દશ વાગે ઉતર્યાં અને સાંભળ્યું કે લાઇન ઉપર કાંઈ સમાર કામ ચાલતું હોવાથી અમારે જવાની ગાડી ઘણી લેઇટ હતી, તેથી અમે ત્રણે જણા વેટીંગ રૂમમાં જઈ બેઠા. મેં ટેબલ ઉપર બીસ્તરો પાથર્યો અને જરા આડા પડવાનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં પેલા અસાધારણ પુરુષે નીચે પ્રમાણેનું પુરાણ કહેવું શરૂ કરી દીધું. ખરૂં કહું તો તે રાત્રે મને બીલકુલે નિંદ્રા ન આવી.

" રાજ્ય–વહિવટના સબંધમાં એક બે બાબતોમાં મારે મતભેદ પડેલો હોવાથી જુનાગઢ સ્ટેટની નોકરી છોડી દઈને હું નીઝામ હૈદ્રાબાદમાં નોકરીએ રહ્યો. હું મજબૂત બાંધાનો અને જુવાન હોવાથી બહરીચમાં કૉટન ડ્યુટી કલેકટર તરીકે મારી નીમણુક કરવામાં આવી.

બહરીચ ઘણું રમણીય છે. નિર્જન પહાડોની નીચે જંગલમાં થઈને સુસ્તા નદી પથરાવાળા માર્ગમાં નિપુણ નર્તકીની માફક

નાચતી નાચતી વહી રહી હતી. ઉપલી નદીને કિનારે પહાડની નીચે દોઢસો પગથીઆંવાળા ઘાટની ઉપર એક આરસપહાણનો એકાંત મહેલ આવેલો છે. બહરીચ ગામ અને એનું રનું બજાર અહીંથી ઘણું દૂર છે. એટલે આ મહેલની આસપાસ રહેતું નહોતું.

આશરે અઢીસો વર્ષ ઉપર બાદશાહ મહમદશાહ બીજાએ પોતાના ભોગવિલાસ માટે આવા નિર્જન સ્થાનમાં આ મહેલ બંધાવ્યો હતો. એના વખતમાં મહેલના ફુવારામાંથી પાણીને બદલે ગુલાબજળ ઉડયા કરતું હતું, અને એના ઉડતા શીતળ છાંટાથી શીતળ બની રહેલ આરસપહાણથી મઢી દીધેલ ફરસ ઉપર નહાતા પહેલાં વાળ છુટા મુકીને યુવાન પર્શીયન કન્યાઓ બેસતી, અને પોતાનાં કોમળ ચરણો જળાશયના નિર્મળ જળમાં લટકાવીને સીતાર વગાડતી ગઝલો ગાયા કરતી હતી.

હવે તો ત્યાં ફુવારાએ ઉડતા નથી, ગઝલોએ ગવાતી નથી તેમ એ આરસપહાણની ફરસ ઉપર પેલાં હિમધવલ ચરણો પણ દૃષ્ટિએ પડતાં નથી. હવે તો એ મહેલ મારા જેવા નિર્જનવાસી, પત્નીવિયોગી મહેસુલ કલેકટરનું શૂન્ય નિવાસસ્થાન બની રહ્યું છે. મારી ઓફિસના વૃદ્ધ કારકુને આ મહેલમાં નહિ રહેવાની મને ઘણીએવાર સલાહ આપેલી અને છેવટ એટલું પણ કહ્યું કે, જો તમારે અહીં રહેવું જ હોય તો દિવસે ભલે રહેજો પણ રાતે તો હરગીજ રહેશો નહિ. મેં એની વાત હસી કાઢી. નોકરોએ કહ્યું કે અમે અહીં સાંજ સુધી કામ કરીશું પણ રાતે તો જતા રહીશું. મેં એમને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી; આ મહેલ એવો બદનામ થઈ ગયો છે કે રાતે ચોર લોકો પણ ત્યાં આવવાની હિંમત કરી શકતા નથી.

શરૂઆતમાં તો આ મહેલની નિર્જનતા મને ઓથારની માફક ડાબી ઘાલતી હતી. બનતા સુધી દિવસે તો હું બધોએ વખત બહાર જ

કાઢી નાખતો અને રાતે છેક કંટાળીને આવીને પથારીમાં પડતો અને ઉંઘી જતો.

પરંતુ એક અઠવાડીયું એ પુરૂં નહિ થયું હોય એટલામાં તો આ સ્થળે મને અમાનુષી મોહિની લગાડી દીધી, એનું વર્ણન કરવું, કે લોકોને એ વાત ખરી છે તે સમજાવવું ઘણું દુર્ઘટ હતું. એ મહેલ એક સજીવ યંત્રની માફક મને ધીમે ધીમે બેમાલુમ ગળવા લાગ્યો અને એનાં મોહક જઠર રસથી મને ઓગાળવા લાગ્યો.

આ મહેલમાં મેં જ્યારથી પગ મુક્યો ત્યારથી જ આ પ્રક્રિયા તો કદાચ શરૂ થઇ ગઇ હશે, પરંતુ એ બાબતનો સ્પષ્ટ અનુભવ તો મને મોડો જ થયો, જે દિવસથી એ અનુભવ મને થવા લાગ્યો એ દિવસ મને ખાસ યાદ છે.

ગ્રીષ્મઋતુની શરૂઆત હતી. બજાર મંદું હતું એટલે મારે કાંઇ કામ નહોતું. સૂર્યાસ્ત થતા પહેલાં થોડો વખત આગમચ નદી કિનારે ઘાટની નીચે આરામ ખુરસી નાખીને હું પડ્યો હતો, સુસ્તાનાં પાણી ઓછાં થઇ ગયાં હતાં. સામે કિનારે સાંજના સૂર્યનાં કિરણ પડવાથી નદીની રેત ઘણો ચળકાટ મારતી હતી. લેશ માત્ર પણ પવન જણાતો નહોતો. નજીકના પહાડમાં ઉગેલી સૌગંધિક વનસ્પતિની સુવાસ પ્રસરી રહી હતી.

સૂર્ય ધીરે ધીરે પહાડના શિખરની આડમાં અદ્રશ્ય થઇ ગયો. એ સમયે દિવસની નાટ્યશાળા ઉપર કાળી છાયાનો ડ્રોપસીન પડી ગયો. અહીંઆં પર્વતોની હાર આવેલી હોવાથી સૂર્યાસ્ત વખતનો અંધારા અજવાળાનો સંગમ વધુ વખત રહી શકતો નથી. ઘોડા ઉપર બેસીને હું ફરવા જવાનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં પાછળ પગથીઆં ઉપર કોઇનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. મેં પાછા ફરીને જોયું પણ કોઇ જણાયું નહિ.

એ તો મને કદાચ ભ્રમ થયો હશે એમ ધારીને હું પાછો બેઠો પણ ફરીથી જાણે સંખ્યાબંધ માણસો પગથીઆં ઉતરી આવતાં હોય એવો અવાજ મારે કાને આવ્યો. કાંઇક ભયમિશ્રિત હર્ષનો અદ્દભુત રોમાંચ મેં મારા શરીરમાં અનુભવ્યો અને જો કે મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ કોઇ પણ સાકાર આકૃત્તિ નહોતી, છતાં મને એવો ભાસ થયો કે અત્યારે સાયંકાળ વખતે મુદિત થતી કન્યકાઓનું ટોળું સુસ્તા નદીના જળમાં સ્નાન કરવા માટે પગથીયાં ઉપરથી ઉતરી આવે છે. પહાડની તળેટીમાં, નદીમાં, મહેલમાં સર્વત્ર સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી રહેતી હતી. કોઇ પ્રકારનો અવાજ સંભળાતો નહોતો છતાંએ મને સ્પષ્ટ સંભળાયું કે જાણે ધુગ્ ધુગ્ ધુગ્ ધુગ્ કરતા જોરમાં પડતા જળધોધના અવાજ સમાન કૌતુકપૂર્ણ હાસ્ય કરતી કરતી અનેક કન્યકાઓ જાણે એક બીજાને રમતમાં પકડવા દોડતી હોય, તેવી રીતે એક પછી એક નદીમાં સ્નાન કરવાને માટે મારા સામું દ્રષ્ટિપાત કર્યા સિવાય ઉતરી આવતી હતી. એ મને દેખા દેતી નહોતી એટલે હું પણ એમનાથી મારી જાતને અદ્રસ્ય જ માની લેતો હતો. નદીનાં પાણી ઘણાં જ શાંત હતાં પરંતુ હું સમજી શક્યો કે આ કન્યકાઓના કંકણભૂષિત કરકમળોથી નદીનાં શાંત અને સ્વચ્છ પાણી હાલી ગયાં, ઉછળી રહ્યાં કન્યકાઓ અંદર જળક્રીડા કરવા પડી. હસતી હસતી પરસ્પર પાણીની છાલકો ઉરાડતી મસ્તી કરવા લાગી. કેટલીક પાણીમાં તરવા લાગી અને એમના પાદપ્રહારથી ઉડતાં જળબિંદુઓ માળામાંથી તુટેલાં મોતીની માફક ચમકી રહ્યાં.

મારાં તો રોમાંચ ખડાં થઇ ગયાં, ભયથી, હર્ષથી કે કૌતુકથી તે હું ન કહી શકું તેમને નજરો નજર જોવાની મને પ્રબળ ઇચ્છા થઇ આવી પરંતુ મારાં ચક્ષુ કાંઇ જોઇ શક્યાં નહિ. વિચાર થયો કે બરાબર કાન માંડીને એમનો તમામ વાર્તાલાપ સાંભળી લઉં. મેં તો બહુએ કાનને ખેંચ્યા પણ તીડના ચીંચીં અવાજ શિવાય મારા કાન

કશુંયે ન સાંભળી શકયા મારી આગળ જાણે અઢીસો વર્ષનો લાંબો કાળો પડદો લડકતો હોય એમ મને જણાયું. જાણે હું બીતો બીતો પડદાનો એક છેડો ઉંચો કરીને અંદર શું બની રહ્યું છે તે જોવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. પરંતુ અંદરનું દશ્ય તો અંધકારમાં સંપૂર્ણપણે ઢંકાઇ ગયું હતું.

પવન બંધ હતો તેથી કઠારો ખરેખરો ત્રાસ આપતો હતો, પણ એટલામાં પવનની લહેરી આવી અને સરિતાનું સ્થિર પાણી જોતજોતામાં અપ્સરાના કેશકલાપની માફક સંકુચિત થઈને પાછું વળવા લાગ્યું. સંધ્યાકાળની કાળી છાયાથી વનભૂમિ આચ્છન્ન થઈ ગઈ હતી અને જાણે દુઃખસ્વપ્નમાંથી એ ઝબકી ઉઠી હોય તેમ એમાંથી ગણગણાટ કરતો અવાજ આવ્યો. ચાહે એને સ્વપ્ન કહો કે ચાહે સત્ય કહો. અઢીસો વર્ષ પૂર્વની પેલી અદશ્ય મરીચિકાનું મને હમણાં જે ક્ષણિક દર્શન થયું હતું તે પણ એક પલકમાં અદશ્ય થઈ ગયું. જે માયામયી રમણીઓ મારી પાસે થઇને વિદેહરૂપે દ્રુતગતિથી, શબ્દહીન ઉચ્ચ હાસ્ય કરતી સુસ્તા નદીના જળમાં સ્નાન કરવા ગઇ હતી તે જળથી નીતરતાં કપડા નીચોવતી પાછી ગઇ નહિ; પરંતુ પવન જેમ ગંધને ખેંચી જાય તેમ આ રમણીયો હવાના હેલકારામાં જ જાણે અદ્ધર ઉડીને ચાલી ગઈ.

તે વખતે મને એવી આશંકા થઈ કે મને એકાંતમાં એકલો જોઇને કવિતા દેવી મારા મસ્તિષ્કમાં ઘુસી ગઈ. હું બિચારો રૂનું મહેસુલ વસુલ કરતો ગમે તે રીતે મારૂં પેટ ભરતો હતો, તેમાં સર્વનાશિની આ ડાકણ મારો સર્વનાશ કરવા ઉદ્યુક્ત થઇ રહી. મેં મારા મનને કહ્યું કે આજે અચ્છી તરેહથી મારે જમવું. પેટ ભૂખ્યું રહેવાથી સર્વ પ્રકારના અસાધ્ય રોગો તેમાં ભરાઈ જાય છે. મેં ભટને બોલાવીને કહ્યું કે આજે તો લહેજતદાર, વિપુલપણે ઘી સાકર આવે એવું મિષ્ટ ભોજન બનાવો.

બીજે દિવસે આગલા દિવસનો સર્વ વ્યાપાર મને તો શેખચલ્લીના વિચારો જેવો જ લાગ્યો. પ્રસન્ન ચિત્તે સાહેબ શાહી સોલા ટોપી પહેરીને હું મારા કામે ચાલ્યો ગયો. એ દિવસે મારે ત્રિમાસિક રીપોર્ટ લખવાનો હતો એટલે હું ઘેર મોડો આવવાનો હતો, પણ સંધ્યાકાળ થતાં પહેલાં તો જાણે મને કોઈ મહેલ તરફ ઘસડી જતું હોય એમ લાગ્યું. કોણ ઘસડતું હતું તે હું નથી કહી શકતો, પણ મને એમ માલમ પડયું કે કોઈ મારી રાહ જોઈ રહ્યું છે; માટે હવે મારે વિલંબ કરવો કામનો નથી. રીપોર્ટ અધુરો મુકીને જ હું ઉઠયો, માથે ટોપી મુકી દીધી અને સંધ્યાકાળના અંધારાથી ધુસર અને ઉજ્જડ જણાતા માર્ગમાં મારી ગાડી દોડાવતો હું મહેલની નજદીક આવી પહોંચ્યો. દાદરે ચઢતાં જ પહેલે માળે એક વિશાળ પ્રધાનખંડ આવેલો છે, અને તેમાં મોટા જબ્બર ત્રણ સ્તંભો ઉપર નકસીદાર કમાનો કરેલી છે અને ઉપર સુંદર છત જડી લીધી હતી. આ સુમસામ પ્રધાનખંડ એકાંત અને નિર્જનતાના ભારથી રાત અને દિવસ પીડાયા કરતો હતો. દિવસ હમણાં જ આથમ્યો હતો એટલે હજુ દીવા થયા નહોતા. જેવું બારણું મેં ઠેલીને ઉઘાડયું અને હું અંદર પ્રવેશ કરતો હતો. તેવું જ મહેલની અંદર ભારે ગભરાટ મચી રહેલો મને જણાયો. જાણે માણસનું એક મોટું ટોળું ગભરાટમાં એકાએક વીખરાઈ ગયું અને નાસી જવાની ઉતાવળમાં કેટલાક બારણા તરફ, કેટલાંક બારી તરફ, કેટલાંક ચાલમાં, એમ અહીં તહીં દોડી ગયાં.

મારી દૃષ્ટિએ એમાંનું કશુંયે ન દેખાયું. હું તો વિસ્મય પામતો ઉભો રહ્યો. મારા શરીરમાં એક પ્રકારના આનંદના આવેશથી રોમાંચ ખડાં થઈ ગયાં અને બહુ દિવસની લુપ્તાવશિષ્ટ અત્તરની મૃદુ સોડમ મારી નાસિકામાં પ્રવેશ કરવા લાગી. હું આ દીપહીન, જનહીન મોટા મહેલના પ્રધાનખંડમાં પ્રાચીન પત્થરના થાંભલાઓની વચમાં ઉભો રહ્યો હતો. જાણે ફૂઆરા ઉડી રહ્યા હતા અને આરસપહાણની ફરસ

ઉપર પડતા તેના જળનો ઘુઘુ અવાજ આવ્યા કરતો હતો. સીતાર વાગ્યા કરતો હતો, સુવર્ણ અલંકારોનો ખણખણાટ, ઘુઘરીઓનો રણકો, ઘડીઆળના ઘંટાનો મધુર નાદ, દૂર દૂર નોબતનો મીઠો સુર, પવનથી હાલતાં છતમાં લટકાવેલાં દીવાનાં કાચનાં ઝુમ્મરની પાંદડીઓનો ખણખણ કરતો અવાજ, ચાલમાં લટકાવેલાં પીંજરમાંથી બુલબુલોનું મધુર સંગીત, બાગમાંના સારસ પક્ષીનો કલરવ વિગેરે અલૌકિક ગુંજન સાંભળીને હું તો પાગલ જેવો બની ગયો.

મને એક પ્રકારનો મોહ ઉત્પન્ન થયો અને મને એવુંજ ભાસવા માંડ્યું કે આ અસ્પસ્ય અગમ્ય અને અલૌકિક દૃશ્ય જ જગતમાં સત્ય વસ્તુ છે. બાકી બીજું બધું તો મિથ્યા સ્વપ્નવત્ છે. હું છું એટલે કે અમુક અમુકનો જ્યેષ્ટ પુત્ર, રૂનું મહેસુલ વસુલ કરનાર, મહિને સાડીચારસોનો પગાર ખાનાર છું અને સોલા ટોપી પહેરીને ડૉગ કાર્ટ હાંકતો રોજ ઑફીસ જાઉં છું એ બધું મને એવું મીથ્યા હાંસી રૂપ જણાયું કે, હું એ વિશાળ નિસ્તબ્ધ અંધકારપૂર્ણ પ્રધાનખંડની વચમાં ઉભો રહીને હા હા હા કરીને અટ્ટહાસ્ય કરવા લાગ્યો.

એજ વખતે મારો નોકર સળગાવેલું ફાનસ લઇને આવી પહોંચ્યો. મને ખબર નથી એણે મને ગાંડો ધારી લીધો હોય તો પણ એજ વખતે મને પાછું સ્મરણ થઇ આવ્યું કે ખરેખર હું અમુક અમુકનો જ્યેષ્ટ પુત્ર છું મેં એ પણ મારા મનમાં જાણી લીધું કે પૃથ્વીની અંદર અથવા બહાર કોઈ ઠેકાણે અદૃશ્ય ફુવારા નિરંતર ઉડયા કરે છે, કોઈ અદૃશ્ય આંગળીઓના સ્પર્શથી મોહક વાદ્ય મધુર સ્વર કાઢી રહ્યું છે. એ બધી વાતોનું વર્ણન કરવા તો અપણા કવિવરોજ સમર્થ છે. બાકી એટલું તો ચોક્કસ હતું કે હું બહરીચના બજારમાં રૂનું મહેસુલ ઉઘરાવીને દર મહિને રૂપીઆ સાડીચારસોનો પગાર પેદા કરતો હતો. મને જે વિચિત્ર પ્રકારનો ભ્રમ થયો હતો

તેનું સ્મરણ થતાં, દીપકના અજવાળામાં ટેબલ ઉપર પડેલું ન્યુસપેપર વાંચતો વાંચતો હું આનંદિત બનીને ખડખડાટ હસી પડ્યો.

પેપર વાંચીને મેં વાળું કર્યું. પછી દીવો ઓલવીને હું પથારીમાં પડ્યો. અંધકારમય જંગલથી ઘેરાયેલા અવાલી પહાડની ઉપર આકાશમાં આવી રહેલો એક અતિ ઉજ્વલ તારો લાખો અને લાખો ગાઉ દૂરથી મહેલની ઉઘાડી રહી ગયેલી બારીની અંદર ડોકીયાં કરીને એ સાધારણ પલંગ ઉપર પાડેલા રૂનું મહેસુલ ઉઘરાવનાર કલેકટરને તાકી તાકીને જોઇ રહ્યો હતો. આનો વિચાર કરતો કરતો હું ક્યારે ઉંઘી ગયો અને કેટલું ઉંઘ્યો તેનું મને સ્મરણ રહ્યું નથી. હું એકાએક ઝબકીને જાગી ઉઠ્યો પણ નતો મેં કોઇનો અવાજ સાંભળ્યો, નતો કોઈ માણુસ મારા જોવામાં આવ્યું. ફક્ત પેલા પહાડો ઉપરનો પ્રકાશિત તારો અસ્ત થતો જોવામાં આવ્યો, અને કૃષ્ણ પક્ષના ક્ષીણ ચંદ્રમાનો પ્રકાશ મ્લાન ભાવથી છુપો છુપો પોતાના ઘુસણીયાવેડાથી લજ્જાતો ધીમે ધીમે મારી બારીમાં પ્રવેશ કરતો હતો.

મને કોઈ મનુષ્ય દેખાયું નહિ, છતાં જાણે મને કોઈ સ્ત્રી ધીમે ધીમે ખેંચતી ન હોય, એમ લાગ્યું. સુવર્ણની વીંટીઓથી વિભૂષિત એની પાંચે આંગળીઓથી એની પાછળ પાછળ આવવાને મને એ બોલાવી રહી હતી. કાંઇપણ અવાજ કર્યા વિના હું ઉઠ્યો અને તે સ્ત્રીની પાછળ ચાલ્યો. સેંકડો ઓરડાઓવાળા, શૂન્યતા ભરેલા નિદ્રિત ધ્વનિ અને સચેત પ્રતિધ્વનિથી વ્યાપ્ત એવા આ વિશાળ મહેલમાં મારા શિવાય કોઇપણ મનુષ્ય નહોતું, છતાં ડગલે અને પગલે મને એવો ભય લાગતો કે મારાં પગલાંના અવાજથી કોઈ જાગી ઉઠશે ? મહેલના ઘણા ખરા ઓરડાઓ તો બંધજ રહેતા અને તેમાં તો હું કદીએ ગયો નહોતો. હું મારી અદ્દશ્ય માર્ગદર્શિકા પાછળ હળવે હળવે પગ મૂકતો શ્વાસ ભર્યો ચાલ્યો જતો હતો. ક્યાં

તે હું કહી શકતો નથી. અમે કેટલીએ સાંકડી અંધારી ગલીઓ વટાવી, કેટલાંએ સભાગ્રહો ઓળંગ્યાં અને કેટલાંએ ગુપ્ત ભોંયરાંમાં પ્રવેશ કર્યો.

મારી આ મધુર માર્ગદર્શિકાને જો કે હું મારાં ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકતો નહોતો, છતાં એનું સુંદર અંગ મારાં મન ચક્ષુથી અગોચર ન રહી શક્યું. એ આરબ કન્યકા હતી. એના હાથ આરસ-પહાણ જેવા મજબુત અને લીસા હતા અને તે એના વસ્ત્રમાંથી જણાતા હતા. એણે માથે બુરખો નાખી દીધો હતો અને કમરમાં વાંકી કટાર ખોસી હતી. મને લાગ્યું કે અદ્‌ભુત કથારસની સૃષ્ટિ-માંથી એક હજાર અને એક રાત્રિઓમાંની એક અરેબીયન રાત્રિ ઉડતી ઉડતી આજ મારી પાસે આવી પહોંચી, અને તે મધ્ય રાત્રિએ બગદાદ શહેરની સાંકડી અંધારી ગલીઓમાં થઈને સંકટથી વ્યાપ્ત એવા પ્રેમમિલન સ્થાનમાં હું જતો હતો.

આખરે મારી માર્ગવાહિની એક ભૂરા રંગના પદડા આગળ જઈને એકદમ અટકી અને મને આંગળીને ઇશારે કાંઈક બતાવતી હોય એમ જણાયું. ત્યાં કોઈ નહોતું, પણ ઓચિંતા ભયથી મારા હૃદયમાં ફરતું લોહી ઠરી ગયું. પેલા પડદા પાસે જમીન ઉપર એક કમતી જરકસીનો જામો પહેરીને, ખોળામાં નાગી તરવાર રાખીને લાંબા ટાંટીઆ રાખીને, એક હબસી બેઠો બેઠો ઝોકાં ખાતો મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો હોય એમ મને જણાયું. મારી માર્ગદર્શિકા એ હબ-સીના પગ ઉપરથી કુદી પડી અને એણે પડદાની ઝાલર ઉંચી કરી એટલે અંદર એક પર્શીયન ગાલીચો પાથરેલી ફર્શનો કેટલોક ભાગ દેખાયો અને તખ્ત ઉપર કોઈ રમણી બેઠેલી હતી. તે કોણ હતી તે મારાથી જોઈ શક્યું નહિ, પરંતુ નારંગી રંગની મખમલના ગલીચા ઉપર આલસ્ય ભાવથી મુકેલાં અને જરીનાં ભરેલાં સ્લીપર પહેરવાથી સુશોભિત લાગતાં તેના બે ચરણો મારી દૃષ્ટિએ પડ્યાં. એક બાજુએ

સ્તબકમાં થોડાં સફરજન, નારંગી, અને દ્રાક્ષના ઝુમખા પડી રહ્યા હતા એની પાસે બે નાની કાચની પ્યાલી અને સુવર્ણ રંગની શરાબની બાટલી પડેલી હતી. આ સામગ્રી આવનાર અતિથી માટે તૈયાર કરી રાખી હતી. એક પ્રકારની માદકતા લાવી મુકનાર મહેક મહેક થતી અંદર બળતી ધૂપની સુગંધે મને વિવશ બનાવી દીધો.

ધડકતે હૃદયે પેલા હબસીના લાંબા કરેલા પગને ઓળંગી જવાનો હું પ્રયત્ન કરતો હતો એટલામાં એ ઓચીંતો ઝબકીને જાગી ઉઠ્યો અને ઉભો થયો, એટલે એના ખોળામાં પડેલી તલવાર ખણણણ અવાજ કરતી ફરશ ઉપર પડી ગઇ.

ઓચીંતી વિકટ ચીસ સાંભળીને હું પણ ચમકી ઉઠ્યો. જોયું તો હું મારા પલંગ ઉપર બેઠો હતો અને મારા અંગમાં પરસેવાના રેબઝેબ છુટી રહ્યા હતા. સવારના પ્રકાશમાં કૃષ્ણપક્ષનો ચંદ્ર ઉજાગરાને લીધે થાકી ગયેલા રોગીની માફક ફીક્કો પડી ગયેલો જણાતો હતો, અને અમારો પેલો ગાંડો મહેરઅલી નિત્ય નિયમ અનુસાર જનશૂન્ય માર્ગમાં " હટ જાઓ, હટ જાઓ " નો પોકાર કરતો ચાલ્યો જતો હતો.

આ પ્રકારે અરેબીયન રાત્રિઓમાંની એક રાત ઓચીંતી ખતમ થઇ ગઇ; પણ હજુ તો બીજી હજાર રાતો બાકી હતી.

પછી મારા દિવસ અને રાત્રિ બેનો પરસ્પર વિરોધ જાગ્યો. દિવસ ઉગે એટલે પેલી શૂન્ય સ્વપ્નમયી માયાવી રાત્રિને અભિશાપ આપતો થાકેલા શિથિલ શરીરે હું મારા કામ ઉપર ચઢી જતો; પરંતુ રાત પડવાનો સમય થતો એટલે કામકાજના બંધનથી જકડાઇ ગયેલું મારૂં જીવન મને મિથ્યા માયા જેવું લાગતું હતું.

રાત પડતી એટલે ઉન્માદકારિણી મોહજાળમાં વળી પાછો હું ફસાઇ પડતો. હું દંતકથાને પાને મારો વેષ ભજવતો ગત યુગનો

અજ્ઞાત મહાપુરૂષ બની જતો. તે વખતે આ મારો વિલાયતી પોષાક મને બીલકુલે રુચિકર થઈ પડતો નહિ તે વખતે તો પ્રિયતમા સાથે વિચિત્ર રીતે મિલન સુખ ભોગવવાની આતુર જિજ્ઞાસાથી જાણે શિર પર લાલ મખમલની ટોપી અડાવી, ખુલતો પાયજામો, જીકની ભરેલી બંડી અને લાંબો ભોંયે રોળાતો રેશમી ઝબ્બો પહેરીને, અત્તર સુવાસિત રૂમાલો હાથમાં રાખીને, બનીઠનીને મોઢામાં ખુશબોદાર તમાકુનો હુક્કો ગગડાવતો એક મોટા ગાદલા ઉપર મોજથી પડતો.

રાત્રિનો અંધકાર જેમ વધતો જતો તેમ એવી આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ બનવા લાગતી કે એનું વર્ણન પણ મારાથી થઈ શકે એમ નથી. જાણે સુંદર વાર્તાના ખંડો વસંત ઋતુના પવનની લહેરીમાં આ વિશાળ મહેલના ચિત્ર વિચિત્ર ઓરડામાં ઉડી ઉડીને ભરાઈ જતા તેમની પાછળ હું કેટલાક અંતર સુધી તો દોડી જતો પણ મને તો તેનો અંતજ જણાતો નહોતો; છતાં તેમનું અનુસરણ કરતો કરતો હું આખી રાત ઓરડે ઓરડે ફરી વળતો.

આ ખંડ સ્વપ્નના આવર્તની ભીતર, હીનાની સુગંધ, સીતારના ઝુન ઝુન ઝુન અવાજ અને સુગંધિત જલકણોથી પૂર્ણ હવાની લહરીઓની મધ્યમાં વિદ્યુતના ચમકારાની માફક એક સુંદરાંગી રમણીનું ઝલપ ઝલપ મુખ હું જોઈ શક્યો. એણે કેસરી રંગનો પાયજામો પહેરેલો હતો. ગોરા ગુલાબી કોમળ પગમાં સોનેરી જીકનાં ભરેલાં સ્લીપર પહેરેલાં હતાં. અંગે સોનેરી બુટ્ટાવાળો તસતસતો કમખો પહેર્યો હતો. માથે લાલ ટોપી શોભી રહી હતી અને એ ટોપીની સોનેરી ઝાલરો એના હિમધવલ કપોલમાં મોહક રંગ પુરી રહી હતી.

એ સુંદરાંગીએ મને ઉન્મત્ત બનાવી મુક્યો. એની શોધમાં નિદ્રા દેવીના મોહમય સ્વપ્ન પ્રદેશમાં ભુલભુલામણી વાળી ગલી-કુંચીઓમાં થઇને હું ઓરડે ઓરડે ભટકી વળતો.

કેટલીક વાર રાતે મોટા આયના પાસે બે મોટા દીવા બળતા રાખીને ઘણી જ સાવધાનતાપૂર્વક હું શાહજાદાની માફક સજીને તૈયાર થતો હોઉં તે વખતે ઓચીંતી આયનામાં મારા પ્રતિબિંબની પાસે પેલી પર્શીયન સુંદરાંગીની છાયા પણ મને દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. કોઈવાર પોતાની ગરદન નમાવતી, કોઈ વાર પોતાનાં મોટાં કાળાં નયનમાંથી દુઃખ અને તીવ્ર વિલાસપૂર્ણ કટાક્ષપાત કરતી, એના અધરોષ્ઠ ઉપર અસ્ફુટ વાચાનો ભાસ આપતી, નવપલ્લવિત થતી લતાની સમાન યૌવનમદમાતા પોતાના નાજુક લલિત અંગને મોહક મરોડ આપતા, ચંચળ ચાલે ચાલતી, હાસ્ય-કટાક્ષ અને આભૂષણોની ચમકની ચીણગારીયો વરસાવતી એ રમણી પાછી ગેબ થઈ જતી. પહાડો ઉપરની વનસ્પતિની સુગંધી ખેંચી લાવતો પવન પોતાના જંગલી ઝપાટાથી મારા દીપકને બુઝાવી નાખતો એટલે કપડાં કાઢીને હું પથારીમાં પડતો. મારી આંખો મીચાઈ જતી, મારા શરીરમાં આનંદનો સંચાર થઈ રહેતો. તે સમયે મારી આસપાસ હવામાં, પહાડી ફૂલોની મહેકમાં જાણે લાડ, ચુંબન, કોમળ કરસ્પર્શ આ શાંત અંધકારમાં વ્યાપ્ત થઈને ઘુમી રહ્યાં હતાં. વળી મારા કર્ણમાં મધુરાં ગુંજન થતાં સંભળાતાં. મારા મુખમંડળ ઉપર જાણે કોઈના મુખનો સુગંધિત શ્વાસ આવ્યા કરતો હતો. મારા ગાલ ઉપર મૃદુ સૌરભ અને સુવાસિત રૂમાલ ઉડી ઉડીને સ્પર્શ કરતા હતા. પછી ધીરે ધીરે કોઈ અગમ્ય નાગણ મારી આસપાસ વીંટાઈને મને મૂર્છિત કરી નાખે એવી જબર ચુડ ભેરવી દેતી હતી, એટલે હું દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતો અચેતન થઈ જતો અને ગાઢી નિદ્રામાં પડી જતો હતો.

એકવાર સાંઝે ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવા જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો તે વખતે, તમે ફરવા ન જશો એવા મને કોઈ કાલાવાલા કરતું લાગ્યું. તે કોણ હતું તે હું કહી શકતો નથી. પણ એ કાલાવાલા મેં

તે દિવસે ગણકાર્યા જ નહિ. ઘોડી ઉપર ભેરવેલાં મારાં કોટ અને ટોપી લેવા હું જતો હતો એટલામાં સુસ્તા નદીની રેતી અને અવાલી પહાડ ઉપરનાં સૂકાં પાદડાંની પતાકા ફરકાવતું અચાનક વાવાઝોડું આવી પહોંચ્યું, અને તેમાં મારો કોટ અને ટોપી અદ્ધર ઉડી ગયાં. તેની સાથે જ હર્ષનિર્ભર હાસ્યનો મધુર ધ્વનિ ગાજી ઉઠયો અને તે ઠેઠ આસમાને ચડીને અસ્તાચળમાં જઇને લીન થઈ ગયો.

હું ફરવા ન જઈ શકયો, અને બીજે દિવસથી મેં મારો પેલો વિલાયતી કોટ અને હેટ પહેરવાં બીલકુલ છોડી દીધાં.

તે દિવસે પણ મધ્ય રાત્રે મર્મભેદી દુઃખથી જાણે કોઈ ડુસકે ડુસકે રડી રહ્યું હતું. જાણે મારા પલંગની નીચે, ફર્શની નીચે એ રાક્ષસી મહેલની પત્થરની દીવાલની નીચે આવેલી અંધકારપૂર્ણ કબરની ભીતરમાંથી કોઈ કાકલુદીપૂર્ણ સ્વરે રડતું હતું ને કહેતું હતું. "તમે મને અહીંથી બચાવીને અન્યત્ર લઈ જાવ. આ કઠિન માયાનાં, મૃત્યુ સમી નિદ્રાનાં અને મિથ્યા સ્વપ્નનાં દ્વાર તોડી પાડીને તમારી સાથે ઘોડા ઉપર બેસાડીને, તમારી છાતી સરસી ચાંપીને, પહાડો અને જંગલોમાં થઇને નદીને ઓળંગીને મને તમારા સૂર્યપ્રકાશિત ઘરમાં લઈ જાવ."

"હું કોણ છું? હું કેવી રીતે તારો ઉદ્ધાર કરૂં? આ સ્વપ્નના ભયંકર વમળમાંથી હું કઈ ડુબતી સુંદરીને જીવંત કામનાને કિનારે ખેંચી લાવું? ઓ મધુર દિવ્ય રૂપધારિણી તું કયારે અને કયાં જન્મી હતી? કયા શીતળ ઝરણાને આરે, કઈ ગૃહહીન આરબ રમણીના ગર્ભમાં તું ઉત્પન્ન થઈ? તને એવો કોણ લુંટારો વનલતાની પુષ્પ-કળીની માફક માતાની ગોદમાંથી અલગ કરીને, વિજળીના વેગવાળા અશ્વ ઉપર બેસાડીને, મરુભૂમિ વટાવીને, કયા બાદશાહના શહેરના દાસીયોના બજારમાં વેચવા માટે લઈ ગયો હતો? ત્યાં બાદશાહના કયા નોકરે તારી નવવિકસિત સલજ્જ કાતર યૌવનની શોભા નિરખીને

સુવર્ણમહોરોથી તને ખરીદી લીધી, તને પાલખીમાં બેસાડી અને રાજાના જનાનામાં ઉપહારરૂપે તને અર્પણ કરી દીધી ? અરે એ અંતઃપુરનો શો ઇતિહાસ છે ? ત્યાં સારંગીનું સંગીત, ઘુંઘરીઓનો ઝણકાર, તરવારનો ચમકાર, શીરાજી શરાબનો સ્વાદ અને કટાક્ષની ચોટ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? એક બાજુએ અસીમ ઐશ્વર્ય અને બીજી બાજુએ અનંત કારાગારવાસ ! તારી જમણી અને ડાબી બાજુએ ઉભેલી એ બાંદીઓ તને ચમર ઢોળે છે તે વખતે તેણે પહેરેલા કંકણમાં જડેલા હીરા ઝળકી ઉઠે છે. રાજાઓનો રાજા તારાં કોમળ ચરણો આગળ ઘુંટણીએ પડયો હતો. બહાર યમદૂત જેવો જણાતો ભયાનક એબીસીનીયન હબસી દેવદૂતનો પોશાક ધારણ કરીને હાથમાં નાગી તલવાર લઇને બેઠો હતો, ત્યારે રક્તકલુષિત ઇર્ષ્યા–કૈનષડયંત્ર–સંકુલ ભીષણ ઉજ્જ્વલ ઐશ્વર્યના પ્રવાહમાં વહેતી વહેતી ઓ મરુભૂમિની પુષ્પમંજરી, તું કયા નિષ્ઠુર મૃત્યુના મુખમાં ચાલી ગઇ ? અથવા તો કયા નિષ્ઠુરતર અને સુંદરતર સ્થાનમાં તારૂં પ્રસ્થાન થયું ?"

એવામાં પેલો ગાંડો મહેરઅલી ઓચિંતો બરાડી ઉઠયો " દૂર હઠો, દૂર હઠો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે. " મેં આંખ ઉઘાડીને જોયું તો બહાર અજવાળું થઇ ગયું હતું. મારો ચપરાશી આવીને મને આજના ટપાલના કાગળો આપી ગયો. મારો રસોઇયો આજે શું ભોજન બનાવવું છે તે મને પૂછવા આવીને ઉભો રહ્યો.

મેં કહ્યું " હવે મારાથી અહીં એક ઘડી પણ નહિ રહી શકાય. " તેજ દિવસે મેં મારો સરસામાન પેક કરાવી દીધો અને ઑફિસના મકાનમાં હું રહેવા ગયો. મને ઑફીસમાં રહેવા આવેલો જોઇને વૃદ્ધ કરીમખાં જરા હસ્યો. મને ખરો ચાટકો લાગી ગયો પણ બોલ્યા વિના હું મારે કામે લાગી ગયો.

સાંજ પડી એટલે પાછો હું શૂન્યમનસ્ક થઇ ગયો મને

લાગ્યું કે મારે સંકેત સ્થાને જવાનું છે. રૂનો હિસાબ તપાસવાનું કામ મને માલવિનાનું લાગ્યું અને નિઝામનું રાજ્ય પણ કીસ ગણતીમાં, એમ મને થયું. વર્તમાન વિષયની વાતો અને મંત્ર માટે જે ચારે તરફ ભટકી રહ્યા છે. માથા પટકી રહ્યા છે. તે તમામ મને નિર્જીવ અર્થશૂન્ય અને તુચ્છ ભાસવા લાગ્યું.

મારી લેખિની મેં નીચે મુકી દીધી, ચોપડા મોટા અવાજથી બંધ કરી દીધા અને ડૉગકાર્ટમાં બેસીને ફરવા નીકળી પડ્યો. મારી ડૉગકાર્ટ બરોબર સંધ્યાકાળ વખતે પેલા વિશાળ મહેલના દરવાજા આગળ આવીને આપોઆપ ઉભી રહી. ધડધડ ધડધડ કરતો હું દાદર ચઢી ગયો અને પેલા પ્રધાન ખંડમાં ગયો.

અહીં શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હતું. મારા ઉપર રીસ ચઢી હોય તેમ કાળા અંધારા ઓરડાઓનાં જાણે મોં ચઢેલાં હતાં. મારૂં હૃદય અનુતાપથી પૂર્ણ હતું, પરંતુ હું કોના મોઢા આગળ મારો એ અનુતાપ વ્યક્ત કરૂં ? હું કોની પાસે ક્ષમાની યાચના કરૂં ? ત્યાં કોઈ જણાતું નહોતું. શૂન્ય મને હું ઓરડે ઓરડે ફરી વળ્યો. જો મારી પાસે સીતાર હોત તો હું પેલી અજ્ઞાત રમણીને તે વગાડીને સંભળાવત. અરે દીપક, ગરીબ બિચારૂં પતંગીયું તારી પાસેથી નાસી છુટયું હતું છતાં એ ફરીથી તારી પાસે આવ્યું છે. એને આટલો ફેરો માફ કર. એની પાંખોને બાળી દે, જ્યોતમાં એને ભસ્મીભૂત કરી દે.

એકાએક ઉંચેથી મારા કપાળ ઉપર બે અશ્રુબિંદુ પડયાં. તે દિવસ અવાલીના પહાડો ઉપર તેનાં શિખર ઢંકાઇ જાય એવાં ઘન વાદળાં ચઢી આવ્યાં હતાં. કાળું જંગલ અને સુસ્તાનાં અભ્રરંગી જળ જાણે આતુરતાથી કોઈની રાહ જોઈ રહ્યાં હોય તેમ એકદેશીય દૃષ્ટિથી સ્થિર થઈ રહ્યાં હતાં. એવામાં અચાનક ભૂમિ, જલ અને આકાશ ધ્રુજી ઉઠયાં. સાંકળો તોડીને નાઠેલા, ઉછળી આવેલી ગાંડછાવાળા

હાંતીયાં કરતા દોડતા ગાંડાની માફક વિજળીઓના કડાકા કકડાવતું ભયંકર વાવાઝોડું આખા જંગલમાં પૂર્ણ વેગથી પ્રસરી ગયું. મહેલના નિર્જન આવાસોનાં દ્વાર ભડાભડ બંધ થઈ ગયાં અને જાણે દુ:ખનો પોકાર કરતાં હોય એવો રડતો સ્વર કાઢી રહ્યાં હતાં.

નોકરો બધા ઑફિસમાં હતા એટલે કોણ દીવો કરે ? રાત તો અંધારી ઘોર હતી. ઘાડા અંધકારમાં મને સ્પષ્ટ અનુભવ થયો કે એક રમણી પલંગની નીચે ગાલીચા ઉપર ઉંધા મુખે પડી પડી એના માથાના વાળને પીંખી રહી હતી, બલકે ખેંચીને તોડતી હતી. એના સુંદર કપાળમાંથી રુધિર વહી રહ્યું હતું. ઘડીમાં શુષ્ક તીવ્ર અટ્ટહાસ્ય કરતી એ હસી ઉઠતી, ઘડીમાં મંદ મંદ રડયા કરતી હતી. કિંમતી ચોળી હાથ ઘાલીને ફાડી નાખીને બે હાથે છાતી કુટી રહી હતી. એટલામાં બારીમાંથી પવનનો સુસવાટો આવ્યો અને તેની સાથેજ વરસાદની જોસબંધ ઝડીઓ પડવા લાગી અને તેની વાછંટોથી પેલી રમણી બધી પલળી ગઈ.

આખી રાત વરસાદ વરસ્યા કર્યો અને પેલું રોવું કકળવું પણ ચાલુજ હતું. હું વિષાદથી વ્યાપ્ત થતો ઓરડે ઓરડે ભટકવા લાગ્યો. મારે કોને આશ્વાસન આપવું ? કોઈ જણાતું નહોતું. આવું અઘોર કલ્પાન્ત કોણ કરતું હતું ? અને અનાશ્વાસનીય વિષાદનો શી રીતે ઉદ્ભવ થયો હશે ?

પેલો ગાંડો પોકાર કરી ઉઠયો " દૂર હઠો, દૂર હઠો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે. "

પ્રભાત થયું અને આજની ખરાબ ઋતુમાં મહેરઅલી પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે બુમો પાડતો મહેલની આગળ પાછળ રોન ફર્યા કરતો હતો. મને એકાએક ખ્યાલ આવ્યો કે આ મહેરઅલી પણ મારી માફક એકવાર આ મહેલમાં રહેતો હોવો જોઈએ અને તેથીજ

એ ગાંડો બની ગયો છે; છતાં આ આરસપહાણના રાક્ષસી મહેલના જાદુગરા મોહથી આકૃષ્ટ થઇને રોજ અહીં ટહેલ્યા કરે છે.

પવન અને વરસાદની દરકાર કર્યા વિના હું એની પાસે દોડી ગયો અને પૂછ્યું " અલ્યા મહેરઅલી, શું મિથ્યા છે ?"

એણે મને કશો જવાબ આપ્યો નહિ, પણ મને ધક્કો મારીને એ સર્પનાં જડબાંથી આકૃષ્ટ થયેલા ઉડતા પક્ષીની માફક ચીસો પાડતો રોન ફરવા લાગ્યો; અને દૂર હટો, દૂર હટો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે–ના પોકારથી પોતાની જાતને ચેતવણી આપવાનો જીવતોડ પ્રયત્ન કરતો હતો.

વરસાદમાં હું ગાંડાની માફક મારી ઑફીસે દોડ્યો અને કરીમખાનને પૂછ્યું " કરીમખાન, આ બધાનો શો અર્થ હશે ? "

એ વૃદ્ધ મને નીચેની મતલબની વાત કહી.

ઉક્ત બાદશાહી મહેલમાં એક સમય અનેક અતૃપ્ત વાસનાઓ–અનેક ઉન્મત્ત સંભોગની જ્વાળાઓ ઉડયા કરતી હતી. એ સર્વ દીલોના જ્વલનથી. એ સર્વ નિષ્ફળ કામનાઓના અભિશાપથી આ મહેલના પ્રત્યેક પથ્થર ભૂખ્યા અને તરસ્યા બની ગયા હતા. અને તે સજીવ મનુષ્યને જોઇને લુબ્ધ પિશાચની માફક તેને જાણે પોતાની દાઢમાં ગ્રસી લેવાને તીવ્ર ઇચ્છા પ્રકટાવી રહ્યા હતા. જે કોઈ આ મહેલમાં લાગલાગટ ત્રણ રાત્રિ રહેતો તે ફરીથી બહાર નીકળવા પામતોજ નહિ. કેવળ મહેરઅલી બહાર નીકળી શકયો હતો, પણ ત્યારે એ ગાંડો થઈ ગયો. મેં પૂછ્યું " ત્યારે મારી મુક્તિનો કોઇજ માર્ગ નથી ? " વૃધ્ધે કહ્યું " એક માર્ગ છે. પણ તે ઘણો વિકટ છે. હું તમને તે કયો છે તે કહીશ, પણ પ્રથમ તમે આ વિલાસ ગૃહમાં એકવાર નિવાસ કરતી એક યુવાન પર્શીયન કન્યાનો વૃત્તાંત સાંભળો. એવી આશ્ચર્યકારક અને હૃદયવિદારક ઘટના આ પૃથ્વી ઉપર બીજી બનીજ નથી. "

એવામાં સ્ટેશનના કુલીઓએ ખબર આપી કે ટ્રેન આવે છે. અમને લાગ્યું કે આટલી બધી જલદી? અમે ઉતાવળમાં અમારા બીસ્તરા વિગેરે બાંધીને તૈયાર થયા એટલામાં સ્ટેશનમાં ટ્રેન આવી પહોંચી. એ ગાડીમાં ફર્સ્ટ કલાસના ડબામાં બેઠેલ એક તરતનો જ ઉંઘી ઉઠેલ યુરોપીયન કયું સ્ટેશન આવ્યું તે જોવા બારી બહાર ડોકીયું કરી જોતો હતો. અમારા સહયાત્રી પેલા અસાધારણ પુરુષને એણે જેવો જોયો કે તરતજ " હલ્લો " કરીને હર્ષથી બુમ પાડી ઉઠયો, અને પેલાને પોતાના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બોલાવી લીધો. અમે તો સેકન્ડ કલાસના ડબામાં બેઠા એટલે પેલો અસાધારણ મનુષ્ય કોણ હતો તે પણ અમે ન જાણી શકયા. એને એની અધુરી રહેલી વાર્તા પણ સાંભળી શકયા નહિ.

મેં મારા થીયોસોફિસ્ટ મિત્રને કહ્યું " પેલો ગૃહસ્થ આપણને બેવકુફ બનાવી ગયો. એણે જે કિસ્સો આપણને સંભળાવ્યો તે આદિથી અંતસુધી બનાવટ હતી. "

એ વિષે મારા થીયોસોફીસ્ટ મિત્ર સાથે ચર્ચામાં ઉતરવાથી તેની સાથે મારે જન્મભરની તુટી.

સ્નેહ–સુચન

અનેક અવસ્થાઓ બદલ્યા પછી એના જીવનના અંત ભાગમાં ગતયૌવના ચુનીએ જે પુરુષનો આશ્રય શોધ્યો હતો, તે પણ એને ફાટેલા વસ્ત્રની માફક તજીને ચાલ્યો ગયો ત્યારે પોતાનું પેટ ભરવા એક મુઠ્ઠીભર અન્ન માટે બીજાનો આશ્રય શોધવા જવાનું હવે એને ઠીક ન લાગ્યું; બલકે તેમ કરવામાં એને અત્યંત તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો.

યૌવનદશા પુરી થતાં શુભ્ર શરદ ઋતુ જેવી ગંભીર, પ્રશાંત અને બહુ સુંદર અવસ્થા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યની એ પાકટ વય ગણાય છે. એ અવસ્થામાં જીવનની વસંતઋતુ–યૌવનાવસ્થાની ચંચળતા જણાતી નથી. સંસારની ચિંતા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે. આપણી ભલાઈ, બુરાઈ, સુખ દુઃખ પરિપક્વ દશાને પામીને આપણા અંતરાત્માને પરિણત અવસ્થામાં પહોંચાડી દે છે. એ સમયે નવીન પ્રણય કરવાની કે મુગ્ધ દૃષ્ટિથી જોવાની મનુષ્યને પ્રવૃત્તિ નથી થતી. એ સમયમાં તો જુનું સાહચર્ય જ ઠીક લાગે છે. યૌવનસૌન્દર્ય ધીમે ધીમે કરમાતું જાય છે. જે મળ્યું નથી તેની આશા છોડીને, જે આપણને છોડીને ચાલ્યાં ગયાં તેનો શોક કરવો મુકી દઈને, જેણે આપણી સાથે છેતરપીંડી કરી તેને ક્ષમા આપીને, જે આપણી નિકટ આવ્યા, જેણે આપણા ઉપર સ્નેહ દાખવ્યો તેને આપણા ગણીને

આપણે શાંતિથી વિરામ પામીએ છીએ; અને આ પ્રમાણે આપણી સર્વ આકાંક્ષાઓ આપણને તૃપ્ત થએલી લાગે છે. યૌવનના એ સાયંકાળમાં, જીવનના એ શાંતિપર્વમાં પણ જો જંપીને બેસવાનું ન ન હોય, પણ નવીન પરિચય કરવાના હોય, નવીન ચેષ્ટાઓ કરવાની હોય, નવી નવી ઉપાધિઓને લીધે દોડ દોડ કરવી પડતી હોય, તો એ અવસ્થા જેવી બીજી કઇ શોચનીય અવસ્થા હોઇ શકે ?

ચુનીના યૌવનનો સાયંકાળ હતો. તેવામાં એક દિવસ સવારમાં એણે ઉઠીને જોયું તો એનો પ્રણયી એણે સંચિત કરેલું ધન અને અલંકાર લઇને રાતોરાત નાસી ગયેલો જણાયો. ઘરનું ચડેલું ભાડું આપવા જેટલા પૈસા પણ તેણે ન રહેવા દીધા. એના ત્રણ વર્ષના બાળકને માટે દૂધ લાવવાનોએ પૈસો એની પાસે ન રહ્યો. એણે વિચાર કર્યો કે "મારી આડતરીસ વર્ષની ઉંમર થઇ છતાં એક પુરુષને પણ હું મારો ન કરી શકી, એક ઘરનો ખુણો પણ પડી રહેવાને માટે હું મારો ન કરી શકી, ત્યારે આજે ફરીથી મારે આંસુ લુછીને એજ આંખમાં અંજન લગાવીને, મોઢામાં પાનના ડુચા ઘાલીને, દાંતને રંગીને, મારા જીર્ણ થયેલા યૌવનને ચમકાવતાં મારે વારાંગના બનીને બજારમાં બેસવાનો વારો આવ્યો. હસતાં હસતાં અસીમ ધૈર્ય ધારીને નવાં હૃદય હરવાનાં—નવી જાળ ફેલાવવાની રહી. અરેરે! મારી આ સ્થિતિ!" આવા વિચાર કરતી કરતી ઘરનાં કમાડ બંધ કરીને પૃથ્વી ઉપર એ વારંવાર પોતાનું માથું પટકવા લાગી. આખો દિવસ કાંઇ પણ ખાધા પીધા વિના એ પડી રહી. સાંજ પડી. ઘરમાં ગાઢ અંધકાર વ્યાપી ગયો. એટલામાં ચુનીનો એક પુરાણો પ્રેમી "ચુની ચુની" કરીને એનાં બારણાં ખખડાવવા લાગ્યો. ચુની બારણું ખોલીને હાથમાં ઝાડુ ઝાલીને વાઘણની માફક ગર્જના કરતી દોડી. પેલો રસપિપાસુ પ્રેમી તો જીવ લઇને નાઠો.

ચુનીનું બાળક ભૂખે રડી રડીને થાકીને ખાટલા નીચે ઉંઘી

ગયું હતું તે આ ધમાલથી જાગી ઉઠયું, અને અંધારામાં " મા, મા " કરીને રડવા લાગ્યું.

ચુની પોતાના રડતા બાળકને લઇને વિજળીની માફક વેગથી દોડતી દોડતી એક પાસેના કુવામાં કુદી પડી.

કોઇના પડવાનો ધબકારો સાંભળીને પડોશીઓ ફાનસ લઇને કુવા ઉપર આવી પહોંચ્યા. ચુની અને એના બાળકને કુવામાંથી બહાર કાઢયાં. ચુની બેશુદ્ધ થઇ ગઇ હતી અને એનું બાળક મરી ગયું હતું.

ચુનીને હોસ્પીટલમાં લઇ જવામાં આવી. દવા કરવાથી એને આરામ થયો એટલે આપઘાત કરવાના આરોપ બદલ મેજીસ્ટ્રેટે એની તપાસ કરીને એને સેશન્સ કમીટ કરી.

સેશન્સ જજ એક સ્ટેચ્યુટરી સિવિલિયન મનોહરનાથ કરીને હતો. એ ઘણો કડક જજ હતો. એની કોર્ટમાં ચુનીનો કેસ ચાલ્યો અને જજે એને ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવી. આ અભાગિની ઉપર દયા લાવીને એને બચાવવા વકીલોએ તો બહુએ મહેનત કરી પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. એનું એક કારણ હતું. મનોહરનાથ આર્યમહિલાઓને એક બાજુથી દેવીઓ તરીકે ગણતો અને બીજી બાજુથી સ્ત્રી જાતિ પ્રતિ એના અંતરમાં અણવિશ્વાસ પેસી ગયો હતો. એનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સ્ત્રીઓ જાણી જોઇને પોતાના શીલનો ભંગ કરે છે, અને શાસનપદ્ધતિ ઘણી શિથિલ થઇ ગયેલી હોવાથી સમાજમાં ઘણી વિરલ સ્ત્રીઓ જ શીલવતી જોવામાં આવે છે. એનો એવો અભિપ્રાય બંધાઇ જવાનું એક કારણ હતું. તે કારણ મનોહરનાથના યૌવનનો ઇતિહાસ જાણ્યા શિવાય આપણને નહિ સમજાય.

મનોહરનાથ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે એના આચાર વિચાર બધા જુદા જ પ્રકારના હતા. તે વખતે તો આંખે એ સોનાનાં

ચસમાં ચઢાવતો, ફેશનેબલ દાઢી અને માથે સાહેબશાહી વાળ રખાવતો. એ વખતે ઠાઠમાઠથી રહેવા ઉપર એની વિશેષ દૃષ્ટિ હતી. મદ્યમાંસનો પણ એ ભોગી બની ગયો હતો. એની સાથે એક બીજી પણ લત એને લાગી હતી.

એના ઘરની નજીક એક ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેને ચંએલી નામની એક ચૌદ પંદર વર્ષની વિધવા પુત્રી હતી.

વહાણમાં બેઠાં બેઠાં સમુદ્રતટ ઉપર આવેલાં વૃક્ષોની હારમાળા આપણને જેવી રમણીય લાગે છે, તેવી વહાણુમાંથી ઉતરીને તટ ઉપર આવીને જોવાથી લાગતી નથી; તેમ બિચારી ચંએલીને વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત થવાથી થયું. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ જગત–યંત્રનું એન્જીન ઘણું જ જટિલ અને લોખંડ જેવું કઠણ છે. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ સંસાર સુખ દુઃખ, સંપત્તિ વિપત્તિ વિગેરે દ્વંદ્વોથી ભરેલું છે એ તો એમ જાણતી હતી કે જેમ નદીનો સ્વચ્છ જલ-પ્રવાહ સહજ ભાવથી વહ્યો જતો હશે. ઘરમાં એનાં માતા પિતા અને બે ભાઈઓ શિવાય બીજું કોઈ નહોતું. બન્ને ભાઇઓ સવારે જમીને નિશાળે જતા. સાંજે આવીને વાળું પાણી કરીને વળી પાછા અભ્યાસ માટે રાત્રિશાળામાં જતા હતા. બાપનો પગાર થોડો હતો એટલે છોકરાઓને ભણાવવા ઘેર માસ્તર નહોતો.

કામકાજથી પરવારતી ત્યારે ચંએલી બારીએ આવીને બેસતી અને સડક ઉપરથી માણસોની આવ જા થતી તે જોયા કરતી હતી. તરેહ તરેહના રાગ કાઢીને ફેરીયાઓ પોતાનો માલ ખપાવતા હતા. એ બિચારી તો એમ જ જાણતી હતી કે ફેરીવાળા, રસ્તે જનાર આવનાર કે માગી ખાનાર ફકીર બધાએ સુખી છે.

સવારે અને સાંજે મનોહરનાથ પૂર્ણ ઠાઠથી વસ્ત્રાલંકાર સજીને ગર્વથી છાતી ફુલાવતો એ માર્ગમાંથી જતો તે આ બાળાની દૃષ્ટિએ

વારંવાર પડતો હતો. નાની બાલિકાઓ જેમ ઢીંગલીને સજીવ માનીને તેની સાથે આનંદમાં ખેલ્યા કરે છે, તેમ વિધવા ચંબેલી મનોહરનાથને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપિત દેવતા તરીકે ધારણ કરીને તેની સાથે મનોમય રીતે ગેલ કર્યા કરતી હતી.

કોઈ કોઈવાર મનોહરનાથના ઘરમાં રોશની થઈ રહી હોય, નાચનારી આવી હોય તેના કંઠનો મધુર સ્વર અને પગના ઝાંઝરનો ઝણકાર સંભળાયા કરતો હોય, તે વખતે દીપકના પ્રકાશમાં મનોહરનાથનો દીવાલ ઉપર પડતો પડછાયો લુબ્ધ દૃષ્ટિથી જોતી જોતી એ આખી રાત જાગતી જ બેસી રહેતી. એનો વ્યથિત, પીડિત આત્મા પાંજરામાં પુરાયેલા પક્ષીની માફક દુર્દાન્ત આવેગથી હૃદયપિંજર ઉપર ચંચુ-પ્રહાર કરી રહ્યો હતો.

પોતાનો હૃદયેશ્વર આ પ્રમાણે વિલાસભોગ ભોગવી રહ્યો હતો તેથી ચંબેલીના હૃદયમાં શું થતું હશે ?

દીપક જેમ પતંગને પ્રલોભનો આપીને પોતાના તરફ આકર્ષે છે તેમ મનોહરનાથ પોતાના ઘરમાં ગાન તાનના જલસા કરીને, સ્વર્ગસમાં વિલાસસુખનાં પ્રલોભનો બતાવીને ચંબેલીને પોતાની પાસે આકર્ષી રહ્યો હતો. ચંબેલી મોડી રાત સુધી એકલી બેઠી બેઠી મનોહરનાથના ઘરનો પ્રકાશ, સંગીત અને એનો પડછાયો, તેનું પોતાની કલ્પનાદ્વારા માયા-જગત બનાવતી હતી. એ માયાપુરીની વચ્ચોવચ ચંબેલી પોતાના મનદેવતાને બેસાડતી, મુગ્ધ દૃષ્ટિથી તેને નીહાળતી, લોચન ભરી ભરીને તેનાં દર્શન કરતી અને પોતાના જીવન-યૌવનને વાસનાની આગમાં ધૂપ પેરે ભભરાવીને પોતાના નિર્જન સુનસાન ઘરમાં મનોહરનાથની પૂજા કર્યા કરતી હતી. એ નહોતી જાણતી કે મનોહરનાથના ઘરની અંદર ચાલી રહેલા પ્રમોદપ્રવાહની મધ્યમાં તો પ્રાણ ક્ષય કરનારો દાહ બળી રહ્યો છે. બિચારી વિધવાને દૂરથી શી રીતે દેખાય કે આ નિદ્રાહિન રાત્રિના

પ્રકાશની ભીતર એક હૃદયહીન નિષ્ઠુર પ્રલયની ક્રીડા ચાલી રહી હતી. ચંબેલી પોતાના સુનસાન માળની બારીમાં બેસીને પેલું માયામય સ્વર્ગ અને પોતાના કલ્પિત દેવને હૃદયમાં ધારણ કરીને પોતાનું આખું જીવન સુખ-સ્વપ્નનો અનુભવ કરતી કરતી વ્યતીત કરી શકી હોત; પરંતુ એના મનોકલ્પિત દેવ અને સ્વર્ગે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કર્યો એટલે સ્વર્ગ પણ નષ્ટ થયું અને સ્વર્ગની કલ્પના કરનાર વ્યક્તિ પણ નષ્ટ થઇને માટીમાં મળી ગઇ.

આ વિધવા ઉપર કેવી રીતે મનોહરનાથની વિકારી દષ્ટિ પડી, એણે વિનોદચંદ્ર નામ ધારણ કરીને પ્રેમથી ભરાઇ જતો પત્ર કેવી રીતે લખ્યો, ત્યાર પછી આશા, નિરાશા, ઉલ્લાસ, સંકોચમાં પ્રણયી હૃદયોના દિવસો કેમ વ્યતીત થવા લાગ્યા, ત્યાર બાદ પ્રલય જેવા ભયાનક સુખની ઉન્મત્ત અવસ્થામાં વિધવાની દષ્ટિએ આખું જગત કેવાં કેવાં પ્રલોભનો પાથરી રહ્યું હતું, અને એ પ્રલોભનોમાં લોભાઇને આ સંસારને એ કેવી રીતે ભૂલી ગઇ, બાદ અકસ્માત્ એક દિવસે સંસારમાંથી વિરક્ત થઇ કેવી રીતે દૂર ચાલી ગઇ, તેનું વિસ્તૃત વિવરણ કરવાની કશી આવશ્યકતા નથી.

એક દિવસ મધ્યરાત્રે માતા, પિતા, ભાઇઓ અને ઘર છોડીને ચંબેલી વિનોદચંદ્રનામધારી મનોહરનાથ સાથે ગાડીમાં બેસીને ચાલી ગઇ. ગાડીમાં પોતાનો હૃદય-દેવ મનોહરનાથ ચંબેલીની જોડાજોડ બેઠો ત્યારે ચંબેલી લજ્જાની મારી જાણે મરી ગઇ. ગાડી ચાલવા લાગી ત્યારે ચંબેલી રડતી રડતી મનોહરનાથને પગે પડી અને કહેવા લાગી "હું તમારે પગે પડું છું, તમે મને મારે ઘેર પાછી પહોંચતી કરી દો." મનોહરનાથે પોતાના બન્ને હાથથી એનું મોઢું દાબી દીધું અને ગાડી પૂર્ણ વેગથી ચાલવા લાગી.

પાણીમાં ડુબતા મનુષ્યની દષ્ટિ સમક્ષ એક પળવારમાં સમસ્ત જીવનની ઘટનાઓ આવીને જેમ ખડી થઇ જાય છે, તેમ આ બંધ

ગાડીના અંધકારમાં ડુબી જતી ચંએલીના સ્મૃતિપટ ઉપર એક પછી એક નીચેની ઘટનાઓ રજુ થવા લાગી. એના પિતાને જમતી વખતે પોતે પાસે બેઠી ન હોય તો ખાવાનું નહોતું ભાવતું, એના ભાઈઓ નિશાળેથી છુટીને આવતા એટલે એની પાસે ખાવાનું માગતા, સવારમાં માતાની સાથે ઘરનું કામકાજ કરતી હતી, સાંજે માતા એનો ચોટલો વાળતી હતી. વિગેરે નાનાં મોટાં તમામ કામ એને એક પછી એક યાદ આવવા લાગ્યાં. એને તે જીવન સ્વર્ગસમું જણાયું. ઘરનું કામકાજ કરવું, ભોજન સમયે પિતાને પંખો નાખવો, બે પ્રહર માતાની સેવા કરવી, ભાઈઓની ધીંગામસ્તી સહન કરવી, આ બધું એને શાંતિપૂર્ણ દુર્લભ સુખ જેવું જણાયું. એ વિચાર કરવા લાગી "અત્યારે શીલવતી સ્ત્રીઓ પોતાના ઘરમાં ગાઢ નિદ્રાનું સુખ ભોગવી રહી હશે હું મારા ઘરમાં પલંગ ઉપર નિશ્ચિંત જીવે સુઈ રહી હતી. હાય, આ વાત પહેલાથી મને ન સુઝી ? ગૃહલક્ષ્મીઓ સવારે ઉઠીને સંકોચ વગર પોતાના નિત્ય કાર્યમાં લાગી જશે, ત્યારે ઘર ત્યાગી નીકળી પડેલી નિદ્રાહીન ચંએલીની રાત કયાં પુરી થશે ? પ્રાતઃકાલે ચંએલીના ઘરમાં સૂર્યનારાયણ પ્રવેશ કરશે ત્યારે ત્યાં કેવો હાહાકાર થઈ જશે ? ઘરનાં બધાંને શરમાઇને મરી જવું પડશે ! કેવું કલંક ! "

ચંએલી બહુ રડી. મનોહરનાથને એણે બહુ બહુ વિનવણી કરી "હજુએ રાત બાકી છે, મારી મા અને મારા ભાઈઓ હજુ ઉંઘતાં હશે, એટલામાં તમે મને મારે ઘેર પાછી મુકી આવો."

એના દેવે એના બોલવા ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. સ્ટેશન આવ્યું. મનોહરનાથે બે સેકન્ડ કલાસની ટિકીટ કરાવી અને બન્ને ગાડીમાં બેઠાં, મનોહરનાથ એને ચિરવાંછિત સ્વર્ગલોકમાં લઈ ચાલ્યો.

થોડીવારે દેવ અને સ્વર્ગ બન્ને બીજી ગાડીમાં બેસીને બીજે સ્થળે વિદાય થઈ ગયાં. વિધવા પાપસમુદ્રમાં પડીને ડુબકાં ખાવા લાગી

મનોહરનાથના પૂર્વ વૃત્તાંતની આ એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ અમે અહીં કર્યો છે. અશ્લીલતાના ભયે અન્ય ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ :અહીં નથી કરવામાં આવ્યો

આ સમયે મુવાં મુડદાંને ચુંથવાની કાંઇ જરૂર નથી. આ સમયે વિનોદચંદ્ર નામનું સ્મરણ રાખનાર કોઈ મનુષ્ય જગતમાં હશે કે નહિ એ મોટો સંદેહ છે. અત્યારે મનોહરનાથ શુદ્ધ આચાર વિચાર-વાળો બની ગયો છે. હવે એ પોતાનું નિત્ય ખટકર્મ કર્યા કરે છે અને સદા શાસ્ત્રનોજ વિચાર કર્યા કરે છે. પોતાના નાના નાના પુત્રોને પણ એ યોગાભ્યાસ કરાવે છે અને પોતાની પત્નીઓને સૂર્યચંદ્ર તો શું પણ વાયુની પણ જ્યાં ગતિ થતી નથી એવા અંતઃપુરમાં સુરક્ષિત રીતે રાખે છે. પરંતુ એણે એકવાર કેટલીક રમણીઓનો અપરાધ કર્યો હતો એ કારણથી આજ સ્ત્રીઓના સર્વ પ્રકારના સામાજિક અપરાધો બદલ એ કઠોર શિક્ષાનો પ્રબંધ કરતો હતો.

ચુનીને ફાંસી દેવાનો હુકમ કર્યા પછી એએક દિવસ વીત્યા બાદ વિવિધ પ્રકારના ભોજનનો શોખી મનોહરનાથ જેલના બાગમાં શાક વિગેરે લેવા ફરતો ફરતો જઈ ચઢયો એ વખતે ચુની પોતાના પતિત જીવનના સર્વ અપરાધોનું સ્મરણ કરીને પશ્ચાત્તાપ કરીને રહી છે કે નહિ તે જાણવાના કુતુહલથી જેલની અંદર સ્ત્રીઓના વૉર્ડમાં એ ગયો. ત્યાં લડાઈ ટંટો થતો એવો કોલાહલ એના કાને આવવા લાગ્યો. પાસે જઈને જોયું તો ચુની પહેરાવાળા સિપાઈની સાથે ઝગડો કરી રહી હતી. મનોહરનાથ મનમાં હસ્યો, વિચાર કર્યો કે સ્ત્રી-ઓના સ્વભાવ જ આવા હોય છે. માથા ઉપર તો મોત ભમી રહ્યું છે છતાં વઢવું ઝઘડવું છોડતી નથી. મને તો એમ લાગે છે કે એ યમપુરીમાં જશે ત્યાં પણ એ યમના દૂતો જોડે લડયા વગર રહેવાની નથી. વળી એને વિચાર આવ્યો કે એને બે અક્ષર ઉપદેશના કહીને મરતી વખતે એના હૃદયમાં કૃતકર્મનો પશ્ચાત્તાપ કરાવવો યોગ્ય છે;

એટલે આવા સાધુ ઉદ્દેશથી એ ચુનીની છેક નજીક ગયો. એને જોઈને ચુનીએ બે હાથ જોડીને કરુણ સ્વરે કહ્યું "જજ સાહેબ, તમારી આણ છે, આને કહો મારી વીંટી મને આપી દે."

પૂછવાથી માલમ પડયું કે ચુનીએ ચોટલામાં વીંટી સંતાડી રાખી હતી. પહેરેગીરની અચાનક રીતે એના ઉપર નજર પડી એટલે એની પાસેથી એણે એ વીંટી છીનવી લીધી.

મનોહરનાથ વળી મનમાં હસ્યો. "કાલે તો ફાંસીને લાકડે લટકી જવાની છે છતાં એને વીંટીનો મોહ છુટતો નથી. ઘરેણાં જ સ્ત્રીઓનું સર્વસ્વ છે."

પહેરાવાળાને મનોહરનાથની હથેળીમાં જાણે ધગધગતો અંગારો મુકી દીધો હોય તેમ એ વીંટીને જોઈને ચોંકી ઉઠયો. વીંટીની એક બાજુએ હાથીદાંત ઉપર ઑઇલ પેઈન્ટીંગથી મુછવાળા એક યુવકનો ફોટો ચીતરેલો હતો અને બીજી બાજુએ સુવર્ણચકતી ઉપર કોતરેલું હતું—" विनोदचंद्र "

મનોહરનાથે વીંટીનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી ફરી એકવાર ચુનીના મુખ સામું ધારી ધારીને જોયું. ચોવીસ વર્ષ પહેલાંનું એક અશ્રુપૂર્ણ, પ્રીતિથી કોમળ શરમાળ મુખડું એનાં નયન સમક્ષ ખડું થઇ ગયું એ મુખ જોડે ચુનીનું મુખ ઘણું જ મળતું આવતું હતું.

મનોહરનાથે વળી એકવાર ફરીથી આ સુવર્ણમુદ્રિકા તરફ નજર કરી. પછી ધીમે ધીમે એણે પોતાનું ડોકું ઉંચુ કર્યું ત્યારે એની સન્મુખ પેલી કલંકિની પતિત રમણી નાની સુવર્ણમુદ્રિકાની ઉજ્વલ પ્રભાથી સુવર્ણની દેવીની પ્રતિમા સમાન ઝળકી ઉઠી.

હાડપિંજર

અમે છોકરાઓ જે ખંડમાં સુઈ રહેતા હતા તેની જોડેના ઓરડામાં મનુષ્યનું હાડપિંજર લટકાવેલું હતું, રાતે આ હાડપીંજરને પવન ખખડાવતો હતો અને દિવસે તેને અમે ખખડાવતા હતા અમારા વડીલોનો એવો આગ્રહ હતો કે અમારે સર્વ પ્રકારના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં પારંગત થવું, એટલે અમે પ્રથમ કેમ્પબેલ મેડીકલ સ્કુલમાં એક વિદ્યાર્થીકને અસ્થિશાસ્ત્ર શીખતા હતા. અમારા વડીલો એમના આગ્રહમાં કેટલે અંશે વિજયવંત નીવડયા તે અમને જે ઓળખે છે તેને કહેવાની જરૂર નથી, અને અમને જે ઓળખતા નથી તેમનાથી તો ગુપ્ત રાખેલું જ સારૂં.

ત્યાર પછી તો ઘણાં વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં હતાં. પેલું હાડપિંજર પણ ઓરડામાંથી અદસ્ય થઈ ગયું હતું તેમ જ અમારા મગજમાંથી વેલી અસ્થિવિદ્યા પણ સદંતર નાશ પામી હતી. અમારા મગજમાંથી તેનું નામ નિશાને શોધ્યું જડે એમ નહોતું.

એક દિવસ અમારે ઘેર મેમાન આવ્યા હતા એટલે મારે પેલા અસલી ઓરડામાં સુવું પડયું. સ્થાન ફેર થવાથી મને નિંદ્રા ન આવી અને હું પાસાં ઘસતો પથારીમાં પડયો પડયો ઘડીઆળમાં કલાકે કલાકે વાગતા ટકોરા ગણ્યા કરતો હતો. આખરે ખુણામાં બળતો દીવો પણ

ધીમે ધીમે ઝાંખો થઈને ઓલવાઈ ગયો. અમારા ઘરમાં તાજા જ એક બે ખેદકારક બનાવો બન્યા હતા એટલે દીવાના ઓલવાઈ જવા સાથે મને સ્વાભાવિક રીતે મૃત્યુના વિચાર આવવા લાગ્યા. પ્રકૃતિ દેવીની આ મહાન રંગભૂમિમાં, દીવાની જ્યોતિનું શાશ્વત અંધકારમાં લય થઈ જવું અને આપણા મનુષ્યજીવનની જ્યોતિનું ઓલવાઈ જવું એ બન્ને મને તો સરખું જ લાગ્યું.

વિચારની પરંપરામાં હાડપિંજરનો પણ વારો આવ્યો. હું વિચાર કરતો હતો કે અસ્થિપિંજરનું બનેલું આ શરીર કોના જેવું હશે? એટલામાં ઓરડાની દીવાલને ઓથે ઓથે મારી પથારીની કોઈ પ્રદક્ષિણા ફરતું હોય એમ મને લાગ્યું. કોઈ ત્વરિત ગતિએ શ્વાસ લેતું મને સંભળાયું. મને લાગ્યું કે એ વ્યક્તિ કશાની શોધ કર્યા કરે છે પણ તેને કશો પત્તો લાગતો નથી. મને લાગ્યું કે આખી રાત ઉંઘ નથી આવી તેથી મારૂં મગજ કાંઈ ભ્રમણા ઉપર ચઢી ગયેલું લાગે છે. મારાં ગંડસ્થલોમાં આવેલી શિરાઓ એટલા જોરથી ધબકી રહી હતી કે જાણે તેમાં કોઈ દોડાદોડી કરી રહ્યું હોય. મારા આખા શરીરમાં કંપ છુટી ગયો. આ ચિત્તભ્રમમાંથી મુક્તિ મેળવવા હું એકદમ તાણીથી બુમ પાડી ઉઠ્યો કે "કોણ છે એ?" તે વ્યક્તિનાં પગલાં મારી પથારી આગળ આવીને અટક્યાં. મને જવાબ મળ્યો "એ તો હું છું. હું મારા હાડપિંજરને ખોળવા આવી છું."

મારી કલ્પના સૃષ્ટિનું જ આ મનુષ્ય હતું, એટલે તેના આગળ ભય વ્યક્ત કરવો જ નકામો છે એમ ધારીને મારા ખોળામાં પડેલા ઉશીકાને જોર દઈને પકડી રાખતો હું સહેજભાવે બોલી ઉઠ્યો "આટલી રાતે એ કામ તમે ઠીક કાઢ્યું. હવે એ હાડપિંજર તમને શું ઉપયોગી થઈ પડશે?"

જવાબ જાણે મચ્છરદાનીમાંથી આવતો હતો "આ કેવો સવાલ? એ હાડપિંજરમાં તો મારૂં હૃદય હતું. એની આસપાસ તો મારૂં ભર-

યૌવન ખીલી રહ્યું હતું. તેને એકવાર ફરી જોવાની મને ઇચ્છા ન થાય?"

મેં કહ્યું "અલબત્ત થવી જ જોઈએ, એમાં કશું ગેરવ્યાજબી-પણું નથી. તમે જેને ખોળતાં હોય તેને ભલે ખોળો પણ મને તો હવે જરા ઉંઘવા દો."

વળી સ્વર સંભળાયો "હું ધારૂં છું કે તમે અહીં એકલા જ છો. ઠીક, જરા વાર હું અહીં બેસીશ અને તમારી સાથે થોડી વાતો કરીશ. વર્ષો પહેલાં હું માણસો સાથે બેસતી અને તેમની સાથે વાતો કરતી, પણ છેલ્લાં પાંતરીસ વર્ષથી તો સ્મશાનભૂમિના પવનને હું મારા વિલાપ સંભળાવું છું. આજે હું ફરીથી પહેલાંની માફક મનુષ્ય જોડે વાત કરૂં છું." મને લાગ્યું કે કોઈ મારા પલંગ આગળ બેઠું. મેં જોયું કે હવે મારો છુટકો નહોતો એટલે બનતી મીઠાશથી મેં તેને જવાબ દીધો "ત્યારે તો મને મઝા પડશે. પણ કાંઇક આનંદ લાગે એવી વાત કરજો."

"હું તમને મારૂં જીવનવૃત્તાંત જ કહેવા ધારૂં છું. એમાં તમને ઘણી રમુજ પડશે." આ વખતે બરોબર બેના ટકોરા થયા.

"જ્યારે હું જીવતી હતી અને યૌવનાવસ્થામાં આવેલી હતી તે વખતે મને એક જણની મોતના જેટલી બીક લાગતી હતી. તે એક જણ બીજા કોઈ નહિ પણ મારા પતિ જ હતા. ગળામાં ભરાયલા મત્સ્ય જેવી મારી મનોદશા હતી. બાલ્યાવસ્થાના શાંત ગૃહમાંથી એક અપરિચિત જને તીક્ષ્ણ ધારવાળી આંકડીથી જાણે મને તેની પાસે ખેંચી લીધી. તેની પાસેથી નાસી છુટવાનો મને કોઈ માર્ગ ન જડયો.

પરણ્યા પછી મારા પતિ બે મહિને ગુજરી ગયા. મારાં સગાં વહાલાં અને સ્નેહીજનોએ મારૂં દુઃખ જોઈને હૃદય પીગળી જાય એવું આક્રંદ કર્યું. મારા સસરાએ મારા મુખનું ધારી ધારીને નિરીક્ષણ

કરી લીધા પછી મારી સાસુને કહ્યું ‘તને જણાતું નથી ? જોને આ તો ડાકણ છે.’—કેમ સાંભળો છો કે, વાતમાં રસ પડે છે ને ?”

મેં કહ્યું “ખરેખર ઘણો રસ પડે છે, તમે વાર્તાનો આરંભ અત્યંત રમુજી રીતે કર્યો છે.”

“ચાલો ત્યારે આગળ સાંભળો. હું તો પછી ખુશી થતી મારે પીએર આવતી રહી. લોકો તો જો કે મારાથી છાનું જ રાખતા હતા પણ મને ખબર પડી ગઇ હતી કે પ્રભુએ મને અલૌકિક સૌન્દર્ય આપ્યું હતું. કેમ તમારો શો અભિપ્રાય છે ?”

“મેં કહ્યું “બરોબર હશે, પણ મેં તમને ક્યારે જોયાં છે ?”

“શું મને જોઇ જ નથી ? પેલા મારા હાડપિંજરનું શું કર્યું ? હાહાહાહા ! કાંઇ હરકત નહિ. હું તો મશ્કરી કરતી હતી. પેલાં બખોલો જેવાં જણાતાં મોટાં બે કાણાંમાં તો ચકચકીત કાળાં સ્નેહાર્દ્ર મારાં બે નયનો હતાં અને પેલા બહાર નીકળી આવેલા દાંતીયાં કરતાં દાંત ઉપર તો મારૂં આખું વદનમંડળ આવેલું હતું, અને તેમાં પેલા પરવાળાં જેવા ઓષ્ઠ ઉપર તો મધુરૂં સ્મિત ફરકી રહેતું હતું તે વાત હવે હું તમને કેવી રીતે મનાવી શકું ? ટુંકામાં પેલા સુકકા હાડકાના માળા ઉપર જ એક વાર મારી જુવાની પુર બહારમાં, પુર રંગમાં લલિત લાવણ્યથી યોગીના હૃદયને પણ ચલિત કરી દેતી, મુગ્ધ કરી દેતી, ખીલી રહી હતી એનો તમને કાંઇક ખ્યાલ આપતાં પણ મને હસવું આવે છે, મને ક્રોધ પણ ચઢી જાય છે.”

“મારા વખતના ઘણા પ્રખ્યાત ડૉક્ટરોને પણ સ્વપ્ને ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય કે મારાં હાડકાં અસ્થિશાસ્ત્ર શીખવવાના ઉપયોગમાં લેવાશે. તમે જાણો છો, એક ડૉક્ટરે તો મને કનકની ચંપકકલિકાની ઉપમા આપી હતી. એમના મત પ્રમાણે મારા શિવાયના તમામ મનુષ્યપ્રાણી ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન–શાસ્ત્રના માત્ર નમુના જ છે; ફક્ત હું જ

સૌન્દર્યની પ્રાણુવંતી દેવી હતી. ચંપકપુષ્પના હાડપિંજરનો વિચાર આવી શકે છે?

જ્યારે હું ચાલતી, ત્યારે જેમ હીરાનાં તેજસ્વી કિરણોનો ઝગઝગાટ ચારે તરફ ફેલાઈ રહે તેમ મારા સૌન્દર્યના ઝધઝઘાટની છોળો ચારે બાજુએ ઉડી રહેતી હતી. હું કલાકોના કલાકો સુધી મારા કરકમળમાં ભલભલા શ્રેષ્ઠ નરવીરોને પોતાની હથેળીમાં નચાવી શકે એવી શક્તિ હતી.

"પરંતુ મારા મુડદાલ અસ્થિપિંજરે તમારી સમક્ષ મારી વિરુદ્ધ ખોટી સાક્ષી પુરી છે. મારી નિર્લજ્જપણે એણે બદનક્ષી કરી છે. એનું જુઠાણું ઉઘાડું પાડવા હું અશક્ત હતી, તે કારણને લઈને જ સૌના કરતાં મને તમારા ઉપર બહુ ઝાંજ ચઢે છે. મને એવું થાય છે કે જાણે મારા ગુલાબી મોહક સૌન્દર્યનું તમને દર્શન કરાવીને તમારી આંખની નિદ્રાને હું નિરંતરનો દેશવટો આપી દઉં, અને તમારા મગજમાં જે દુષ્ટ અસ્થિવિદ્યાનું ભુંસું ભરાયલું છે તેને વાળી ઝુડીને સાફ કરી દઉં."

હું ગર્જી ઉઠ્યો "જો તમે અત્યારે જીવતાં હોત તો હું તમારા સમ ખાઈને કહેત કે મારા મગજમાં અત્યારે એ અસ્થિવિદ્યાનું અસ્તિત્વ સરખું યે રહ્યું નથી. અત્યારે તો આ પાછલી રાતના અભેદ્ય અંધકારમાં પણ મનોરમ રમણીયતાનું તેજોપૂર્ણ દશ્ય મારા મગજમાં રમી રહ્યું છે. આથી વિશેષ હું કાંઈ કહી શકતો નથી."

પેલો સ્વર તો ચાલુ જ રહ્યો "મારે કોઈ બેનપણી નહોતી. મારા એકના એક ભાઈએ કુંવારા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો એટલે મારા ઘરમાં સ્ત્રીઓમાં જુઓ તો હું એકલી જ. એકલી એકલી હું બાગમાં એકાદ વૃક્ષ નીચે બેસતી સકળ સંસારને મારી મોહિની લાગી હતી એવાં સ્વપ્નાં જોતી હતી. તારાઓ અનિમિષ લોચને મારી

ખુબસુરતીનું પાન કરી રહ્યા હતા. વાયુને પણ મારા લલિત અંગને સ્પર્શ કરવાનું મન થઈ જતું એટલે ગમે તે કારણે વાયુ વાતો અને મારો સ્પર્શ કરીને મૃદુ નિસાસા નાખતો. ઝીણું ઝીણું લીલું ઘાસ ઉગી રહેલી ભૂમિ, જેના ઉપર મેં મારા પાદપદ્મ મૂકેલાં હતાં તે ભૂમિ કદાચ ચેતનાવાળી હોત તોયે મારા પાદના સ્પર્શથી પુનઃ ચેતનારહિત થઈ જાત. મને લાગ્યું કે આ સુષ્ટિના તમામ યુવાન માણસો મારા પગ નીચેની જમીનમાં ઉગેલા ઘાસનાં પાતરાં હતાં. અવિચારે મારૂં હૃદય ઉદાસ બની જતું હતું. મારા ભાઈનો મિત્ર શેખર ડૉકટરની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી અમારા ઘરનો ફેમિલી ડૉકટર થયો. હું એને વારંવાર છાનીમાની જોયા કરતી હતી. મારો ભાઈ વિચિત્ર માણસ હતો અને દુનિઆને ઉઘાડી આંખ છતાં જોવાની એણે દરકાર કરી નહિ. એની અભિરુચિ માટે દુનિઆમાં જોઈએ તેટલી ખાલી જગ્યા નહોતી તેથી એણે તો એકાંતિક જીવનનો અનુભવ લેવા માંડયો. એટલે હવે તો રોજ એકલો શેખર જ મારી દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યો. અને જ્યારે હું સાંજે બાગમાં મારા ચરણો આગળ મારી કલ્પનાના યુવાનોની સભા ભરીને બેસતી તે વખતે તેમાંનો પ્રત્યેક યુવાન મને શેખર જણાતો.—કેમ સાંભળો છો ને? શો વિચાર કરો છો?"

મેં નિઃશ્વાસ નાખીને જવાબ આપ્યો "હું શેખર હોત તો?"

"ઉભા રહો. મારી આખી વાત સાંભળી લો. વર્ષાઋતુમાં એકવાર મને તાવ આવ્યો હતો ડૉકટર મને જોવા આવ્યા. અમારૂં એ પ્રથમ મિલન હતું. હું બારી આગળ એટલા સારૂં આડી પડી હતી કે સાંજના આકાશની રતાશ મારા મુખની ફીકાશ ઉપર કાંઈ અસર કરી શકે. ડૉકટર અંદર આવીને મને જોવા લાગ્યા ત્યારે ડૉકટરને સ્થાનેથી હું જ જાણે મને પોતાને જોઈ રહી હોઉં એવી કલ્પના મેં કરી. સંધ્યાના સોનેરી પ્રકાશમાં મને જણાયું કે મારૂં સોહામણું ફીકકું વદન ધોળા મૃદુ તકીયાને અઢેલીને લચી પડેલા પુષ્પની માફક નરમ થઈને પડયું હતું, મારા છુટા વાળની લટો મારા કપાળ ઉપર જાણે રમ્યા કરતી હતી, અને શરમથી નીચાં ઢળી ગયેલાં

મારી આંખના પોપચાં મારા આખા વદનમંડળ ઉપર કરુણાજનક છાયા પાથરી દેતાં હતાં.

ડૉકટરે શરમાતાં શરમાતાં મારા ભાઈને ધીમે રહીને પૂછયું "હું આમની નાડ તપાસું ?"

મેં ઓઢેલું ખસેડી નાંખીને મારો શ્રમિત ગોળમટોળ હાથ લાંબો કર્યો. એ હાથને જોતાં મને વિચાર આવ્યો કે મારા હાથમાં બંગડી હોત તો કેવું સારૂં ? દરદીની નાડ તપાસવામાં આટલી બધી કફોડી સ્થિતિ થયેલી મેં કોઈ ડૉકટરની જોયેલી નહિ. એમણે નાડ જોવા સારૂ મારા કાંડા ઉપર આંગળીઓ મુકી તે મને ધ્રુજતી લાગી. એમણે મરા હાથની નાડ જોઇ, મેં એમના હ્રદયની નાડ તપાસી. કેમ ખરૂં નથી માનતા ?"

મેં કહ્યું "હું માનું છું, હ્રદયના ધબકારા બધી વાત કહી દે છે."

હું ઘણી વખત માંદી પડી અને ઘણીવાર સાજી થઈ, તે અરસામાં સાયંકાળના મારા કલ્પનાના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરનારા મારા કલ્પિત પુરુષો ધીમે ધીમે ઓછા થઈ ગયા અને છેવટે એક ઉપરજ વાત આવી. એક ડૉકટર અને એક દરદી એટલામાંજ મારી સૃષ્ટિનો સમાવેશ થઈ ગયો. હવે હું સંધ્યા સમયે ગુપ્ત રીતે સફેદ સાડી પરિધાન કરતી હતી. મારા અંબોડામાં સફેદ જાઈનાં પુષ્પનો હું ગજરો ઘાલતી અને પછી મારા નિત્ય નિયમ પ્રમાણે હાથમાં આયનો ઝાલીને વૃક્ષની નીચે બેસતી હતી.

વારૂ, તમે એમ ધારો છો કે વારંવાર પોતાનું રૂપ નીરખ્યા કરવાથી કંટાળો આવે છે ? ના, તમે એમ ન ધારશો. મારા સ્વરૂપને હું મારી દૃષ્ટિએ નહોતી જોતી. તે વખતે હું એક હતી અને બે પણ હતી. હું પેલા ડૉકટરની દૃષ્ટિએ મારૂં સ્વરૂપ જોતી હતી. જેમ

જેમ હું તેની દ્રષ્ટિએ મારા સ્વરૂપને જોવા લાગી તેમ તેમ હું તેમાં વધારે મુગ્ધ થવા લાગી અને હું ઉન્મત્ત રીતે પ્રેમાસક્ત થઈ ગઇ. મારી જાતને મેં આટલાં બધાં લાડ લડાવ્યાં છતાં સંધ્યાકાળના પવનની લહેરકી માફક મારા હૃદયમાં નીસાસો સુસવાટા મારી રહ્યો હતો. ”

“ ત્યાર પછીથી હું કદીએ એકલી બેસતી નહિ. જ્યારે ચાલતી ત્યારે પૃથ્વી ઉપર મારા પગની આંગળીઓનાં ટેરવાં થનગન થનગન નાચી રહેતાં હતાં અને તે હું મારી નજરે જોયા કરતી હતી. મને વિચાર થતો કે ડૉક્ટર મારા આ વ્યાપારને જુએ તો એ શું ધારે ? ”

મધ્યાન્હ થતો તે વખતે આકાશ સૂર્યના તેજથી જળાહળી રહેતું. ફક્ત અહીંતહીં ઉડતી સમડીનો અવાજ સંભળાયા કરતો હતો બહાર ફેરીયો બુમ મારતો “ બંગડીઓ લેવી કે કાચની બંગડીઓ ? ” હું બાગમાં ઘાસવાળી જમીન ઉપર ઉજળી દૂધ જેવી ધોળી ચાદર પાથરીને મારૂં માથું મારા હાથ ઉપર ટકવીને એક પડખે સુઇ રહેતી મારો બીજો હાથ હું જાણી જોઇને મારા બીજી પાસના અંગ ઉપર રમતો મુકી રાખતી અને હું તરંગોમાં ડુબી જતી. જાણે મારા હાથની આ સુંદર લક્ષણ “ કોઈની” દ્દષ્ટિએ પડતી, એટલે તે “ કોઈ ” પોતાના બે હાથમાં તે મારો હાથ લેતો અને ગુલાબી હથેળીમાં તે ચુંબન કરી ચાલ્યો જતો.—અહીંથીજ હું મારી કથાની પૂર્ણાહુતિ કરૂં તો કાંઈ અજુકતું લાગશે ? મેં જવાબ દીધો “ બહુ અજુકતું તો નહિ લાગે. વાત તો જરા અધુરી રહેશે, પણ એ અધુરી છાયાને હું બાકી રહેલી રાતમાં મારી વિચાર શક્તિની પીંછી લગાવી પૂર્ણ કરી દઇશ. ” “ પણ એથી તો વાર્તામાં ગંભીરપણું આવી જશે. એમાં હસવાને ક્યાં સ્થાન મળશે ? દાંત કકડાવતું હાડપિંજર ક્યાં જશે ? માટે મને વાત પુરીજ કરવા દો. ”

"ડૉકટરની પ્રેક્ટિસ જરા ઠીક ચાલવા લાગી એટલે એમણે પોતાના દવાખાના માટે અમારા ઘરનો નીચેનો ભાગ રાખી લીધો. હું એમની સાથે વાતો કરતી અને કેટલીકવાર મશ્કરીમાં પૂછતી પણ ખરી કે અમુક જાતની દવા અથવા અમુક જાતનું વિષ કેટલા પ્રમાણમાં લેવાઈ ગયું હોય તો મનુષ્યનું મૃત્યુ નીપજાવી શકે ? એમના મનગમતો વિષય હતો એટલે એ સમજાવતાં એ ઘણા ખીલતા અને સચોટ રીતે એનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા હતા આવી વાતોથી હું મૃત્યુના વિચારમાં ટેવાઈ ગઈ. એટલે હવે મારી સૃષ્ટિમાં માત્ર બેજ વસ્તુઓ રહી હતી. " પ્રેમ અને મૃત્યુ." હવે મારી વાતો પુરી થયા જેવીજ છે–બહુ થોડી બાકી રહી છે."

હું બબડયો " રાત પણ ક્યારે હવે બહુ રહી છે ! "

"કેટલાક સમય પછી ડૉકટર શૂન્યમનસ્ક થતા જતા હતા એ મને જણાયું. એક વાતથી એ ઘણા શરમાતા હોય એમ મને લાગ્યું અને તે વાત એ મારાથી ગુપ્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. એક દિવસ એ સુંદર પોષાક પહેરીને મારા ભાઈ પાસે આવીને અમારી ગાડી એમને જાઈતી હતી તે માગી ગયા.

હું તરતજ મારા ભાઈ પાસે ગઈ તેમની સાથે કેટલીક આડી વાતો કર્યા પછી મેં એમને પૂછયું. "મોટા ભાઈ, ડૉકટર આજે તમારી ગાડી માગી ગયા તે એ ક્યાં જવાના છે ? "

મારાભાઈએ ટુંકામાંજ કહ્યું " મૃત્યુને માર્ગે. "

મેં આજીજી કરીને પૂછયું " ના ના ખરૂં કહોને, એ ક્યાં જવાના છે ? "

એમણે કહ્યું " પરણવાને. "

હું ખુબ હસતી હસતી બોલી " એમ. "

મને ધીમે ધીમે બાતમી મળી કે ડૉકટરનાં ભવિષ્યનાં પત્ની એમનાં પિતાનાં એકનાં એક પુત્રી હોવાથી મોટો વારસો લઇને આવવાનાં હતાં પણ એમણે આ વાત મારાથી શા માટે ગુપ્ત રાખી હશે? મેં એમને એમ કહ્યું હતું કે તમે જો લગ્ન કરશો તો મારૂં જીગર તુટી પડશે? પુરુષોનો વિશ્વાસજ ન કરવો જોઈએ. સારા જીવનમાં મને ફક્ત એકજ પુરુષ જોડે પરિચય પડયો, અને એક પળવારમાં મેં આ સત્ય શોધી કાઢયું.

ડૉકટર પરવારીને પોતાના કાર્ય માટે જવાને તૈયાર થઇને આવ્યા એટલે લહેરો લેતા જળની પેઠે હું થોડીવાર મંદમંદ હસી અને પછી બોલી "ત્યારે ડૉકટર, આજે રાતે તમારાં લગ્ન થઈ જવાનાં કેમ?"

મારી આ ટોળથી ડૉકટર ઝંખવાણા પડી ગયા એટલુંજ નહિ પણ એ તો ખરેખરા ઉકળી ગયા. મેં તો આગળ ચલાવ્યું "કેમ કાંઈ રોશની એ નથી, અને વાજાં એ નથી આણ્યાં? નિશ્વાસ નાખતા એ બોલ્યા "લગ્ન એતું વર્ષભર્યું ટાણું છે?"

હું ફરીથી હસી પડી અને બોલી "ડૉકટર, એમ નહિ ચાલશે રોશની અને વાજાં વગર લગ્ન થતાં સાંભળ્યાં છે?" મેં મારા ભાઈને ખાસ દાબીને આગ્રહ કર્યો કે આમ લુખ્ખાં લગ્ન ન થઇ શકે. એટલે એમણે પુરા ઠાઠથી વરઘોડો કાઢવાનો બંદોબસ્ત કરી દીધો. પછી હું ડૉકટરને પૂછવા લાગી "ત્યારે ડૉકટર, હજુએ નાડ જોવાનું ચાલુ રાખશો?" જો કે મનુષ્યનાં મન અને તેમાં એ ખાસ કરીને પુરુષોનાં મન પરખવાં ઘણાં મુસ્કેલ છે, છતાંએ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી શકું છું કે મારા ઉપલા વચન તીરની માફક ડૉકટરના હૃદયને વીંધી રહ્યાં હતાં.

લગ્નવિધિ ઘણી મોડી રાતે થવાની હતી. એટલે મારા મોટા ભાઇ અને ડૉકટર એમના નિત્ય નિયમ મુજબ દ્રાક્ષાસવનું પાન કર-

વામાં મશગુલ બની ગયા હતા. ચંદ્રનો ઉદય હમણાંજ થયો હતો. એમની પાસે જઇને મેં ડૉક્ટરને યાદ દેવડાવ્યું "કેમ લગ્નની વાત ભૂલી ગયા કે શું ? હવે તમારે જવાનો સમય થયો."

અહીં એક વાત મારે તમને કહી દેવી જોઇએ. ઉપર પ્રમાણે ડૉક્ટરને કહીને હું એકદમ નીચે ઉતરી પડી. ડૉક્ટરના દવાખાનામાં જઇ એક દવાની પડીકી લીધી અને છાનીમાની કોઇ દેખે નહિ એમ ડૉક્ટરના પ્યાલામાં તે પડીકીની દવા મેં નાખી દીધી.

ડૉક્ટર પ્યાલો મોઢે માંડીને દ્રાક્ષાસવ ગટગટાવતા હતા. પછી ઘોર અવાજે અને મારા હૃદયને ચીરી નાખે એવો દૃષ્ટિપાત કરતા એ બોલ્યા "ત્યારે હવે હું જાઉં છું."

વાજાંનો સુર સંભળાવા લાગ્યો. હું મારા અવાસમાં ગઇ અને જાણે પરણવાની હોઉં તેવાં લગ્ન અવસરનાં વસ્ત્રાલંકાર મારે અંગે મેં ધારણ કર્યાં. મારી પાસે જેટલા દાગીના અને જર ઝવેરાત હતું તે તમામ મેં પહેરી લીધું મેં મારા માથાના વાળ સેંથામાં હીંગળોક લગાવ્યું કપાળમાં ચાંલ્લો કર્યો અને જાણે હું વરને નીરખવા અને તેમનો પાણિગ્રહણ કરવા લગ્નમંડપમાં જતી હોઉં તેમ બાગમાં વૃક્ષ નીચે ગઇ અને ત્યાં મારી શય્યા તૈયાર કરી.

રાત રમણીય લાગતી હતી. મૃદુ દક્ષિણ પવન સૃષ્ટિના શ્રમને હરી લેતો હતો જુઇનાં પુષ્પની સુવાસથી આખો બાગ મહેક મહેક થઇ રહ્યો હતો.

વાજાંનો સુર ધીમે ધીમે બંધ પડવા લાગ્યો, ચંદ્રજ્યોત્સ્ના ધીમે ધીમે ઝાંખી લાગી. આ સૃષ્ટિ સાથેનો મારો જીવન ભરનો સંબંધ માયાની માફક મારી દૃષ્ટિથી ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતો જણાયો.—પછી મેં મારાં નયન મીંચી દીધાં અને હું હસી.

મેં એવું અનુમાન બાંધ્યું હતું કે લોકો આવીને મને જોશે ત્યારે મારા રતુમડા હોઠ ઉપર તેમને સ્મિત ફરકી રહેલું જણાશે.

કારણકે જ્યારે હું સદાને માટે મારા પેલા શાશ્વત લગ્નમંડપમાં ધીમે ધીમે પ્રવેશ કરતી હોઉં ત્યારે મારા હોઠ ઉપર મારા વદનમંડળને દેદીપ્યમાન કરતું મધુરૂં સ્મિત ફરકતું જણાય એવી મારી આકાંક્ષા હતી.

પરંતુ હાય એ લગ્નમંડપ, હાય એ વિવાહના વસ્ત્રાલંકાર, મારા હૃદયમાં થતા ખડખડાટથી હું જાગી ઉઠી ત્યારે જણાયું કે ત્રણ છોકરાં મારા હાડપિંજરની મદદથી અસ્થિશાસ્ત્ર ભણતાં હતાં. મારા વક્ષઃસ્થળમાં જ્યાં હર્ષ અને શોકના ધબકારા થતા હતા અને જ્યાં મારા યૌવનની પાંખડીઓ એક પછી એક ખીલવા લાગી હતી, ત્યાં પોઈન્ટર ઠોકી ઠોકીને શિક્ષક મારાં અસ્થિનાં નામ શિખવવામાં ગુંથાઈ ગયો હતો. અરેરે, તમે જે વખતે મારા હાડપિંજરની મદદથી પૃથક્ પૃથક્ અસ્થિનાં નામ શીખતા હતા, તે વખતે પૂર્ણ કાળજી રાખીને મારા અંત સમયે સાચવી રાખેલું મધુર સ્મિતનું નામ નિશાન સરખું તમને જણાયું હતું!"

"કેમ આ વાત તમને કેવી લાગી?"

"મેં કહ્યું "ઘણી જ આલ્હાદક." એટલામાં કાકા કરતા કાગડા બોલવા લાગ્યા. મેં પૂછ્યું "હજુ અહીં જ છો ને?" મને કશો જવાબ મળ્યો નહિ. સવારનું અજવાળું મારા શયનખંડમાં આવવા લાગ્યું.

એક હતો રાજા

એક હતો રાજા.

જ્યારે અમે છેક નાના હતા ત્યારે અમારી વાર્તાનું મંડાણ "એક હતો રાજા" ત્યાંથી થતું; પરંતુ તે રાજા કોણ હતો તે જાણવાની અમને કશી પડી નહોતી, તેમ તેનું નામ શિલાદિત્ય હતું કે શાલિવાહન હતું, તે કાશીમાં રહેતો કે કનોજમાં રહેતો, તે જાણવાનીએ અમને કશી પરવા રહેતી નહિ. સાત વર્ષના નાના બાળકનું હૈયું ફક્ત એક જ વાતે હર્ષથી હલમલી રહેતું હતું. તે વાત સર્વ સત્યોનું સત્ય, સાર્વભૌમ સત્ય "એક હતો રાજા" એટલી જ હતી.

પરંતુ વર્તમાન યુગનો વાંચકવૃંદ વધારે ચોક્કસ હોય છે અને બીજા પાસેથી પણ વધારે ચોક્કસપણું માગે છે. વાર્તાનું મંડાણ ઉપર પ્રમાણે થતું એ જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે તેઓ એકદમ ઝીણા અને શંકાશીલ બને છે, અને વિજ્ઞાનની સર્ચલાઈટ મુકીને વાર્તાને ધારી ધારીને તપાસે છે અને પછી પુછે છે "કયો રાજા?"

આવા પ્રશ્નો થવા લાગ્યા એટલે વાર્તા કહેનારાઓ વધારે ચોક્કસ બનતા ગયા. હવે તેઓ "એક હતો રાજા" એમ કહીને વાર્તાની શરૂઆત નહોતા કરતા પણ મહાજ્ઞાનીનો ડોળ ઘાલતા તેઓ આવી રીતે શરૂઆત કરતા કે "એક અજાતશત્રુ કરીને રાજા હતો." આટલો સુધારો થયો હતો તોપણ વર્તમાનકાળના વાંચકવૃંદને સંતોષ થયેલો ન જણાયો. વળી પાછા એ વિજ્ઞાનનાં ચસમાં નાકે ચઢાવીને આંખો મટમટાવતા વાર્તાકારને બીજો પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા. "કયો અજાતશત્રુ?" વાર્તાકારને સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડે છે. "પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી જાણે છે કે અત્યાર સુધી સૃષ્ટિમાં ત્રણ અજાતશત્રુઓ થઈ ગયા. પહેલો ઈ. સ. પૂર્વે વીસમા શતકમાં જન્મ્યો હતો અને અઢી વર્ષની કુમળી વયમાં ગુજરી ગયો. એના રાજ્યનો સવિસ્તર વિશ્વસનીય વૃત્તાંત કોઈ પાસેથી ન મળી શકયો તેને માટે મને ઘણી દીલગીરી થાય છે. બીજો અજાતશત્રુ ઇતિહાસકારોને સારી રીતે જ્ઞાત છે. ઇતિહાસની નવી એન્સાઈકલોપીડીયા-જ્ઞાનચક્રમાં તમે દૃષ્ટિપાત કરશો તો..........."

આટલાથી વાચકવૃંદની શંકાઓનું સમાધાન થઈ જાય છે. અને વાર્તાકારમાં વિશ્વાસ ચોંટે છે. એ મનોગત કહે છે કે "હવે તો આપણને બોધ લેવા જેવી વાર્તાનો લાભ મળી શકે છે."

જુઓને, આપણને ભ્રાન્તિમાં પડવું કેવું ગમે છે? આપણે કાંઈ જાણતા નથી એવું કોઇ ધારી લેશે તો? એ વિચારે આપણા હૃદયમાં ગુપ્ત ભય રહ્યા કરે છે. છેવટે તો આપણે કબુલ કરવું જ પડે છે કે આપણે ઘણા અજ્ઞાન છીએ છતાં એ વાત આપણે ઝટ કબુલ કરતા નથી.

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે "તમે મને કાંઈ પુછશો નહિ તો હું બીલકુલે જુઠું નહિ બોલું." સાત વર્ષનો છોકરો જે પરીઓની

વાર્તા સાંભળે છે તે એ વાર્તા સારી રીતે સમજી શકે છે; અને વાર્તા કહેવાતી હોય તે દરમ્યાન એ કાંઇ પ્રશ્નો પૂછતો નથી તેથી એ વાર્તાનું સ્વચ્છ અને સુંદર અસત્ય નાના બાળકની માફક ઉઘાડું અને નિર્દોષ રહે છે, એને મૂર્તિમંત સત્ય સમું પારદર્શક અને નિર્મળ ઝરણના નીતરા પાણી જેવું હોય છે. આપણી આધુનિક વાર્તાઓમાં પણ અસત્ય તો રહેલું જ છે. પરંતુ એ અસત્ય એના ખરા સ્વરૂપમાં નહિ જણાતાં વિદ્વાનોના બુદ્ધિબળથી ઢંકાયલું રહે છે. વાંચનાર જો આ બુદ્ધિબળને ભેદીને છુપાઇ રહેલું અસત્ય પકડી કાઢે છે, તો તરત જ પેલા વાર્તાકાર ઉપરનો એનો વિશ્વાસ ઉડી જાય છે.

અમે નાના હતા ત્યારે અમારી પોતાની રીતે વાર્તાની મિષ્ટતા ઘણી સારી રીતે સમજી શકતા અને અમારા સમજવામાં બીલકુલે ભૂલ થતી નહિ. જ્ઞાન જેવી ક્ષુલ્લક વસ્તુ ઉપર અમે જરાએ ધ્યાન આપતાં નહિ. અમને તો ફક્ત સત્યની જ જરૂર હતી. અમારાં આયનાં જેવાં વિકાર વિનાનાં નિર્મળ હૃદયને સત્ય કયાં હોય છે અને તેને કેવી રીતે પમાય છે એ ઘણી સારી રીતે જ્ઞાત હતું. આજે એના એજ અમે વિવિધ હકિકતથી પાનાંનાં પાનાં ભરી કાઢીએ, પરંતુ તેમાં સત્ય જોઇએ તો માત્ર આટલું—

"એક હતો રાજા."

કલકત્તામાં નાનપણમાં મેં એક વાત સાંભળી હતી. તે મને અત્યારે ખાસ યાદ આવે છે. તે દિવસે સાંજ પડી હતી, વરસાદ વરસી રહ્યો હતો, પવન પણ પુષ્કળ હતો. આખા શહેરમાં રેલ આવી ગઈ હતી. અમારી પોળમાં ઘુંટણ સમાં પાણી થઇ ગયાં હતાં. મને મનમાં એવું થયા કરતું હતું કે આજે મારા માસ્તરથી ભણાવા ન આવી શકાય તો બહું સારૂં થાય. હું ઓટલા ઉપર પડેલા બાંકડા ઉપર બેઠો બેઠો પોળ સામી દૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો. તે વખતે મારી છાતી તમે જોઈ હોય તો ધડક ધડક થયા કરતી હતી. હું મિનીટે

મિનીટ વરસાદ સામું જોયા કરતો અને જો એ રહી જવા આવતો તો એ હાથ જોડીને હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો કે ભગવાન, સાડા સાત વાગ્યા સુધી પુષ્કળ વરસાદ વરસાવજે. તે વખતે હું તો એમજ જાણુતો હતો કે વરસાદની જરૂર ફક્ત એક જ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે હતી; અને તે એ કે જો વરસાદ આવે તો આપણે માસ્તરના સપાટામાંથી બચી જઈએ.

કદાચ મારી પ્રાર્થનાને લીધે નહિ હોય તો પ્રકૃતિના નિયમને અનુસરીને હશે; ગમે તેમ હો પણ વરસાદનું જોર તો બીલકુલે કમી થયું નહિ. મારે દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે મારા માસ્તરનું જોર કમી થયું નહિ. બરોબર વખતસર જ મિનીટનો પણ ફેર પડયા શિવાય મારા માસ્તર હાથમાં સોટી લઈને પોળમાં પેસતા જણાયા. મારી આશાનો પરપોટો મારી છાતીમા ફુટી ગયો અને મારૂં હૃદય જાણે બંધ પડી ગયું. આ દુનિઆમાં પાપ કર્યાં હોય તેવી તેને મૃત્યુ પછી શિક્ષા થાય છે. સૃષ્ટિનો એ નિયમ જો ખરો હોય તો જરૂર આવતે જન્મે હું માસ્તર થઈશ અને મારા માસ્તરને મારા નિશાળીઆ થઈને મારો માર ખાવો પડશે.

જેવી મેં એમની છત્રી દીઠી તેવો જ હું તો જીવ લઈને નાઠો અને માના ઓરડામાં ભરાઈ ગયો. મારી મા અને મારી દાદીમાં બન્ને દીવાના પ્રકાશમાં પત્તાં રમતાં હતાં. હું તો જેવો ત્યાં ગયો તેવો જ મારી માએ પાથરી રાખેલી પથારીમાં ધસ દઈને પડયો અને ગળગળો થતો બોલ્યો " બા, માસ્તર આવ્યા છે અને મારૂં માથું એટલું બધું દુઃખે છે ! આજે હું ભણવા ના બેસું તો ? "

હું આશા રાખું છું કે કુમળી વયનાં બાળકોને આ વાત કોઈ નહિ વંચાવો અને હું અંતઃપૂર્વક ઇચ્છું છું કે સ્કુલોમાં ચાલતાં પાઠય પુસ્તકોમાં આ વાત કોઈ દાખલ કરશો નહિ. મેં જે કર્યું હતું, તે ઘણું

અયોગ્ય કર્યું હતું પણ તેની મને કશીયે શિક્ષા થઈ નહિ. મારી લુચ્ચાઈમાં હું તો ઉલટો ફાવી ગયો. મારી માએ કહ્યું "હશે ત્યારે" એમ કરીને નોકરને હુકમ કર્યો કે "જા, માસ્તરને કહે કે આજે ભાઈનું શરીર ઠીક નથી માટે કાલે આવજો."

મારી તબીઅત બગડી આવી છે એ વાત મારી માતાએ માની હોય એમ મને ન લાગ્યું; કારણ કે એ તો એની મેળે નિશ્ચિંત જીવે રમતમાં ધ્યાન આપવા લાગી, અને હું કયાં છું તેનું એને રમવાની લાયમાં સ્મરણ ન રહ્યું. હું પણ મારી બાજીમાં ફાવી ગયો એટલે ગોદડામાં મોઢું ઘાલીને પેટ ભરીને હસ્યો.

પણ સાત વર્ષનો છોકરો માંદા રહેવાનો ઢોંગ કયાં સુધી નીભાવી શકે. એકાદ બે મિનીટમાં તો હું ઉઠીને બેઠો થયો અને મારા દાદીમાને પજવવા લાગ્યો "ના, દાદીમા એક વાત કહો." પણ મારૂં કહેવું કોણ સાંભળે? મા અને દાદીમા પત્તાં રમવામાં એટલાં બધાં મશગુલ થઇ ગયાં હતાં કે ન પૂછો વાત. આખરે મારી મા કંટાળીને બોલી ઉઠી "છોકરા પજવ્યા ન કર. આટલો દાવ અમને રમી લેવા દે." પણ હું એમનો કેડો શાનો મુકું, "ના દાદીમા, મને બસ વાત કહેવી-જ પડશે." વળી મારી માને કહેવા લાગ્યો "બા, હવે કાલે રમજે હવે તું દાદીમાને વાત કહેવા દે."

મારી માતા છેવટે હારી. પત્તાં ફેંકી દેતી દાદીમાને કહેવા લાગી "જુઓને આ તો માનતો જ નથી. કહો એને વાત એટલે થયું. માતાએ મારો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો એટલે મેં દાદી-માનો હાથ પકડીને એમને નીચે બેસાડયાં અને કહ્યું કે હવે કહેવા માંડો વાત. દાદીમાએ વાત માંડી "એક હતો રાજા, અને એક હતી રાણી." વાતની શરૂઆત તો ઠીક થઈ; કારણ કે રાજાને એક જ રાણી હતી. બાકી આ કલ્પિત વાર્તાઓના રાજાને તો ઘણી રાણીઓ

હોય છે. કેટલીકવાર એવી વાત આવે છે કે તે રાજાને બે રાણીઓ હતી. આ સાંભળીને તો આપણું હૃદય વધારે દુઃખીયું બને છે. કારણુ કે વાતમાં પછીથી એવું જ આવતું કે એક રાણી માનીતી અને બીજી અણમાનીતી હતી. મારાં દાદીમાની વાતમાં આવો કશો ભય નહોતો; કારણ કે એમની વાર્તાના રાજાને તો એક જ રાણી હતી. પછીથી કેટલીક વાતોમાં એવું સાંભળીએ છીએ કે તે રાજાને છોકરો નહનો. મારા જેવા સાત વર્ષના છોકરાને શાનું ભાન હોય કે રાજાને છોકરો હોવો જ જોઈએ. " પછી તે રાજા છોકરો મેળવવા વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયો " આમ સાંભળીને પણ મારી ઇંતેજારી ખાસ વધી જતી નહોતી; કારણ કે હું કાંઈ છોકરાને માટે એ રાજાની માફક જંગલમાં નાસી જાઉં એવો નહોતો, હા, એક કારણ હતું મારે જંગલમાં નાસી જવાનું. મારા માસ્તરના ત્રાસથી મને નાસી જવાનું બહુ મન થતું હતું.

વાત આગળ ચાલી " રાજા તપ કરવા ગયો તે વખતે એની રાણી અને એની નાની કુંવરીને ઘેર મુકતો ગયો. બાર વરસ વહી ગયાં. એ તો વનમાં તપશ્ચર્યા કરતો હતો. ત્યાં એને પોતાની સ્વરૂપ-વાન કુંવરીનું બીલકુલે સ્મરણ થતું નહિ. રાજકુમારી દિવસે દિવસે મોટી થવા લાગી અને પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં આવી. એ પરણાવવા જેવડી થઇ ગઇ છતાં રાજા આવ્યો નહિ. રાણી શોક અને ચિંતાથી સુકાઈ જતી હતી. બિચારી વિચાર કર્યા કરતી હતી " અરે પ્રભુ, શું મારી લાડકી છોકરી કુંવારી રહેવા સરજાયલી છે ? અરેરે હું તે કેવા લેખ લખાવી લાવી છું ? " રાણીએ રાજાને તેડવા માણસો મોકલ્યાં અને તેમની સાથે કહાવ્યું કે ગમે તેમ કરીને એકવાર ભિક્ષા લેવાને મહેલ પધારો. રાજાએ કહેણ માન્ય રાખ્યું,

રાણીએ પોતાને હાથે તમામ રસોઈ કરી, ચોસઠવાનીનાં પકવાન બનાવ્યાં. પછી સુખડના પાટલા ઉપર રાજાને આસન આપ્યું અને સોનાની થાળી અને ચાંદીની વાડકીઓમાં ભોજન પોરસી દીધું.

રાજકુમારી રાજાની પાછળ હાથમાં મયૂરપિચ્છનો વ્યજન લઈને ઉભી ઉભી પોતાના સ્વરૂપપ્રકાશથી આખા ખંડને અજવાળી નાખતી રાજાને પવન ઢાળતી હતી. બાર વર્ષે આજે મહેલમાં પગ મુકયો હતો. એની દૃષ્ટિ ઓચીંતી આ કુંવરી ઉપર પડી. એનું રૂપ જોઈને એ ખાવાનુંએ ભૂલી ગયો. એણે રાણીને પૂછ્યું "મહાદેવીની સુવર્ણમયી મૂર્તિની પેઠે વિરાજમાન થતી આ શુભ્ર તેજસ્વિની કન્યા કોણ છે? એ કોની પુત્રી છે?"

રાણી કપાળ કુટતી બોલી "અરે વિધાતા! તમે તમારી પુત્રીનેય નથી ઓળખતા?"

રાજા તો આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ ગયો અને છેવટે રાણીને કહ્યું "આપણી બાલક કન્યા આટલી બધી મોટી થઈ ગઈ?"

"વચ્ચે બાર વરસનો ગાળો પડયો એટલે તમને આશ્ચર્ય લાગે છે."

"ત્યારે તમે એને પરણાવા કેમ ન દીધી?"

"તમે કયાં હતા? મારાથી શી રીતે એને માટે યોગ્ય પતિની શોધ થઈ શકે?"

રાજાને આ સાંભળીને પારાવાર ક્રોધ ચઢયો "બસ, કાલે સવારે મહેલની બહાર નીકળતાં હું જેનું મુખ જોઈશ તેને હું આ કન્યા પરણાવી દઈશ." કુંવરી પોતાના પિતાને પંખો નાખ્યા કરતી હતી અને રાજા જમી ઉઠયો.

બીજે દિવસે સવારે રાજા મહેલની બહાર નીકળ્યો એટલે એને મહેલ પાસેના વિશાળ ચોગાનની નજીક આવેલા વનમાં એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર સમિધ એકઠો કરતો દૃષ્ટિએ પડયો, એ છોકરાની ઉંમર સાત કે આઠ વર્ષની હતી. રાજાએ પોતાની પુત્રીને આ બ્રાહ્મણના બાળક સાથે પરણાવવા નિશ્ચય કરી દીધો. રાજાના નિશ્ચયનો કોણ નિરોધ કરી

શકે ? માણસો મોકલીને એણે પેલા બ્રાહ્મણના પુત્રને તેડાવ્યો અને તેની જોડે પોતાની પુત્રીનો હસ્તમેળાપ કરી દીધો, ”

વાર્તા આટલે સુધી આવી એટલે તરતજ હું નીચો વળીને મારી દાદીમા સામું જોતો આગળ વાત સાંભળવાની ઈંતેજારીમાં બોલ્યો “ દાદી મા પછી ?

ખરું પૂછો તો મારા અંતઃકરણમાં એવી પ્રબલ ઇચ્છા થઈ આવી કે પેલા બ્રાહ્મણપુત્રની જગ્યાએ લગ્નમંડપમાં મને બેસાડી દીધો હોય તો કેવી મઝા પડે. બહાર વરસાદ તો વરસ્યા જ કરતો હતો. દીવી ઉપર કોડીયામાં દીવેલનો દીવો બળ્યા કરતો હતો. આ બધુંએ મારા ભોળા અંતઃકરણને એમ મનાવી રહ્યું હતું કે કોઇ અજ્ઞાત રાજાના રાજ્યમાં અનિશ્ચિત કાળના પ્રભાતમાં હું જાણે સમિધ વીણી રહ્યો છું, અને લાવણ્યની દેવી સમી સ્વરૂપવાન રાજકન્યા મને વરમાળા આરોપતી હતી. એણે અંબોડામાં સુવર્ણફુલ ખોસ્યું હતું. કર્ણમાં સુવર્ણ એરીંગ ધારણ કરેલાં હતાં, કંઠમાં હીરાનો હાર હતો, હાથે સુવર્ણકંકણ હતાં, કમ્મરે સુવર્ણકટિમેખલા શોભી રહી હતી અને પગમાં ઘુગરીઆળાં નાજુક સાંકળાં હતાં.

આ નાની વાર્તાનાં પ્રયોજક જો ખુદ મારાં દાદીમાજ હોય તો એમને ઘણી ઘણી બાબતોના ખુલાસા આપવા પડત. પ્રથમ તો રાજા બાર વરસ જંગલમાં કેમ રહ્યો ? બીજું એ મુદ્દત દરમ્યાન રાજપુત્રી કુંવારી કેમ રહી ? આ બધું મને બુદ્ધિથી ઉલટું લાગ્યું. આ પ્રશ્નોનો એ ખુલાસો આપી શકયાં હોત તો પણ લગ્નના સંબંધમાં ભારે ચર્ચા ઉઠે એવું હતું. એક તો એ કે લગ્ન થયુંજ નહોતું; અને બીજું એ કે ક્ષત્રીની કન્યા બ્રાહ્મણને શી રીતે પરણે ? વાંચનાર તરતજ કહે કે પ્રયોજક જ્ઞાતિરૂઢિની વિરુદ્ધ લોકોને વર્તન કરવાનું કહે છે, અને તેથી પેપરોમાં ચર્ચાપત્રોની લંગારની લંગાર લાગી જાય.

હું તો પ્રભુને એજ પ્રાર્થના કરું છું કે મારી દાદીમાને જો ફરીથી જન્મ આપવો ઘટે તો એમને દાદીમાનો જ જન્મ આપજે એમના આ દુર્ભાગી પૌત્ર જેવો જન્મ આપીશ નહિ, આમ આનંદ અને હર્ષથી ઊછળતા હૈયે મેં દાદીમાને પૂછ્યું "હાં પછી?" દાદીમાએ આગળ ચલાવ્યું "રાજકુમારી પોતાના બાલ પતિને લઈ ને દુઃખી થતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને સાત પાંખોપાર્શ્વભાગોનો મોટો મહેલ બંધાવીને પોતાના પતિની જોડે રહેવા લાગી. આ સાંભળીને હું પથારીમાંથી ઉઠીને એકદમ બેઠો થઈ ગયો અને ઉશીકાને મારા ખોળામાં વધારે જોરથી દબાવતો બોલ્યો "હાં પછી?"

રાજકન્યાનો પતિ નિશાળે જવા લાગ્યો. અને નવું નવું શીખવા લાગ્યો. જેમ જેમ એ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એની નાશાળના છોકરાઓ એને પૂછવા લાગ્યા "અલ્યા સપ્તપંખી મહેલમાં તારી સાથે પેલી સુંદરાંગી રહે છે તે કોણ છે?"

બ્રાહ્મણ બાળક પણ જાણતો નહોતો કે એ સુંદરાંગી કોણ છે. એને એટલુંજ યાદ હતું કે એક દિવસ એ સમિધ વીણવા ગયો હતો ત્યાંથી આ ગોટાળો થઈ ગયો. પરંતુ આ બનાવ બને ઘણો સમય થયો હતો એટલે તેનું પણ એને પુરેપુરૂં સ્મરણ નહોતું.

આ પ્રમાણે પાંચેક વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયાં. એના સહાધ્યાયોએ એને રોજ પૂછતા કે "અલ્યા સપ્તપંખી મહેલમાં રહેનારી પેલી સુંદરાંગી કોણ છે?" એક દહાડો બ્રાહ્મણ નીશાળેથી ઘેર આવ્યો અને રાજકુમારીને કહેવા લાગ્યો કે "મારા સહાધ્યાયીઓ મને રોજ પૂછ્યા કરે છે કે, સપ્તપંખી મહેલમાં તારી જોડે રહેનારી પેલી સુંદરાંગી કોણ છે? મારાથી એમને કશો જવાબ આપી શકાતો નથી. મને કહે તું કોણ છે?"

રાજકુમારી બોલી "આજે તો નહિ, વળી કોઈ દિવસ કહીશ.

બ્રાહ્મણ રોજ એક જ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો અને રાજકુમારી પણ એને એકજ જવાબ દેવા લાગી. આખરે બ્રાહ્મણપુત્ર ઘણો અધીરો બની ગયો. "ઓ સુંદરાંગી, તું કોણ છે તે મને આજે નહિ કહે તો આ સપ્તપંખી મહેલ છોડીને હું ચાલ્યો જઈશ." રાજકુમારીએ કહ્યું. "જાવ કાલે નક્કી કહીશ."

બીજે દિવસે નીશાળે જઈ આવ્યા પછી બ્રાહ્મણપુત્રે કહ્યું. "ચાલ હવે કહે તું કોણ છે?" રાજકુમારીએ કહ્યું. "રાતે વાળુ કર્યા પછી સુઈ જતી વખતે હું કહીશ." બ્રાહ્મણપુત્ર રાત પડવાની રાહ જોવા લાગ્યો. આ અરસામાં રાજપુત્રીએ બ્રાહ્મણપુત્રની સુવર્ણ-શય્યામાં ધવલ પુષ્પો પાથરી દીધાં, સુવાસિક તેલના સોનાના દીપક સળગાવી દીધા, પછી ચોટલો ચાંલ્લો કરીને એ સંપૂર્ણ વસ્ત્રાલંકારોથી વિભૂષિત થઇને બેઠી.

બ્રાહ્મણપુત્ર વાળુ કરીને પરવારીને રાજકુમારીએ તૈયાર કરી રાખેલી સુવર્ણશય્યામાં જઈને બેઠો, અને મનમાં જ બોલ્યો. "આજે આ સપ્તપંખી મહેલમાં રહેનારી સુંદરાંગી કોણ છે તે મને જાણવાનું મળશે."

રાજકુમારી પોતાના પતિનું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન જમીને શય્યાગૃહમાં આવી. આજે એને પોતાના પતિએ પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો હતો. પરંતુ એણે જેવો શયનગૃહમાં પગ મુકયો તેવું જ એને જણાયું કે પુષ્પની સુવાસથી શય્યામાં સર્પ આવી ચઢયો હતો અને તેણે બ્રાહ્મણપુત્રને દંશ કર્યો હતો. રાજકુમારીનો બાલ પતિ પુષ્પની શય્યામાં મૃત થઇને પડયો હતો.

મારા હૃદયનો ધબકારો ઓચીંતો બંધ થવા લાગ્યો. ધીરે અવાજે મેં કહ્યું. "પછી?"

પરંતુ હવે આગળ વાર્તા સાંભળવામાં શી મઝા રહી હતી? હવે તો વાર્તા આગળ લંબાવવામાં સંભવાવહીનતાનો જ દોષ આવે

એમ હતું. પરંતુ મારા જેવો સાત વર્ષનો છોકરો શું જાણી શકે કે મૃત્યુ પછી "પછી શું?" એવું હોય જ નહિ; અને મારી દાદીમા તો શું પણ તેનીએ દાદીમા આવે તોયે એ વાત આગળ લંબાવી શકાય જ નહિ.

પરંતુ બાળકની શ્રદ્ધા ક્યારે ખુટી છે. આવી રીતે એ પરાજય સ્વીકારે જ નહિ. એ તો મૃત્યુને પણ પાછું વાળવાનાં પરાક્રમ કરે એવાં હોય છે. આજે માસ્તર સાહેબને તો બાનું કાઢીને વિદાય કર્યા અને વાત તો આમ ટુંકામાં જ પતી ગઈ; એથી મારા જેવાને જેવો તેવો શોક થયેલો ન માનશો. એટલે મારા ઉપર દયા લાવીને દાદીમાને મહાન અંતરની કરાલ દાઢો વચ્ચે ચવાઈ જતી અને નિરંતરને માટે નાબુદ થતી પેલી વાર્તાને અંતરના મુખમાંથી પાછી પડાવી લેવાની હતી, છતાંએ એમણે તો બહુ સરળ રીતે તેમ કરી દીધું. એમણે યોજેલો ઉપાય બતાવું? મૃત શરીરને કેળના સ્તંભ ઉપર બેસાડીને નદી તરાવી દીધું અને ધંતર મંતર જાણનારા પાસે કેટલાક મંત્રો ભણાવીને તેને સજીવન કરી દીધું. પરંતુ તે વર્ષાવાળી રાતમાં અને દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં બાળકના મનમાં મૃત્યુની ભયંકરતા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે અને એને મન મૃત્યુ એ રાત્રિની નિંદ્રા જ છે. વાત પુરી થાય છે ત્યારે નિંદ્રાના ભારથી આંખનાં પોપચાં ઢળી પડે છે. આ પ્રમાણે આપણે બાળકના નાના જડ શરીરને કાળરૂપી શાંત જળમાં નિંદ્રાના ત્રાપા ઉપર બેસાડીને તરતુ મુકી દઈએ છીએ; અને પછી પ્રાતઃકાળે તેને આ સૃષ્ટિના જીવન અને પ્રકાશનું પુનર્દર્શન કરાવવા તેના કર્ણમાં જીવનમંત્ર ફુંકીએ છીએ.

અડગ પતિ

૧

ફાલ્ગુન માસની પૂર્ણિમાની રાત હતી. આમ્રકલિકાની સુવાસથી મિશ્રિત નવયૌવન વસંતનો વાયુ સર્વ સ્થળે વાઈ રહ્યો હતો. તળાવની પાળ ઉપર ઉગેલા અસલી લીલી વૃક્ષની ડાળીઓની ઘન ઘટામાં ભરાઈ રહેલા બપૈયાનો અવિશ્રાંતપણે નીકળતો સુરીલો તીણો પિયુ પિયુ કરતો અવાજ મુકરજી કુટુંબના ઘરની દીવાલો ભેદીને તેમના અંતઃપુર સુધી પહોંચી જતો હતો. હેમંત અંતઃપુરમાં પોતાની પ્રિયા સાથે અભિનવ પ્રણય કરતો હતો. પોતાની રીસાયલી પ્રિયતમાને મનાવવા ઘડીમાં એ એના કેશની લટોને પોતાની આંગળીઓ ઉપર રમાડતો, તો ઘડીમાં પ્રિયાનાં કંકણ અને બંગડીને એક બીજા સાથે વિનોદમાં ખખડાવીને તેના રણકારથી શ્રીમતીના કાન રણકાવતો, તો ઘડીમાં એના માથાનો ગજરો એના મુખ ઉપર લાવીને એના વદન-મંડળની શોભાને અનેરો રંગ આપતો. જેમ સાયંકાળનો મંદ વાયુ પોતાની લહેરોથી મધુરી પુષ્પવેલને ઘડીમાં એક બાજુએ તો ઘડીમાં બીજી બાજુએ હીલવ્યા કરે, તેમ એ પોતાની કુસુમકલિકા સમી કોમળ કાન્તાને ઉપર પ્રમાણેના અનુનયથી રીઝવી રહ્યો હતો. પણ અભિમાની કુસુમ જરાએ મનાઈ નહિ. એ તો બારી બહાર ચંદ્ર

અને ચંદ્રનીનો પ્રણય જોવામાં મશગુલ થઈ ગઈ હતી. બિચારા હેમંતનાં લાડ નિષ્ફળ નીવડયાં.

હેમંતે બીજી યુક્તિ સાધી. કુસુમના બન્ને હાથ પકડીને એણે એને ધીમે ધીમે હલાવવા માંડી. પછી એ બોલ્યો. "કુસુમ, તારૂં ચિત્ત અત્યારે કયાં છે? તું અત્યારે કયા પ્રદેશમાં મુસાફરી કરી રહી છું? તને દૂરબીનથી ધારી ધારીને જોઉં છું તોયે તું જણાતી નથી. તું એમ કેટલેક દૂર દોડી ગઈ છું. હવે એ અંતર વટાવીને પ્રિયા, તું પાસે આવ. જો તો ખરી, આ રજની કેવી રળીઆમણી લાગે છે!"

કુસુમ પતિ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીને ધીમે સ્વરે બોલી "તમારી રળીઆમણી રજનીને અને પેલા ચંદ્રને બન્નેને એક ફુંકમાં હું ધારૂં તો મારા મંત્રબળથી ઉરાડી દઉં."

હેમંત હસતો હસતો બોલ્યો. "ત્યારે તો મહેરબાની કરીને એ મંત્રબળ ન અજમાવીશ. પણ ઉભી રહે, એક અઠવાડીઆમાં ત્રણ ચાર શનિવાર આવે અને સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી રાત લાંબી થાય એવો કોઈ મંત્ર તને આવડે છે? એ આવડતો હોય તો હમણાંને હમણાં અજમાવી દે." એમ બોલતાં બોલતાં એણે કુસુમને પોતાના પડખામાં લેવા માંડી પણ કુસુમ એના આલિંગનમાંથી છુટી થની બોલી. "તમે જાણો છો, જે વાત મારા અંતકાળ વખતે કહેવાનું મેં તમને વચન આપ્યું છે તે વાત અત્યારે જ તમને કહી દેવાની મને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવી છે. એ વાત સાંભળીને તમારે મને જે શિક્ષા કરવી હોય તે સહન કરવા હું તત્પર છું." પોતાની પત્નીની મશ્કરી કરવા હેમંત જયદેવમાંથી આવા પ્રસંગને અનુસરતો એક શ્લોક બોલવા જતો હતો એટલામાં તો બહારથી કોઈનાં ભારે પગલાંનો અવાજ આવતો સંભળાયો. અવાજ ઉપરથી હેમંત પરખી ગયો કે

એના પિતા હરિહર મુકરજી આવે છે એટલે એ મોટા ગભરાટમાં પડી ગયો.

બહાર ઉભા ઉભા જ હરિહર એક મોટો ઘાંટો પાડીને બોલ્યા. "હેમંત, અત્યારે ને અત્યારે તારી સ્ત્રીને કાઢી મુક."

હેમંતે પત્ની સામું જોયું પણ એના મુખ ઉપર આશ્ચર્યની છાયા સરખી એને જણાઈ નહિ. કુસુમ બિચારી બે હાથવડે પોતાનું મુખ ઢાંકતી વિચારવા લાગી કે આ વખતે પૃથ્વીના પડમાં સમાઈ જવાય તો સારૂં. વળી પાછો બપૈયાનો પિયુપિયુ કરતો સુરીલો સ્વર આ ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો. પણ અત્યારે એ સ્વર કોઈએ ન સાંભળ્યો. પૃથ્વીમાં તો અનંત શોભાઓ ભરેલી છે પણ દીલગીર એટલી જ કે તેમને એક પળમાં વિકૃત કરી દેવામાં આવે છે.

૨

હેમંત પિતાની પાસેથી પાછો આવ્યો અને પોતાની પત્નીને પૂછ્યું. "આ વાત ખરી છે?"

"હા, ખરી છે" કુસુમે કહ્યું.

"ત્યારે તેં મને અત્યાર સુધી કેમ એ વાત ન કરી?"

"ઘણીએ વાર મને એમ થતું કે જાણે હું તમને કહી દઉં પણ મારી જીભ ન ઉપડી શકી. હું ઘણી પામર સ્ત્રી છું."

"ત્યારે હવે મને કહે."

કુસુમે અડગ સ્વરે પોતાની આત્મકથા કહેવા માંડી. જરા પણ પાછી પાની કર્યા સિવાય ઉઘાડે પગે કુસુમ જાણે અગ્નિમાં ચાલવા લાગી. એ કેટલી દગ્ધ થઈ ગઈ તે કોઈ ન જાણી શક્યું. આદિથી અંત સુધી હેમંતે વાત સાંભળી લીધી પછી ઉઠીને એ બહાર જતો રહ્યો.

કુસુમે જાણ્યું કે પતિ એનો નિરંતરને માટે ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા. એમાં એને કાંઈ આશ્ચર્ય પણ ન લાગ્યું. આટલા અલ્પ કાલાવધિમાં એનું મન શુષ્ક અને બેપરવા બની ગયું હતું એટલે આ બનાવ એણે મનુષ્યજીવનનો એક સાધારણમાં સાધારણ માની લીધો. સંસાર અને સ્નેહ આદિથી તે અંત સુધી એને કૃત્રિમ અને માયામય લાગ્યા. આરે ભૂતકાળમાં પતિ સાથેના પ્રેમપ્રસંગોનાં સંસ્મરણોએ એના હોઠ ઉપર શુષ્ક, સખત અને નિરાનંદ હાસ્ય ફરકાવ્યું, પરંતુ એ હાસ્ય રૂપી તીક્ષ્ણ કટારે એના કાળજામાં કારી ઘા કર્યો. કદાચ એ વિચાર કરતી હશે—જે પ્રેમ મનુષ્યના જીવનને પ્રફુલ્લતાથી ભરી દેતો હતો, જે પ્રેમ હેત અને લાગણીનાં ગાડાં ભરી ભરીને ઠાલવતો હતો, જે પ્રેમ અલ્પ ભરના વિયોગને પણ નિરંતર દુઃખદાયક બનાવી મુકતો, તેમજ જે પ્રેમ પળવારના સંયોગને અત્યંત આલ્હાદકારક બનાવી મુકતો; વિસ્તારમાં જે પ્રેમની સીમા જણાતી નહોતી, અવધિમાં જે પ્રેમ નિત્ય ભાસતો હતો. કોઈ કાળમાં પણ આ પ્રેમ વિનાસ પામી જશે એવી કલ્પના સરખી આવી નથી, તે પ્રેમ શું આવોજ? એનો આધાર આટલો બધો નબળો? ગોર તમારો હાથેવાળો મેળવી આપે ત્યાં સુધી જ તમારા પ્રેમની ભવ્યતા, પછીથી તમારો આ નિત્ય અને શાશ્વત પ્રેમ ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઈને ખોબલા ભર ધૂળ જેવો થઈ જાય છે. હમણાં અલ્પ સમય ઉપર જ હેમંતે એને કહ્યું હતું. "જોતો ખરી, આ રજની કેવી રળીઆમણી લાગે છે!"

એ જ રાત હજુ પુરી તો થઈ નથી, એ જ બપૈયાના પિયુ પિયુ શબ્દો કર્ણને આનંદ આપતા બંધ પડ્યા નથી, એ જ દક્ષિણનો મધુર વાયુ વાયા કરતો હતો અને એ જ ચંદની સુરતશ્રમથી શ્રમિત થયેલી મનોહર નાયિકા સમી બારી પાસે ઢાળેલા પલંગ ઉપર નિંદ્રા લેતી હતી. આ તમામ અસત્ય હતું. પોતાના કરતાં તો પેલો પ્રેમ વધારે વેષધારી હતો.

(૩)

આખી રાત નિંદ્રા નહિં આવવાથી વ્યગ્ર અને શ્રમિત જણાતો હેમંત સવારમાં ઉઠીને પ્યારીશંકર ઘોસલને ઘેર ગયો.

પ્યારીશંકર આવકાર આપતાં બોલ્યા "શું ખબર લાવ્યો છું દિકરા ?"

સળગતા અગ્નિની ઊર્ધ્વ જ્યોતિ માફક ભભુકી ઉઠતો હેમંત થડકતો થડકતો બોલ્યો "તમે અમારી જ્ઞાતિને ભ્રષ્ટ કરી છે, તમે અમારા કુટુંબ ઉપર વિપત્તિ આણી મુકી છે, તમારે એનો જવાબ આપવો પડશે." આથી વિશેષ એ કાંઇ ન બોલી શકયો.

પ્યારીશંકરે મશ્કરીમાંજ જવાબ આપ્યો "ત્યારે તમે મારી જ્ઞાતિને બચાવી, હું નાત બહાર મુકાતો હતો તે અટકાવ્યો અને મારી પીડ થાબડી."

હેમંતના હાથમાં હોત તો પોતે પોતાના બ્રાહ્મણ્ય કોપાગ્નથી પ્યારીશંકરને એક પળમાં ભસ્મીભૂત કરી નાખત; પરંતુ એના કોપાનલે તો એનેજ બાળી મુકયો અને પ્યારીશંકર તો જેવોને તેવો અક્ષતજ રહી ગયો.

હેમંત લથડતે સ્વરે બોલ્યો "મેં કોઈ દિવસ પણ તમારૂં કાંઇ બગાડયું છે."

પ્યારીશંકરે કહ્યું "હું તને એકજ પ્રશ્ન પૂછીશ. મારી એકની એક પુત્રીએ તારા પિતાનું શું બગાડયું હતું ? તું તો તે વખતે ઘણોજ નાનો એટલે તેં તો કદાચ સાંભળ્યુંએ નહિ હોય. શાંત ચિત્તે હું કહું તે સાંભળ, જરાએ તપી જઈશ નહિ. એમાં મહાન પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ સમાયેલો હતો.

મારો જમાઈ નવકાન્ત મારી પુત્રીના અલંકાર તફડાવીને વિલાયત નાસી ગયો તે વખતે તું ઘણો નાનો હતો. પાંચ વર્ષ ઉપર

બેરીસ્ટર થઈને એ પાછો આવ્યો તે વખતે ગામમાં કેવું તોફાન મચી રહ્યું હતું તેની તો તને કદાચ ખબર હશે. ના ના, તું તો કલકત્તે ભણતો હતો એટલે તને ખબર નહિ હોય. તારો પિતા નાતનો પટેલીઓ બનીને મને કહેવા લાગ્યો કે "જો તું તારી પુત્રીને એના પતિને ઘેર મોકલીશ તો પછી તારાથી એને પાછી તારે ઘેર નહિ બોલાવી શકાય. તારે એનો હંમેશને માટે ત્યાગ કરવો પડશે." હું તારા પિતાને પગે પડ્યો, અને આજીજી કરી અને કરુણાપૂર્ણ સ્વરે મેં કહ્યું મોટાભાઈ આટલી ફેરો મારૂં રક્ષણ કરો. હું મારા જમાઈને ગોમય પ્રાશન કરાવીશ અને એની પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવડાવીશ. માટે એને જ્ઞાતિમાં લેવાનો બંદોબસ્ત કરો. પણ તારા પિતા તો ખડક જેવા અડગ રહ્યા. હું મારી પુત્રીનો કેવી રીતે ત્યાગ કરૂં. જ્ઞાતિ અને સ્નેહીજનોને રામ રામ કરીને હું કલકત્તે જઈને રહ્યો. ત્યાંયે પણ વિપત્તિઓએ મને ન છોડ્યો. મારે મારા ભત્રીજાનાં લગ્ન કરવાનાં હતાં અને તેને માટે મેં તમામ તૈયારીઓ કરી રાખી હતીઃ પણ તારા બાપે કન્યાવાળાઓને ચઢાવ્યા અને વિવાહ તોડી નંખાવ્યો ત્યાર પછી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારી નસોમાં બ્રાહ્મણરક્તનું એક બિંદુ પણ જ્યાં સુધી વહેતું હશે ત્યાંસુધી હું આનું વેર લીધા વિના નહિ રહું હવે આ વાતમાં થોડું ઘણું અજવાળું તો તને પડ્યું હશે એમ હું ધારૂં છું. પણ જરા સબુર કરઃ તને આખીએ વાત હું કહીશ એટલે ઓર મઝા પડશે. ઘણી રસભરી વાત છે.

તું કોલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે તારા ઘરની જોડાજોડ એક વિપ્રદાસ ચેટરજી નામનો ગૃહસ્થ રહેતો હતો. હવે તો એ ગુજરી ગયો છે. એના ઘરમાં એક કાયસ્થ જ્ઞાતિની માબાપ વિનાની કુસુમ નામની વિધવા છોડી હતી. છોડી ઘણી રૂપાળી હતી એટલે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની વિકારી દૃષ્ટિનો એ ભોગ ન થઈ પડે તેની વિપ્રદાસ બહુ સંભાળ રાખતો હતો. પરંતુ આ યુવાન છોકરીને પોતાના વૃદ્ધ

વાલીની આંખમાં ધૂળ નાખીને પોતાનું કાર્ય સાધવામાં જરાય મુશ્કેલી નડી નહિ. લુગડાં સુકવવા એ હંમેશ ત્રીજામાળની અગાશીએ ચઢતી તેં તારા અભ્યાસ માટે તારા ઘરની અગાશી પસંદ કરી હતી. બન્ને અગાશીઓ જોડાજોડ હતી. અગાશીમાંથી તમે બન્ને જણાં એક બીજા જોડે વાત કરતાં હશો કે કેમ તે તો હું નથી કહી શકતો, પણ વૃદ્ધ ચેટરજીના મનમાં છોકરીના વર્તન વિષે શંકા આવી. છોકરી ઘરના કામકાજમાં ઘણી ભુલો કરવા લાગી અને તપ કરતાં પાર્વતીની માફક એણે ધીમે ધીમે આહાર અને નિંદ્રાનો પણ ત્યાગ કરવા માંડ્યો. કેટલીક વાર તો કાંઈ પણ દેખીતા કારણ સિવાય પેલા વૃદ્ધ આગળ આ છોકરી પુષ્કળ આંસુ ગાળતી હતી.

આખરે વૃદ્ધની જાણમાં આવ્યું કે તમે બન્ને રોજ અગાશીમાં એકઠાં મળો છો અને કેટલીકવાર તો કોલેજમાંથી ગેરહાજર રહીને તમે જાણે એકાંતવાસમાં અભ્યાસ કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તેમ હાથમાં ચોપડી ઝાલીને બપોરના સમયે તું અગાશીમાંજ બેસી રહેતો હતો. વિપ્રદાસ એક દિવસ મારી પાસે આવ્યા. મને બધી હકિકતથી વાકેફ કર્યો અને છેવટે મારી સલાહ લીધી. મેં કહ્યું, ‘કાકા ઘણા વખતથી તમે કાશીની યાત્રાએ જવાનો વિચાર કર્યા કરો છો માટે તમે હવે કાશીની યાત્રાએ જાવ અને છોકરીને મારે ત્યાં મુકી જાવ. હું એની દેખરેખ રાખીશ.’

એના ગયા પછી છોકરીને મેં શ્રીપતિ ચેટરજીને ત્યાં મુકી અને એ એનીજ પુત્રી છે એમ લોકોમાં વાત ચલાવી. પછી શું થયું તે તો તું જાણે છે. આદિથી અંત સુધીની તમામ હકીકત મેં આજે તને કહી તેથી મારૂં હૃદય હલકું પડ્યું છે. આ એક નવલકથા જેવું લાગે છે નહિ? આ નવલકથાનું એક પુસ્તક લખીને જાણે છપાવી દઉં એવો મને વિચાર થાય છે, પરંતુ પુસ્તક લખવા જેટલી મારામાં

શક્તિ નથી. મારા ભત્રીજાને એવું કાંઈક લખતાં આવડે છે. ખરૂં એની પાસે હું એ ગ્રંથ લખાવું પરંતુ એ ગ્રંથ લખવામાં તું એને સહાયતા આપે તોજ એ ગ્રંથની સમાપ્તિ થઇ શકે; કારણ કે આ નવલકથાનો અંતભાગ તને જેટલો સારી રીતે અવગત છે, તેટલો મને નથી "

ગૌરીશંકરની આ છેવટની ટીકા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં હેમંતે પૂછ્યું " કુસુમે આ લગ્નમાં કાંઇ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ ? "

" એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ સ્ત્રીઓનાં મન કેવાં ઘડેલાં હોય છે તેની તને ક્યાં ખબર નથી ? જ્યારે એ મોઢેથી " ના " કહે ત્યારે એમની " હા " સમજી લેવી.

એને બીજે ઘેર લઇ જવામાં આવી એટલે થોડા દિવસ તો એ તને નહિ જોવાથી હીજરાયા કરતી હતી, તારા ઉદ્યમમાં તું કાંઇ પછાત પડ્યો નહતો. કોલેજમાં જવાનું છોડી દઇને આખરે તેં શ્રીપતિનું ઘર ખોળી કાઢ્યું અને પ્રેસીડંસી કોલેજને બદલે એક ઘરની લોખંડના સળીઆવાળી બારી સામુંજ તારી દૃષ્ટિ સ્થિર રહેતી હતી. મને તમારા બન્નેની દયા આવતી હતી. એક તરફથી પેલી છોકરી તારા વિના ઝુર્યા કરતી હતી.

એક દિવસ મેં કુસુમને બોલાવીને કહ્યું " પુત્રી, મારી એક વાત તું સાંભળ. હું વૃદ્ધ થયો છું એટલે મારી આગળ તું કશી શરમ ન રાખીશ. તું કોને ઝંખ્યો કરે છે. તે હું જાણું છું. તારા પ્રેમીની સ્થિતિ પણ તારા જેવીજ થઈ રહી છે. મારી ઇચ્છા છે કે તમારા બન્નેનો યોગ હું સાધી આપું. " કુસુમ રડી પડી અને મારી પાસેથી ઉઠીને ચાલી ગઈ. ત્યારપછી હું વારંવાર શ્રીપતિને ઘેર જતો. કુસુમ પાસે તારીજ વાત કાઢતો અને તેમ કરીને મેં એની શરમ તોડાવી,

મેં એને કહ્યું કે " એની સાથે તારાં લગ્ન કરાવી આપવા હું મારાથી બનતું કરીશ." એટલે એ બોલી ઉઠી " એ કેમ બનશે ?" મેં કહ્યું " તેની તું કશીયે ફીકર ન કરીશ. હું કહીશ કે એ બ્રાહ્મણની કન્યા છે, હજુ કુંવારી છે." એણે મને કહ્યું કે " પહેલી એમની અનુમતિ લો." મેં કહ્યું " શી ગાંડી ગાંડી વાત કરે છે. તે તો તારી પાછળ ઘેલો થઈ ગયો છે. એને બધું તોડીફોડીને કહી દેવાની શી જરૂર છે. લગ્ન સહીસલામત રીતે થઈ જવા દે એટલે બધુંએ ઠેકાણે આવી જશે. જેનો અંત સુધર્યો તેનું બધું સુધર્યું; અને તારી વાત કોણ જાણે તે બહાર પડી જવાની છે ? એને નાહકનો શું કામ સંતાપ આપવો ?"

કુસુમને મારી વાત પસંદ પડી કે કેમ તે હું નથી જાણતો, પરંતુ મારી વાત સાંભળીને ઘણીવાર એ રડતી અને ઘણીવાર બોલ્યા વિના બેસી રહેતી હું કહેતો કે તને આ વાત પસંદ ન હોય તો જવા દો, ત્યારે એને વધારે અજંપો થઈ જતો. આવી સ્થિતિએ વાત પહોંચી એટલે મેં શ્રીપતિને તારી પાસે મોકલ્યો. એક પળવારની પણ આનાકાની કર્યા વિના તેં લગ્ન માટે સંમતિ આપી અને ચોકઠું ગોઠવાઇ ગયું.

પરંતુ લગ્નનું મુહૂર્ત લીધા પછી એક દિવસ કુસુમ ખરેખરી વંકાઇ બેઠી અને એને ઠેકાણે લાવતાં મને નવનેજા પાણી ઉતર્યાં. એ તો કહે કે " કાકા, આ વાતજ પડતી મુકો." મેં કહ્યું " ઓ મૂર્ખ છોકરી, આટલું બધું નક્કી થયા પછી આપણાથી શી રીતે હવે ફરી શકાય."

એણે કહ્યું " હું મરી ગઇ છું એવી વાત ઉરાડો અને મને કોઇ અન્ય સ્થળે મોકલી દો."

મેં કહ્યું " અરે પણ પેલા બિચારાનું શું થશે તેનો કાંઈ

વિચાર કર્યો. અત્યારે એ સુખના સાતમા આસમાન ઉપર ચઢી ગયેલો છે. અને આવતી કાલે તું એના હૃદય સાથે જોડાઈ જવાની છું એ ખ્યાલ હર્ષમાં નાચી રહ્યો છે, ત્યારે આજે તારા મૃત્યુની ખબર એને પહોંચડવવાનું માગે છે, એનું પરિણામ શું આવશે તે તું જાણે છે? તારા મૃત્યુની ખબર એને પહોંચાડી આવીને એના મૃત્યુની ખબર મારે તને આપવી પડશે, અને તેજ સમયે મારે તારા મૃત્યુની ખબર સાંભળવી પડશે. તારે મારી પાસે આ પ્રમાણે બ્રહ્મહત્યા અને સ્ત્રીહત્યા કરાવવી છે?"

આખરે શુભ ઘડીએ તમારા બન્નેનાં લગ્ન થયાં અને હું મારા કર્તવ્ય ભારમાંથી મુક્ત થઈ ગયો પછી શું થયું તે તું મારા કરતાં વધારે જાણે છે."

હેમંત ગર્જના કરતો બોલ્યો "અમારી આટલે બધે દરજ્જે પાયમાલી કરી છતાં તમે જંપ્યા નહિ આ વાત અત્યારે હવે બહાર પાડવાનું તમને ક્યાંથી સુઝયું?"

પૂર્ણ શાંતિથી પ્યારીશંકર બોલ્યો "મેં જોયું કે તારી બેનના લગ્નની તમામ તૈયારીઓ થઈ ચુકેલી છે અને હવે લગ્નસમારંભની ઘણી થોડીવાર છે, ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે એક બ્રાહ્મણનું ઘર તો મેં વટાળ્યું પરંતુ તે કર્તવ્ય સમજીને જ. હવે મારે શું બીજા બ્રાહ્મણના ઘરને પણ વટલાવવું. મારૂં કર્તવ્ય મને એમ કહે છે કે આ વખતે તેમ થતાં મારે અટકાવવું. તેથી મેં તારા પિતાને લખ્યું કે તમારા ઘરમાં તમારી પુત્રવધૂ શૂદ્ર છે. એ વાત હું પુરવાર કરી આપી શકીશ."

મહા ભગિરથ પ્રયત્ને ક્રોધને નિયમમાં રાખીને હેમંત બોલ્યો "હવે આ છોકરીનો હું ત્યાગ કરી દઈશ એટલે એની શી દશા થશે? તમે એનું પાલનપોષણ કરશો?"

પ્યારીશંકરે કહ્યું. " મારે કરવાનું તો હું કરી ચૂકયો છું. બીજાઓ પોતાની પત્નીઓને તજી દે તો તે બધાનું પાલનપોષણ કરવાનું કાંઈ મારે માથે ન હોઈ શકે. " એમ બોલતો પ્યારીશંકર બોલ્યો. " અલ્યા કોઇ છે કે ! હેમંત માટે કોલ્ડ્રીંગ લાવજો. "

હેમંત ઉઠીને ઉભો થયો અને પ્યારીશંકરના કોલ્ડડ્રીંકના આવવાની રાહ જોયા વગર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

(૪)

આજે કૃષ્ણપક્ષની પાંચમ હતી. એટલે રાત અંધારી હતી. પક્ષીના સંગીતનો સ્વર નહોતો સંભળાતો. દક્ષિણ પવન ઉંઘમાં ચાલતા મનુષ્યની પેઠે અંધારામાં બાથોડીઆં મારતો હતો. આકાશમાંના તારા જાણે કોઈ ઘણી જ ગુપ્ત વાત શોધી કાઢવા મથન કરી રહ્યા હોય તેમ અનિમિષ ચકોર નેત્રે અંધકારને ભેદી રહ્યા હતા.

શયનગૃહમાં અંધારૂં હતું. હેમંત પથારીમાં બેઠો બેઠો બારીની બહાર અંધારામાં જોઇ રહ્યો હતો. કુસુમ પોતાના બે હાથ વડે પતિનાં ચરણો પકડીને તેના ઉપર પોતાનું વદનમંડળ ટેકવીને જમીન ઉપર બેઠી હતી. કાલાવધિ શાંત મહાસાગર સમો જણાતો હતો. અનંત રાત્રિના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર હવે આ એક જ ચિત્ર સર્વ કાળ માટે જાણે ચીતરી રાખ્યું હતું. ચારે બાજુએ સર્વ નાશ, મધ્યમાં ન્યાયાધીશ, અને અપરાધી એના ચરણે. કોઇનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. બારણા આગળ આવીને હરિહર મુકરજીએ બુમ પાડી. " તને જોઇએ એટલો સમય મળ્યો છે. હવે એથી વિશેષ સમય નહિ મળે. તારી સ્ત્રીને ઘરની બ્હાર કાઢી મુક. "

કુસુમ આ સાંભળીને પોતાનો તમામ આવેગ એકઠો કરીને

પતિનાં ચરણોને મક્કમપણે વીંટાઈ ગઇ, ચુંબનોથી તેને વધાવી લીધા અને આદરપૂર્વક તેને પોતાનું મસ્તક નમાવીને એ ખસી ગઈ.

હેમંત ઉઠ્યો, બારણા પાસે ગયો અને બોલ્યો "પિતાજી, હું મારી પત્નીનો ત્યાગ નહિ કરૂં."

હરિહર બરાડી ઉઠ્યો. "શું, એને માટે તું નાત તજીશ?" હેમંતે શાંત સ્વરે જવાબ આપ્યો. "મને નાતની પરવા નથી." "ત્યારે મને તારી પણ પરવા નથી, હું તારો ત્યાગ કરૂં છું."

બ્રાહ્મણી

નાયબ જાનકીનાથના ઘરમાં પ્યારી નામની એક બ્રાહ્મણી રસોઈ કરવાને માટે રહી હતી. એની સ્થિતિ જો કે ઘણી ગરીબ હતી છતાં એનું ચરિત્ર ઘણું સારૂં હતું. આ ઘણે દૂરની રહેનારી વિપત્તિની મારી એ જાનકીનાથને ઘેર આવી હતી. એક દિવસ માલિકે એના ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી. તરતજ એ શેઠાણી પાસે ગઈ અને હકિકત કહીને રડી પડી. શેઠાણીએ કહ્યું "હવે તું બીજે ઠેકાણે નોકરી શોધી લે. અહીં રહેવામાં સાર નથી."

પરંતુ અહીંથી જતા રહેવાનું સહેલું નહોતું. એની પાસે પુંજીમાં કેટલાક રૂપીઆ હતા, એટલે આ બ્રાહ્મણી ચંદ્રભૂષણ ભટ્ટને ત્યાં જઈને રહી ભટ્ટને એમના પુત્રોએ કહ્યું " જાણી જોઈને શું કામ શિરે તમે વિપત્તિ ઓ'રી લો છો." ભટ્ટજીએ કહ્યું "વિપત્તિ હાલી ચાલીને આપણે ઘેર આશ્રય ખોળવા આવે તો એને આશ્રય વિના વિમુખ કરવી એ મને યોગ્ય નથી લાગતું."

એક દિવસ નાયબ સાહેબ ભટ્ટજીને ઘેર આવ્યા, તેમને સાષ્ટાંગ પ્રમાણ કર્યાં અને પછી બોલ્યા " ભટ્ટજી, મારી રસોઇયણને તમે કેમ રાખી લીધી છે? અમને ઘરમાં રસોઇની ઘણી આપદા પડે છે." આના જવાબમાં ભટ્ટજીએ નાયબ સાહેબને એ એક કડવી વાત સંભાવી દીધી.

ભટ્ટજી ઘણા પ્રતિષ્ઠિત અને સાચા બોલા હતા એટલે તડને ફડ જે વાત ખરી હોય તેજ કહી નાખતા. કોઈનીએ શરમ રાખીને વાત કરતા નહિ. નાયબસાહેબ ભટ્ટજી ઉપર મનમાં તો ઘણા ગુસ્સે થયા. "બચ્ચા જોઇ લઇશ" એમ પણ મનમાં બબડયા; પણ બહાર કાંઇ પણ રોષ ન જણાવતાં ભટ્ટજીને પ્રણામ કરીને ચાલ્યા ગયા.

એ ચાર દિવસ બાદ ભટ્ટજીને ઘેર પોલીસનાં પગલાં થયાં. ભટ્ટજીની સ્ત્રીના ઉશીકાં નીચેથી નાયબ સાહેબની સ્ત્રીનું કર્ણફુલ મળી આવ્યું. પેલી બ્રાહ્મણી ઉપર આળ આવ્યું અને એને ચોર ગણીને જેલમાં પુરી. ભટ્ટજીની પ્રતિષ્ઠા ગામમાં ઘણી સારી હતી તેથી ચોરીનો માલ રાખવા બદલના ગુનામાંથી એ બચી ગયા. ભટ્ટજીને ખાત્રી થઈ કે બ્રાહ્મણીએ મારો આશ્રય લીધો તેથીજ એની આ દશા થઈ. એના હૃદયમાં આ વાત શલ્યની પેઠે ખુંચ્યા કરતી હતી. છોકરાઓએ કહ્યું "હવે આપણે આ ઘર છોડીને બીજે રહેવા જઈએ, હવે અહીં રહેવું સલામત નથી."

ભટ્ટજી બોલ્યા "હું બાપદાદાના ઘરને નહિ છોડું જે ભાગ્યમાં હશે તે થવાનું જ છે. ગમે ત્યાં જઇશું ત્યાંએ દુઃખ છોડવાનું નથી."

એટલામાં નાયબ સાહેબે જમીન ઉપરનો લાગો ઘણો વધારી દીધો એથી એ લોકોમાં અકારો થઈ પડયો. ભટ્ટજી પાસે જેટલી જમીન હતી તે તમામ એમને દાનમાં મળી હતી. એમના ઉપર જમીનદારનો કાંઈ હક્ક ન હોતો. છતાં નાયબે જમીનદારને એવું લખ્યું કે "ભટ્ટજી તો લોકોને ચઢાવીને આપણી સામા કરી મુકે છે." એટલે જમીનદારે ભટ્ટજીને ગમે તે રસ્તે દબાવી દેવાને નાયબને સત્તા આપી. નાયબ ફરી ભટ્ટજી પાસે આવ્યો અને વિનયથી પ્રણામ કરતો બોલ્યો. "ભટ્ટજી, પેલી જમીન છે તે તો પરગણાની હદમાં પડે છે, માટે તે તમારે છોડી દેવી પડશે." ભટ્ટજીએ કહ્યું. "શી વાત કરો છો. એ તો આજ કાલ કેટલાંયે વર્ષ થયાં મારી માલકીની છે."

ભટ્ટજીની આ જમીન સંબંધમાં જમીનદારની ઘણી નાલેસી થઈ. ભટ્ટજીએ કહ્યું. " ગમે તે થઈ જાય. ચાહે જમીન જતી રહે પણ હું તો કોર્ટે નહિ જ ચઢું." છોકરાઓએ કહ્યું. " જમીન જતી રહેવા દેશો તો આ ઘરમાંયે શી રીતે રહેવાશે ? "

બાપ દાદાના ઘર ઉપર ભટ્ટજીની પ્રાણ કરતાં વિશેષ મમતા હતી એટલે નાઈલાજે એમને કોર્ટે ચઢવું પડયું. મુન્સફ સાહેબે ન્યાય ચુકવ્યો અને એમને જમીન પાછી મળી. એમના આશ્રયે રહેનારા લોકોએ ભટ્ટજીની જીતથી મોટો ઉત્સવ ઉજવ્યો. ભટ્ટજીએ સર્વને એમ કરતાં અટકાવ્યા. નાયએ ઉપલા ફેસલાથી નારાજ થઈ અપીલ કરી એટલે ભટ્ટજી વળી પાછા ગભરાયા. વકીલો એમની પાસેથી ફી નહોતા લેતા. વકીલ લોકો ભટ્ટજીને વારંવાર આશ્વાસન આપતા હતા કે "ગભરાશો નહિ, અપીલમાં પણ તમે જ જીતશો. દિવસ કદી રાત થઈ જાણી છે ? "

એક દિવસ નાયબને ત્યાં મોટી ધામધુમથી સત્યનારાયણની કથા થઈ. એણે આ શાનો ઉત્સવ ઉજવ્યો ? તપાસ કરતાં ભટ્ટજીને માલમ પડયું કે પોતે અપીલમાં હારી ગયા છે. કપાળ કૂટતા ભટ્ટજી વકીલને પૂછવા લાગ્યા. " તમે શું કહેતા હતા ? હવે મારી શી દશા થશે ? દિવસ કેવી રીતે રાત થઈ ગયો ? " વકીલોએ એનું ગૂઢ કારણ સમજાવ્યું કે હાલમાં જે નવા એડીશનલ જજ થઈને આવ્યા છે, તે પહેલાં મુન્સફની જગ્યા ઉપર હતા તે વખતે, જે મુન્સફે તમારો મુકદમો ચુકવ્યો હતો તેની સાથે એમને ખટપટ જાગેલી હતી. તે વખતે તો એ મુન્સફને એ કાંઈ ન કરી શકયા; પરંતુ હવે જજ બનીને આવ્યા એટલે એના ફેંસલા ઉપર જેટલી અપીલો આવે છે તે બધીએ મંજુર રાખે છે; એટલે આમાં આપણી હાર થઈ. "

ભટ્ટજીએ વ્યાકુળ થઈને પૂછયું. " આના ઉપર હાઈકોર્ટમાં અપીલ થઈ શકતી હશે ? "

વકીલે કહ્યું. "જજ સાહેબે એવી કુનેહથી જજમેન્ટ લખ્યું છે કે હવે હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરવામાં કાંઈ માલ નથી. એણે તમારી જુબાની ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં સામાવાળાની જુબાની ઉપર વિશ્વાસ રાખેલો છે."

આંખમાં આંસુ આણતા ભટ્ટજી બોલ્યા. "તો હવે મારે માટે કશો જ ઇલાજ નથી રહ્યો?"

વકીલે ઉંડા વિચાર કરીને માથું હલાવીને કહ્યું. "હવે તો ઇલાજ જણાતો નથી."

બીજે દિવસે નાયબ બડી ધામધુમ સાથે ઘણા આદમીઓને લઈને ભટ્ટજી પાસે આવ્યો અને લાંબો થઈને એમને પગે લાગ્યો; અને જતાં જતાં કહેતો ગયો કે "પ્રભુ, તમારી ઇચ્છા."

વિલાયતી પ્રાયશ્ચિત્ત

૧

સ્વર્ગ અને મનુષ્ય લોકની વચમાં એક અનિર્દેશ્ય અરાજક સ્થાન છે. ત્યાં રાજા ત્રિશંકુ લટક્યા કરે છે અને આકાશકુસુમો ઢગલાબંધ ઉગે છે. એ વાયુરૂપી દુર્ગના વેષ્ટિત થયેલા પ્રદેશનું નામ "હોત તો થાત." એવું હતું.

જે લોકો મહાન્ કાર્ય કરીને અમરતા પ્રાપ્ત કરી ગયા છે તે ધન્ય થઈ ગયા છે. જે મનુષ્યો સાધારણ ભાવથી સંસારનાં કાર્યોમાં એક બીજાને સહાય કરે છે, એ લોકોને પણ ધન્ય છે; પરંતુ જે લોકો ભાગ્યના ભ્રમમાં કુટાઇને આ બન્ને અવસ્થાઓની વચમાં અંટવાયા કરે છે, એમને માટે તો ધન્યવાદનો કોઈ ઉપાય જણાતો નથી. એમને માટે તો અમુક વાત બને તો અમુક થાય, પણ તે અમુક વાત બનેયે નહિ અને અમુક થાયે નહિ, એવું હોય છે.

અમારા અનાથબંધુ પણ બિચારા વિધાતાની વિટંબનાથી પીડાતા ઉપર જણાવેલી અવસ્થાઓની વચમાં જ અંટવાયા કરતા હતા. બધાનું એવું માનવું હતું કે જો એ ધારે તો સર્વ વાતોમાં કૃતકાર્ય થઈ શકે; પરંતુ એમણે ધાર્યુંએ નહિ, અને એમના કોઈ કામમાં ભલીવાર પણ

ન આવ્યો. એટલે એમની શક્તિ વિષેની બધાની માન્યતા જેવા ને તેવી કાયમ જ રહી હતી. બધા કહેતા—એ પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થાય એવા છે; પણ એમણે પરીક્ષા જ આપી નહિ. બધા કહેતા કે એ નોકરી કરે તો હરએક ખાતામાં અનાયાસે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શકે; પણ એમણે નોકરી જ ન કરી. સાધારણ લોકો પ્રત્યે એમને વિશેષ ઘૃણા હતી; કારણ કે એ બિચારા બહુ સાદા હતા. અસાધારણ લોકોમાં એમને બીલકુલે શ્રદ્ધા નહોતી, કારણ કે એ પોતે એવા અસાધારણ થવા ધારત તો થઈ શકત. આપણા અનાથબંધુની ખ્યાતિ, સુખ સંપત્તિ, સૌભાગ્ય તમામ દેશકાળને લઇને અસંભવતાના ભંડારમાં ભરાઈ રહ્યું હતું. બાકી વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો વિધાતાએ એમને એક શ્રીમંત સસરા, અને એક સુશીલ સ્ત્રી એટલું જ આપેલું હતું. એમની સ્ત્રીનું નામ વિંધ્યવાસિની હતું.

અનાથબંધુને પોતાની સ્ત્રીનું એ નામ પસંદ નહોતું તેમ એ સ્ત્રી રૂપ અને ગુણમાં પણ પોતને યોગ્ય નહોતી એમ એમનું માનવું હતું. પરંતુ સ્ત્રીના મનમાં તો સ્વામીના સૌભાગ્યગર્વની સીમા રહી નહોતી. વિંધ્યવાસિની કોઈ પણ સંદેહ વગર માનતી હતી કે સર્વ સ્ત્રીઓના સ્વામી કરતાં પોતાનો સ્વામી શ્રેષ્ઠ છે. એ બાબતમાં તો અનાથબંધુ પણ એમનાં પત્ની જોડે સંમત હતા.

પોતાના સ્વામીના ગૌરવનો ગર્વ એક રતિભાર પણ ખંડિત ન થાય તેને માટે વિંધ્યવાસિની રાતને દિવસે કાળજી રાખતી હતી. એની ઇચ્છા તો એવી હતી કે સૌથી ઉંચા શિખર ઉપર જો એ પોતાના સ્વામીને ચઢાવી શકે, તો આ મર્ત્ય લોકના કટાક્ષપાતથી એ એમને દૂર રાખીને નિશ્ચિંતપણે પતિની પૂજા કરવામાં પોતાનું જીવન જોડી દે. પરંતુ આ જડ જગતમાં ભક્તિ દ્વારા ભક્તિના પાત્રને ઉપર ઉડાવી જઈ શકાતું નથી. વળી અનાથબંધુને આદર્શ પુરુષ તરીકે નહિ માનનારાઓની સંખ્યા આ જગતમાં કાંઇ થોડી નહોતી, એટલે

વિંધ્યવાસિની પોતાની ઇચ્છા પાર ન પાડી શકી. તેનું એને બહુ દુઃખ થતું હતું.

અનાથબંધુ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે પોતાને સાસરે રહેતો હતો. પરીક્ષા આવી પણ એ પરીક્ષામાં ન બેઠો અને બીજે વર્ષે એણે કોલેજ છોડી દીધી.

પતિના આવા વર્તનથી વિંધ્યવાસિની બધાં આગળ ભોંઠી પડી. એક દિવસ રાતે એણે સ્વામીને ધીમે રહીને કહ્યું "પરીક્ષા આપી દીધી હોત તો ઠીક થાત."

અનાથબંધુ હસતો હસતો બોલ્યો "પરીક્ષા આપવાથી જ માણસમાં યોગ્યતા આવે છે? એમ તો અમારા કહારનાથે પણ પરીક્ષા પાસ કરી છે."

વિંધ્યવાસિનીને આથી સાંત્વન મળ્યું. એણે મન વાળ્યું કે દેશનાં ગધેડાં પણ પાસ થાય એવી પરીક્ષા પાસ કરવાથી અનાથબંધુનું ગૌરવ કેટલું વધી જવાનું હતું?

એકવાર વિંધ્યવાસિનીની બાલ સખી કમળા એને મળવા આવી અને એને હરખાતાં હરખાતાં ખુશ ખબર સંભળાવી કે "મારો ભાઈ રમેશ આ વખતે પરીક્ષામાં પાસ થયો અને એને સ્કોલરશીપ પણ મળી." કમળાએ બિચારીને ભોળે ભાવે આ ખુશ ખબર કહી પણ વિંધ્યવાસિનીને એમ લાગ્યું કે મારા પતિ નાપાસ થયા તેથી એણે આડકતરી રીતે મને મહેણું માર્યું. એટલે કમળા ઉપર એ ઉતરી પડી અને વ્યંગમાં જ સંભળાવી દીધું કે "એફ. એ. ની પરીક્ષા તે કાંઈ પરીક્ષા છે. વિલાયતની કોઈ કોલેજમાં બી. એ. નીચેની તો પરીક્ષા જ નથી." કહેવાની આવશ્યક્તા નથી કે વિંધ્યવાસિનીએ આ વાત પતિના મુખથી સાંભળી હતી.

કમળા તો પોતાની સખી સાથે હાસ્ય વિનોદ કરવા આવી

હતી પણ આ તો હસવાનું ખસવું થયું જોઈને એ જરા જંખવાણી પડી ગઈ; પણ વિંધ્યવાસિનીથી એ ઉતરે તેવી નહોતી. પોતાની સખીનો મનોભાવ ક્ષણવારમાં એ કળી ગઈ. પોતાના ભાઈને આમ એણે ઉતારી પાડ્યો. એટલે એને પણ જબરો ચટકો ચઢ્યો. એ બોલી "બેન, હું કાંઈ વિલાયત ગઈ નથી, તેમ વિલાયત જઈ આવેલાં સ્વામીને પરણી પણ નથી; એટલે એ બધી વાતો હું શી રીતે જાણી શકું ? હું તો મૂર્ખ સ્ત્રી છું; પણ એવી હલકી પરીક્ષા બધા બંગાળી છોકરા નથી આપી શકતા." આમ બોલીને કમળા ઉઠીને ચાલી ગઇ. વિંધ્યવાસિનીનો સ્વભાવ વઢકારો નહોતો એટલે કમળાનું મહેણું સાંભળીને ચુપ રહી ગઈ અને એના ગયા પછી એ ઘરમાં જઈ ને છાની માની રડવા લાગી.

થોડા સમય પછી વળી એક બીજી ઘટના બની. વિંધ્યવાસિનીના પિતાને ઘેર ઘણે દૂરથી શ્રીમંત મહેમાનો આવીને ઉતર્યા હતા, એટલે રાજકુમારબાબુએ પોતાના જમાઈએ રોકેલું દીવાનખાનું ખાલી કરાવીને તેમાં આ શ્રીમંત મેમાનોને ઉતારો આપ્યો.

અનાથબંધુને આથી ખોટું લાગી ગયું. તે પોતાની સ્ત્રી પાસે જઈને તેના બાપનું ભુંડું બોલવા લાગ્યો; પછી એણે સસરા ઉપર પણ પોતાની રીસ કાઢવા માંડી અને અનેક ચેષ્ટાઓ કરીને પોતાનો મનોભાવ એ વ્યક્ત કરવા લાગ્યો. પતિની આવી રીતથી વિંધ્યવાસિનીને શરમાઈ જવું પડ્યું. એણે હાથ જોડીને પતિને પગે પડીને, આંખમાં આંસુ આણીને પતિને સમજાવ્યો કે " તમે આમ કરો તે સારૂં ન કહેવાય, આમાં તમારે અપમાન માની લેવાનું કાંઈ કારણ નથી, આમ કરવાથી તો આપણો ભાર ભાગી જાય."

વિંધ્યવાસિની મહા વિવેકવાળી હતી. એણે પોતાના માતાપિતાનો બીલકુલે દોષ ગણ્યો નહિ, એમના વર્તમાનમાં એને કશું અસ્વભાવિક-પણું ન લાગ્યું, પણ એક વાત એના મનમાં ખાસ ઉતરી ગઇ. તે એ કે પોતાના સ્વામી સાસરામાં રહીને હાથે કરીને પ્રતિષ્ટા ગુમાવે છે.

ત્યારથી એણે પતિને રોજ આગ્રહ કરવા માંડયો કે "હવે આપણે મારા બાપના ઘરમાં નથી રહેવું. મને તમારે ઘેર તેડી જાવ."

અનાથબંધુ ગર્વિષ્ટ તો ઘણો હતો પણ એને પોતાની પ્રતિષ્ટાનો જરાએ ખ્યાલ નહોતો. પોતાને ગરીબ ઘેર પાછા જવાને એ બીલકુલે રાજી નહોતો. વિંધ્યવાસિનીએ હઠ પકડીને કહ્યું કે "જો તમે નહિ આવો તો હું એકલી જઈશ."

સ્ત્રીનો આવો દઢાગ્રહ જોઇને અનાથબંધુએ પોતાને ઘેર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. રાજકુમારબાબુ તથા તેની સ્ત્રીએ પોતાની પુત્રીને થોડા દિવસ રહીને પછી જવાનું કહ્યું, પણ પુત્રી ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને નીચું જોતી બોલી "ના, હવે નહિ રહું."

પુત્રીનો આવો દઢ નિશ્ચય જોઈ ને માતાપિતાને એમ લાગ્યું. કે જરૂર એને કાંઈ ખોટું લાગ્યું હોવું જોઇએ. તેથી બાબુ રાજકુમાર દુઃખી થતા બોલ્યા "બેટા, તને હમારા કોઈ વર્તનથી અમે કદી દુભવી છે? અમે તને કશું કહ્યું છે?"

વિંધ્યવાસિનીએ કહ્યું "નારે, મને અહીં શું દુઃખ હતું?" એમ બોલીને એ રડવા લાગી, પરંતુ એણે પોતાનો નિશ્ચય તો કાયમજ રાખ્યો.

માતા પિતા ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખતાં મનમાં જ બોલ્યા "પુત્રીને ગમે તેટલા લાડકોડથી ઉછેરો પણ પરણ્યા પછી એ આપણી નથી રહેતી."

આખરે આંખમાં આંસુ ભરી વિંધ્યવાસિની માતા પિતાની આજ્ઞા અને આશીર્વાદ લઇને પતિની સાથે પોતાને સાસરે ગઇ.

૨

કલકત્તાના શ્રીમંતના ઘરમાં અને ગામડામાં ગરીબના ઘરમાં આકાશ અને પાતાળ જેટલું અંતર હોય છે, પણ વિંધ્યવાસિનીએ પોતાના

સાસરામાં આવીને મનસા, વાચા કે કર્મણા જરા પણ અસંતોષ જણાવ્યો નહિ. એ સદાએ આનંદમાં રહેતી અને ગૃહકાર્યમાં સાસુને સર્વ પ્રકારે સહાય કરતી હતી. જમાઈની નોકર રાખે એવી સ્થિતિ નહિ હોવાથી રાજકુમાર બાબુએ પોતાની પુત્રી જોડે એક દાસી પણ મોકલી હતી. વિંધ્યવાસિનીએ સાસરે આવ્યા પછી એને વિદાય કરી દીધી.

સાસુ વિંધ્યવાસિનીને મહેનતનું કામ કરતાં અટકાવતી હતી પરંતુ વિંધ્યાવાસિની હસતી હસતી સાસુને બાજુએ ખસેડી તમામ કામકાજ પ્રસન્ન ચિત્તે કર્યા કરતી હતી. આ પ્રમાણે સેવાભાવથી એણે સાસુના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું અને ગામની બીજી સ્ત્રીઓ પણ એના ગુણથી મુગ્ધ થઈ ગઈ હતી.

એ તન તોડીને વહીતરૂં કરી રહી હતી, છતાં એનું જોઈએ તેવું સંતોષકારક પરિણામ ન આવી શક્યું. સંસારના નિયમ સુંદર ભાષામાં લખેલી ઉપદેશાવલિ જેવા સરલ નથી હોતા. ગમે તેવા સુવ્યવસ્થિતપણે ચાલી રહેલા વ્યવહારમાં પણ સેતાન આવીને ખલેલ પહોંચાડે છે, અને કાંઈને કાંઈ માર્ગમાં વિઘ્ન નાખી દે છે.

અનાથબંધુને ત્રણ ભાઈ હતા. એક એનાથી મોટો અને બે એનાથી નાના હતા. મોટો ભાઈ બહાર ગામ નોકરી કરતો હતો અને ઘરખર્ચ માટે દર મહિને રૂપીઆ પચાસ ઘેર મોકલતો હતો. નાના ભાઈઓને ભણાવવાનો ખર્ચ પણ એમાંથી જ થતો.

ઘરખર્ચ માટે દર મહિને પચાસ રૂપીઆ તે શા હિસાબમાં? પરંતુ મોટાભાઈની પત્ની શ્યામા તો ગર્વથી ફુલાઈ જઈને કહેતી કે "અમે તો દરમહિને પચાસ રૂપીઆ મોકલીએ છીએ." આમ કહીને બધાં ઘરનાં ઉપર મોટો ભાર મુકી દેતી. કામકાજમાં એ જરાએ ટીચ મારતી નહિ, ફક્ત પલાંઠો મારીને બેસી જ રહેતી.

વિંધ્યવાસિની રાતને દિવસ અવિશ્રાંતપણે ઘરનું કામકાજ કર્યા

કરતી હતી ત્યારે હલકા હૃદયની શ્યામા એના ઉપર બળી રહી હતી. એનું કારણ સમજવું અને સમજાવવું બન્ને મુશ્કેલ છે. એમ જણાય છે-એણે મનમાં એવો વિચાર કરેલો હોવો જોઇએ કે આ મારી દેરાણી શ્રીમંત પિતાની પુત્રી હોવા છતાં કેવળ બહાર દેખાડવા ખાતરજ આવાં વહીનરાં કરે છે અને મને લોકોની નજરે એમ કરીને હલકી પાડે છે. ગમે તે કારણ હોય, પચાસ રૂપીઆ મોકલનાર સ્વામીની સ્ત્રી શ્રીમંત પિતાની પુત્રીને ઇર્ષ્યાની નજર વગર ન જોઇ શકી. એને તો પોતાની દેરાણીની નમ્રતામાં અભિમાનનાં લક્ષણ જણાયાં.

અનાથબંધુએ પોતાના ગામમાં આવીને એક લાઇબ્રેરી ખોલી. દસ વીસ સ્કુલના નીશાળીયાઓને લાઇબ્રેરીમાં એકઠા કરતો, પોતે સભાનું અધિષ્ટાન પદ સ્વીકારતો અને તાર દ્વારા વર્તમાનપત્રોમાં એ સભાના રીપોર્ટો મોકલતો. લોકોને અંગ્રેજી વર્તમાન પત્રો વાંચીને તેની મતલબ સમજાવતો. એને અંગ્રેજી આવડે છે એ જાણીને લોકો વિસ્મિત થઇ જતા. આ પ્રમાણે ઘરમાં પૈસો લાવવાને બદલે અનાથબંધુ વ્યર્થ રીતે પૈસા ખર્ચવા લાગ્યો.

વિંધ્યવાસિની એને રોજ કહેતી કે "કાંઇ નોકરી કરો." ત્યારે એ જવાબ દેતો "શું કરૂં, મારે લાયકની નોકરીઓ તો ઘણીએ છે પણ સરકાર માબાપ ભારે ભારે નોકરીઓ એમના અંગ્રેજ લોકોને આપે છે. સાહેબ લોકો કરતાં બંગાળીઓ હજાર દરજ્જે ચઢીઆતા છે પણ એમના કર્મે નિરાશા જ લખાયલી છે."

શ્યામા પોતાના દીયર અને દેરાણી સાંભળે તેમ સીધી અને આડકતરી રીતે વ્યંગ વચનના વારંવાર પ્રહાર કર્યા કરતી હતી. "અમે તો બાઇ ગરીબ રહ્યાં, પૈસાવાળાની છોકરી અને જમાઇનું અમારાથી શી રીતે પુરૂં થાય? ત્યાં તો એ મગનમાં હતાં, કશુંયે દુઃખ નહોતું. અહીંના સુકા રોટલા એમને ગળે શી રીતે ઉતરે?"

સાસુ સ્યામાથી ડરતી હતી એટલે નાની વહુનું ઉપરાણું લઈને એને કાંઈ કહેવાનું એ સાહસ નહોતી કરી શકતી. નાની વહુ બિચારી મુગે મોઢે જેઠાણીનાં કટુ વાક્યો ગળી જતી હતી.

અનાથ બંધુના મોટા ભાઈ થોડા દિવસની રજા લઈને ઘેર આવ્યા. પોતાની લાડકી રાણીનાં સુધા જેવાં મીઠાં વચનો સાંભળવા લાગ્યા. સ્યામા આખી રાત પતિના કાન ભંભેરવા લાગી. એટલે એક દિવસ મોટાભાઈએ કંટાળીને અનાથબાબુને પાસે બોલાવ્યો અને સ્નેહથી કહ્યું "ભાઈ ! હવે તું કોઈ નોકરી કરવા કોશીશ કરે તો સારૂં. જોને હું એકલો કેવી રીતે આપણાં બધાંનું પુરૂં કરી શકું ?"

અનાથબંધુ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. કે "હવે શું કરવું ? સ્ત્રી પણ નોકરી કરવાનું કહે છે, મોટાભાઈ પણ એજ ગાડીમાં બેસી ગયા." આખરે ફરીથી સાસરામાં જઈને રહેવાનો એણે વિચાર કર્યો.

વિંધ્યવાસિનીને આ વિચાર જરાએ રૂચ્યો નહિ. એણે પતિને સમજાવ્યું કે ભલે મોટાભાઈ આપણને બે કડવા શુકન કહે તો પણ નાનાભાઈનો મોટા ભાઈ ઉપર હક્ક છે. મોટાભાઈનો રળેલો રોટલો ખાતાં આપણને કશી શરમ નથી, પણ મારા બાપના ઘરનાં પકવાન્ન ખાવામાં પણ આપણને હિણપત છે; કારણ કે મારા બાપ ઉપર તમારો તેવો કશોએ હક્ક નથી."

એવામાં ગામની સ્કૂલમાં ત્રીજા આસીસ્ટંટની જગ્યા ખાલી પડી. મોટાભાઈએ તથા સ્ત્રીએ અનાથબંધુને એ નોકરી લેવા ઘણો સમજાવ્યો. આવી હલકી નોકરી કરવાનો બધા એને આગ્રહ કરી રહ્યાં હતાં તેથી અનાથબંધુ બહુ ચીઢાયો અને આ સંસાર ઉપર એને ઉદ્વેગ આવી ગયો. મોટાભાઈએ વળી એને મનાવ્યો સૌ મનમાં

સમજી બેસી રહ્યાં. "હવે અનાથબંધુને કાંઈ પણ ન કહેવું, ભલે એ ઘરમાં બેસી રહે, વધારે કહીએ તો રીસાઇને વળી એ કાંઇ નાસી જાય." આવો વિચાર કરીને સૌએ મન વાળ્યું. રજા પુરી થવાથી અનાથબંધુના મોટાભાઈ પાછા નોકરીએ ચાલ્યા ગયા. શ્યામા ઘણા દિવસ ધુંગરાયલે મોઢે ફરવા લાગી.

એક વાર અનાથબંધુ શ્યામાને કહેવા લાગ્યો કે "આજકાલ વિલાયત ગયા વિના સારી નોકરી મળવાની નથી. મારો વિલાયત જવાનો વિચાર થઇ ગયો છે માટે કોઇપણ બહાને તું તારા પિતા પાસેથી મને થોડા ઘણા રૂપીઆ આણી આપ."

પતિના મુખે વિલાયત જવાની વાત સાંભળીને વિંધ્યવાસિનીના શિર ઉપર જાણે વજ્ર તુટી પડ્યું. તેમાં વળી પિતા પાસે રૂપીઆ માગવાની વાત સાંભળીને તો એ લજ્જાની મારી જાણે મરી ગઈ.

સસરા પાસે રૂપીઆ માંગતાં અનાથબંધુને તો પોતાનું અભિમાન આડું નડ્યું, પણ પત્ની કેમ કોઈ તદબીર લડાવીને કે છળ કરીને એના બાપ પાસેથી રૂપીઆ ન લાવે, તે એના સમજવામાં ન આવી શક્યું. અનાથબંધુ સ્ત્રી ઉપર મોઢું ચઢાવીને ફરતો હતો. એણે એની સાથે બોલવાનુંયે છોડી દીધું. બિચારી વિંધ્યવાસિનીને આ અસહ્ય થઈ પડ્યું. રડી રડીને એણે આંખો ફુલાવી દીધી.

આશ્વિન માસ આવ્યો એટલે દુર્ગા પૂજાના દિવસ પણ સમીપ આવી લાગ્યા. દુર્ગાપૂજાનો તહેવાર બંગાલીઓનો ઘણો મોટો તહેવાર છે. આ તહેવારોમાં દીકરી અને જમાઈને તેડાવવા રાજકુમાર બાબુએ માણસો મોકલ્યાં તેમની સાથે પુત્રી પોતાના સ્વામીને તેડીને પિતાને ઘેર આવી. આ વખતે જમાઇની પહેલાં કરતાં ઘણી સારી રીતે સરભરા થવા લાગી. વિંધ્યવાસિની પણ પિતાના ઘરમાં આનંદથી રહેવા લાગી.

આજ છઠ હતી. કાલે સાતમથી પૂજાનો આરંભ થવાનો હતો એટલે ઘરમાં ધામધુમ, કોલાહલ અને જબરી ધમાલ ચાલી રહી હતી. સગાં અને સ્નેહી સંબંધીઓથી રાજકુમાર બાબુનું ઘર ભરાઈ ગયું હતું.

આખા દિવસના શ્રમથી કંટાળી ગઈ હતી તેથી રાતે વિંધ્ય-વાસિની વહેલી સુઈ ગઇ. પ્રથમ જે ખંડમાં .વિંધ્યવાસિની પોતાના પતિ સાથે બાપના ઘરમાં રહેતી, તે ખંડને બદલે આ વખતે એના પિતાએ પુત્રી અને જમાઈનો યથોચિત સત્કાર કરવાને પોતાને સુવા બેસવાનો જે ખાસ ખંડ હતો તેમાં એમને રાખ્યાં હતાં. અનાથબંધુ કેટલે વાગે આવ્યો તે વિંધ્યવાસિનીને ખબર ન પડી. તે વખતે એ ગાઢ નિદ્રામાં પડી ગઈ હતી અને એનાં નસકોરાં બોલતાં હતાં.

ટકોરખાનાનો નાદ કાન ફાડી નાખવા લાગ્યો પણ થાકી ગયેલી વિંધ્યવાસિનીની આંખ ન ખુલી. એની સખીઓ કમળા અને ભુવન મોહિની છાનાં માનાં પતિ પત્ની શી વાત ચીત કરી કહ્યાં છે તે સાંભળવાને વિંધ્યવાસિનીના ઓરડા પાસે ધીમાં પગલાં મુકતી ગઈ. ઓરડાનાં બારણાં બંધ જોઈને અને અંદરથી કોઈનો પણ અવાજ આવતો ન સંભળાવાથી બન્ને સખીઓ ખડખડાટ હસી પડી. આમના ખડખડાટ હસવાના શબ્દથી વિંધ્યવાસિનીની આંખ એકદમ ખુલી ગઈ અનાથબંધુ એની પાસેથી ક્યારે ઉઠીને ચાલ્યો ગયો. તેની એને કશી ખબર રહી નહોતી. એ પલંગ ઉપરથી નીચે ઉતરી અને જમીન ઉપર પગ મુકતાં જ એની માતાની ટ્રંક ઉઘાડી પડી રહેલી એને જણાઈ. તરતજ એના પેટમાં ફાળ પડી. ટ્રંકમાં જોયું તો એના પિતાની કૅશ-બોક્સજ મળે નહિ.

એને યાદ આવ્યું કે " કાલે મારી માતાની ચાવીઓનો ઝુમખો ખોવાઈ ગયો હતો. એટલી નક્કી એ ઝુમખો કોઇના હાથમાં આવેલો

અને તેણેજ આ ચોરી કરેલી હોવા જોઈએ." આ વિચારમાં એને બીજો વિચાર આવ્યો કે "હાય હાય, ચોરોએ મારા પતિને તો કાંઈ ઈજા નહિ કરી હોય!" એનું કાળજું ધડકવા લાગ્યું, એની ગભરાયેલી દૃષ્ટિ આમ તેમ ફરવા લાગી. પલંગના પાયા આગળ એની નજર પડી તો એની માની ચાવીઓના ઝુમખાની નીચે દાબેલી એક ચીઠી એણે જોઈ.

ચાવીઓનો ઝુમખો અને ચીઠી એણે ઉંચકી લીધાં. એના પતિના હાથની લખેલી હતી, ખોલીને વાંચી જોઇ તો એમાં નીચે પ્રમાણેની મતલબનું લખાણ હતું.

"મારે વિલાયત જવું હતું તેથી સ્ટીમરના ભાડા માટે એક મીત્રની સહાયતાથી ગોઠવણ કરી હતી; પણ ત્યાં મારા નિભાવને માટે પૈસા જોઈએ તેની કશી વ્યવસ્થા ન થઇ શકી; એટલે તારા પિતાની ટ્રંકમાંથી પૈસા લઈને બારી આગળના દાદરેથી હું બાગમાં ઉતરી પડયો અને ત્યાંથી દિવાલ કુદીને નાસી ગયો છું. સ્ટીમર પ્રભાત થતાંજ ઉપડી ગઇ છે." પત્ર વાંચતાં જ વિંધ્યવાસિની તો દંડીગાર થઈ ગઇ અને પલંગનો પાયો પકડીને ત્યાંજ બેસી ગઈ. કાળરાત્રિના ભયાનક સ્વર સમાન અનેક કઠોર અવાજ એના કર્ણમાં જાણે ગુંજી ઉઠયા. આ વખતે આખા કલકત્તામાં ઘેર ઘેર નોબતો અને શરણાઇઓના મધુર અવાજથી આકાશ ગાજી ઉઠયું હતું, બલકે આખા બંગાળાના તમામ લોકો આ સમયે પૂર્ણ આનંદમાં મહાલી રહ્યા હતા.

આટલો બધો દિવસ ચઢયો છતાં આજે તહેવારને દિવસે પણ વિંધ્યવાસિનીના આવાસનાં બારણાં બંધ દેખીને કમળા અને ભુવનમોહિની હસતી હસતી બારણાં ખખડાવવા લાગી. એમને કશો ઉત્તર

ન મળવાથી શંકિત થઈને એમણે વિંધ્યવાસિનીને જોરથી બુમો પાડવા માંડી.

વિંધ્યવાસિનીએ જવાબ દીધો " એ આવું છું, તમે હમણાં અહીંથી જતાં રહો." બન્ને સખીઓએ ધાર્યું કે એની તબીયત ઠીક નથી એટલે એ એની માતાને બોલાવી લાવી. માતાએ આવીને બહારથી પૂછ્યું " બેટા, તારી તબીયત કેમ છે? કેમ હજુ બારણાં ઊઘાડ્યાં નથી?"

વિંધ્યવાસિની રડ્યા કરતી હતી તે આંસુ લુછતી બોલી " જરા મારા પિતાજીને બોલાવી લાવો." માતા તરત જ પોતાના પતિને બોલાવી લાવી એટલે વિંધ્યવાસિનીએ દ્વાર ઊઘાડીને માતા પિતાને અંદર બોલાવી લીધાં અને બારણાં પાછાં બંધ કરી દીધાં.

વિંધ્યવાસિની જમીન ઊપર બેસી ગઈ અને પિતાના પગ પકડીને છાતી ફાટ રડવા લાગી. આંસુની ધારા વર્ષાવતી ગદ્ ગદ્ સ્વરે એ બોલી " પિતાજી મને ક્ષમા કરો, મેં તમારી પેટીમાંથી રૂપીઆની ચોરી કરી છે."

માતાપિતા પુત્રીનું આવું બોલવું સાંભળીને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયાં.

વિંધ્યવાસિનીએ કહ્યું " મારા સ્વામીને વિલાયત મોકલવા મેં આવું કામ કર્યું છે."

પિતાએ પૂછ્યું " તેં અમારી પાસે કેમ ના માગ્યા?"

" તમે એમના વિલાયત જવામાં અંતરાય નાખો તેથી તમને ન કહ્યું."

રાજકુમારબાબુ ઘણા નારાજ થઈ ગયા. મા રડવા લાગી એટલે પુત્રી પણ પાછી રડવા લાગી.

જે વિંધ્યવાસિનીએ પોતાના બાપા પાસેથી કોઈ દિવસ એક પૈસાની પણ માગણી કરી નહોતી, જે પોતાના સ્વામીનું લેશ ભર પણ હલકું પડવા દેતી નહોતી, તેનું આત્માભિમાન અને એના પતિનું ગૌરવ ચૂર્ણ થઈ જઈને આજે સર્વના પગની ધૂળ નીચે રગદોળાતું હતું. આખા ઘરમાં, સગાં વહાલાંમાં, પાડા પડોશમાં એવીજ વાત ચાલી રહી કે ધણી ધણીઆણીએ છુપો સંકેત રચ્યો, ચાવીનો ઝુમખો ચોરી લઈને પત્નિ સહાયતાથી પતિએ ચોરી કરી અને પૈસા લઈને એ વિલાયત નાસી ગયો. કમળા, ભુવનમોહિની, નોકર ચાકર વિગેરે તમામ ઓરડા આગળ કાંઈ કાંઈ અટકળો બાંધતાં કુતુહલથી એકઠાં થઈ ગયાં હતાં.

વિંધ્યવાસિનીએ કોઈને પોતાનું મુખ બતાવ્યું નહિ. બારણાં બંધ કરીને ખાધા પીધા વિના એ એકલી પોતાના ઓરડામાં પડી રહી. એના શોકથી કોઈને દુઃખ ન થયું. આવો સંકેત રચીને ચોરી કરાવનારી ઉપર સર્વને ઉદ્વેગ આવી ગયો. બધાએ કહ્યું " આ છોકરી તો જબરી નીકળી. અત્યાર સુધી એનાં આચરણની કોઈને ખબર પડી નહિ. લક્ષણ લખ લખાવ્યાં ત્યારે વાત બહાર પડી. " રાજકુમાર બાબુના નિરાનંદ ઘરમાં આ પ્રમાણે પૂજાનો ઉત્સવ ઉજવાયો.

અપમાન પામીને ખેદ કરતી વિંધ્યવાસિની સાસરે આવી. અહીં પુત્રવિયોગથી પીડાતી વિધવા સાસુ અને પતિવિરહે સુકાતી વહુ બન્નેનો મેળ હતો તેના કરતાંયે વિશેષ થયો. બન્ને જણાંઓ એક બીજાના દુઃખમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં, એક બીજાથી આશ્વાસન મેળવવા લાગ્યાં અને ગૃહકાર્યમાં પરસ્પર વિશેષ સહાય આપવા લાગ્યાં. માતા પિતા કરતાં સાસુ વિંધ્યવાસિનીને વધારે નિકટની સગી થઈ પડી એણે વિચાર કર્યો " હુંએ ગરીબ છું, સાસુએ ગરીબ છે. અમે બન્ને એકજ દુઃખમાં પડયાં છીએ. મારાં માતા પિતા ધનવાન છે એમની અને અમારી સ્થિતિ વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે. " વિંધ્યવાસિનીના પતિની સ્થિતિ ગરીબ હોવાથી એ મા બાપની દ્રષ્ટિએ જરા ઉતરી તો

હતીજ; તેમાં પોતાને માથે ચોરી સ્વીકારીને તો એ એમની દૃષ્ટિએ છેકજ ઉતરી ગઈ. કોણ જાણે, સ્નેહસંબંધનું બંધન આટલી બધી ભિન્નતાનો ભાર સહન કરી શકતું હશે કે કેમ?

વિલાયત જઈને થોડા દિવસ તો અનાથબંધુ પોતાની પત્નીને નિયમિત રીતે પત્ર લખ્યા કરતો હતો, પરંતુ ધીમે ધીમે એણે પત્ર લખવાનું ઘણું ઓછું કરી નાખ્યું, અને કદી પત્ર લખતો તો તેમાં અલક્ષિતપણે ઘૃણાનો ભાવ જણાઇ આવતો હતો. વિલાયતમાં અનાથબંધુને પોતાની અભણ અને ઘરકામમાં જ લાગી રહેનારી સ્ત્રીના કરતાં વિદ્યામાં, બુદ્ધિમાં અને રૂપગુણમાં અનેક રીતે ચઢીઆતી અંગરેજ કન્યાઓનો યોગ પ્રાપ્ત થયો અને તેઓ એને બુદ્ધિમાન અને રૂપગુણસંપન્ન કહીને એનો આદર કરવા લાગી. આવાં સંજોગોમાં અનાથબંધુ પોતાની લાજ કાઢતી કાળી વહુ પોતાને યોગ્ય નથી એમ માનીને એને ભૂલી જાય કે એના પ્રત્યે બેદરકાર રહે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

છતાંએ જ્યારે આ ગરજમતલબી બંગાળીને પૈસાની જરૂર પડી ત્યારે પોતાની એજ અભણ અને કાળી સ્ત્રીને પૈસા મંગાવવાને તાર કરતાં એને જરાએ સંકોચ ન નડયો. અને આ બંગાળી સ્નેહાળ પત્નીએ એક એક કરીને ફક્ત પોતાના હાથમાં બે ચુડીયો રાખીને તમામ સુવર્ણાલંકાર વેચીને પતિને પૈસા મોકલાવ્યા કર્યા. વિંધ્યવાસિનીએ પોતાના કિંમતી અલંકાર અને જેવર પિતાને ત્યાં રાખ્યું હતું તે તમામ એણે કાંઈ કાંઈ અવસર અને નિમિત્ત કાઢીને મંગાવી લીધું, અને તે બધુંયે વેચાઈ ગયું, અંતે તેની પાસે એક રેશમી સાડી અને શાલ એટલું રહ્યું હતું તે પણ એણે વેચી દીધું અને પતિને પૈસા મોકલાવ્યા; અને સાથે આજીજીપૂર્ણ અશ્રુથી ભીનો પત્ર પતિને લખ્યો. એણે તેમાં લખ્યું હતું કે " હવે તમે સત્વર પાછા આવો."

અનાથબંધુ બેરીસ્ટર બનીને હિંદમાં પાછો આવ્યો. એણે એલબર્ટ ફેશનની દાઢી રાખી હતી અને એ અપટુડેટ ઈંગ્લીશ પોષાકમાં હતો. પહેલ વહેલો આવીને એ કલકત્તાની એક હોટલમાં ઉતર્યો. પોતાને ઘેર જવાનું એને અશક્ય થઈ પડયું હતું. એના બે કારણ હતાં. એક તો પોતે બેરીસ્ટર સાહેબ થઈ આવ્યો એટલે પોતાના નાના ઘરમાં રહેવામાં એને નાનમ લાગી; બીજું કારણ એ હતું કે એ વિલાયત જઈ આવ્યો એટલે જો એ પોતાના ભાઈઓ ભેગો રહે તો જ્ઞાતિવાળાઓ એના ભાઈઓને નાત બહાર મુકે. અનાથબંધુના સસરા પણ ખરેખરા ધર્મચુસ્ત હતા, એટલે એ પણ વિલાયત જઈ આવેલા જમાઈને આશ્રય આપે એમ નહોતું.

હોટલનો ખર્ચ ઘણો ભારે હોવાથી એને છેવટે ભાડાનું ઘર રાખીને રહેવું પડયું. પણ અહીં એ એકલો જ રહ્યો. વિલાયતથી આવ્યા પછી ફક્ત બે ત્રણ વખત જ એ પોતાની માતા અને પત્નીને મળવા ગયો હતો. ત્યારબાદ એ બીલકુલે તેમને મળવા ગયો નહિ.

દુઃખપીડિત સાસુ વહુને ફક્ત એકજ આશ્વાસન હતું, તે એ કે અનાથબંધુ હવે પોતાના જ દેશમાં હતો. બેરીસ્ટર તરીકે એની કીર્તિ સાંભળીને એ બન્ને મનમાં ઘણાં રાજી થયાં હતાં. પોતે પોતાના યશસ્વી સ્વામીને લાયક નથી એમ ગણીને વિંધ્યવાસિની પોતાની જાતને ધિક્કારતી હતી, પરંતુ પોતાના સ્વામીના ગૌરવમાં એણે આનંદ માની લીધો. દુઃખથી એ પીડિત હતી છતાં પતિની કીર્તિ સાંભળીને ગર્વથી એની છાતી ગજગજ ફુલી જતી. સ્વામીના મ્લેચ્છાચારની એ ઘૃણા કરતી હતી છતાંયે સ્વામીને નીરખીને એ મનમાંને મનમાં મલકાતી અને કહેતી કે, “ આજકાલ અનેક બંગાળીઓ સાહેબશાહી પોષાક પહેરે છે, પણ એ પોષાક આમને જેવો ખીલી નીકળે છે તેવો કોઇને ખીલી નીકળતો નથી. એ પોષાકમાં એ નર્યા સાહેબ જેવા જ લાગે છે. એમને કોઈ બંગાળી કહી શકે નહિ. ”

ઘર ખર્ચ ચલાવવો અનાથબંધુને કઠિન થઈ પડયો ત્યારે એણે મનમાં વિચાર કર્યો કે "કાંઈ નહિ, ભારતવર્ષમાં ગુણની લોકોને કદર જ નથી. અદેખા લોકો તેજોદ્વેષી બનીને આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં વિઘ્નોજ નાખ્યા કરે છે." ધીમે ધીમે અનાથબંધુની આર્થિક સ્થિતિનાં વળતાં પાણી થયાં એટલે એના મુખની ઉજ્જવળ જ્યોતિ ફીક્કી પડવા લાગી. આ અરસામાં રાજકુમાર બાબુ ઉપર એક ભારે સંસારિક આપત્તિ આવી પડી; એટલે અનાથબંધુના જીવનનો પ્રવાહ વળી પાછો અન્ય દિશામાં વળ્યો. રાજકુમાર બાબુનો પુત્ર હરકુમાર એના મામાને ઘેરથી સ્ત્રી પુત્રાદિકને લઇને પોતાને ઘેર આવતો હતો. મામાનું ઘર ગંગાકિનારે આવેલા એક ગામમાં હતું, એટલે હોડીમાં બેસીને હરકુમાર આવતો હતો. ભયંકર તોફાનમાં હોડી એકાએક ઉંધી વળી ગઈ અને હરકુમાર સ્ત્રી પુત્ર સાથે નદીમાં ડુબીને મૃત્યુ પામ્યો. આવી દુર્ઘટના બાદ રાજકુમાર બાબુની સંપત્તિની ઉત્તરાધિકારી એની પુત્રી વિંધ્યવાસિનીજ રહી.

પુત્રશોકની કાંઈક અંશે શાંતિ થઈ એટલે રાજકુમાર બાબુ અનાથબંધુ પાસે ગયા અને ઘણા અનુનય અને વિનયથી તેને કહેવા લાગ્યા "બેટા, હવે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને જ્ઞાતિમાં આવો. તમારા શિવાય હવે મારે કોણ છે?" સસરાની આવી વિનયવાણીથી અનાથબંધુ રાજી રાજી થઈ ગયો. એણે મનમાં વિચાર કર્યો "જે બેરીસ્ટરો બાર લાઇબ્રેરીમાં બેઠા બેઠા મારી બદબોઈ કર્યા કરતા હતા અને મારી અસામાન્ય પ્રતિભાને ઝાંખ લગાડતા હતા, તે હવે મારો આમ ભાગ્યનો ઉદય થવાથી ઠેકાણે આવી જશે"

રાજકુમાર બાબુએ અનાથબંધુને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવા સંબંધમાં પંડિતોનો અભિપ્રાય પૂછાવ્યો. પંડિતોએ લખ્યું કે જો અનાથબંધુએ વિલાયતમાં ગોમાંસ ભક્ષણ નહિ કર્યું હોય તો એને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને જ્ઞાતિમાં લઇ શકાશે.

ઉક્ત પશુનું માંસ તો અનાથબંધુનું પ્રિયકર ભોજન હતું, છતાં એણે કોઈ પણ જાતના સંકોચ વગર એ માંસ ભક્ષણ કર્યાનો અસ્વીકાર કર્યો. અનાથબંધુએ પોતાના પ્રિય મિત્રોને તો કહ્યું કે “ સમાજ જાણી જોઇને જ જુઠું સાંભળવા માગે તો પછી આપણને જુઠું બોલવામાં શો બાધ છે? આટલું જરા જુઠું બોલવાથી સમાજને જો આપણા પક્ષમાં લેવાતો હોય તો એવું જુઠું બોલવામાં કશો દોષ નથી. જે જીહવાએ ગાયનું માંસ ખાધું છે તેને ગોબર અને અસત્ય નામના બે નિન્દિત પદાર્થો દ્વારા શુદ્ધ કરી લીધી એટલે ચાલ્યું.”

પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાનો એક શુભ દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો. તે દરમ્યાન અનાથબંધુ પુરેપુરો દેશી બની ગયો અને પોતાના તર્ક અને યુક્તિઓથી ઇગ્લીશ સમાજને શાહી જેવો કાળો ચીતરવા લાગ્યો, અને હિંદુ સમાજને ચુના જેવો ઉજ્વળ બનાવી દીધો. જેણે એનો યુક્તિવાદ સાંભળ્યો તે તો દીગજ્ બની ગયા.

વિંધ્યવાસિનીનું કોમળ અને પ્રીતિવાળું હૃદય આનંદ અને ગર્વથી ઉજળી રહ્યું. એ મનમાં ને મનમાં બોલી. “ જે લોકો વિલાયતથી પાછા આવે છે તે પુરા સાહેબ બનીને આવે છે અને સાથે એકાદ લફરૂં પણ વળગાડી લાવે છે; પરંતુ મારા સ્વામીમાં તો એવો કશો વિકાર આવ્યો નથી. ધર્મ ઉપરની એમની શ્રદ્ધા તો પહેલાં કરતાંયે વધી ગઈ છે ! ”

નક્કી કરેલે દિવસે પંડિતોથી રાજકુમાર બાબુનું ઘર ભરાઇ ગયું. ઘરની અંદર અંતઃપુરમાં પણ ધામધુમ કાંઈ ઓછી નહોતી. પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ કરાવવા નિમંત્રેલા બ્રાહ્મણો, પંડિતો તથા એ નિમિત્તે નોતરેલા જ્ઞાતિજનો, સગાં સ્નેહીઓ, પાડોશીઓ વિગેરેને ઉઠવા બેસવાને તથા ખાવા પીવા વિગેરેને માટે ઘણો ઉત્તમ પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હતો. વિંધ્યવાસિની પ્રસન્ન મુખથી આનંદમાં આમ-તેમ ઘુમી રહી હતી. આજના દિનની તમામ ઘટનાનો પ્રધાન નાયક એનો સ્વામી હતો. આજે બંગભૂમિ એક રંગભૂમિ જેવી બની રહી

હતી, અને ડ્રોપસીન ઉંચો કરીને એકઠા થએલા સભાજનોને અનાથ-બંધુનાં જાણે દર્શન કરાવી રહી હતી. આ પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ પોતે કરેલા અપરાધની શિક્ષારૂપે નહિ પણ જાણે લોકોનો અનુગ્રહ કરવા માટે જ કરવામાં આવતો હતો. અનાથબંધુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને જ્ઞાતિમાં ભળવાથી જાણે જ્ઞાતિને ગૌરવશાળી બનાવી રહ્યો હતો, અને એ ગૌરવની છટા વિંધ્યવાસિનીના મુખ ઉપર પ્રતિબિંબિત થઇને એ મુખ ઉપર જાણે પરમ જ્યોતિ ચમકાવી રહી હતી. પોતાના તુચ્છ જીવનનું આટલા દિવસનું દુઃખ અને અપમાન આજે એ ભૂલી ગઈ અને સ્વજનોથી ભરાઇ ગયેલા પિતાના ઘરમાં આજે એ હર્ષથી ઉંચું માથું કરીને ગૌરવથી ફરવા લાગી. સ્વામીના મહત્વે આજે અયોગ્ય સ્ત્રીનો સંસાર ફળવંતો થઈ ગયો અને તેમાં યોગ્યતા આવી ગઇ.

પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ પૂર્ણ થઇ ગયો. અનાથબંધુને જ્ઞાતિમાં લઈ લીધો અને આજે તમામ નિમંત્રિત સ્ત્રી પુરૂષોએ અનાથબંધુની સાથે બેસીને ભોજન કર્યું, અંતઃપુરમાં એકત્રિત થયેલી સુંદરીઓને જમાઈ-રાજને નીરખવા હતા એટલે તેડું આવવાથી અનાથબંધુ પાન ચાવતો ચાવતો અને હસતો હસતો ભોંય ઉપર રગદોળાતું ધોતીયું લઇને અંદર ગયો.

ભોજનવિધિ સમાપ્ત થયા બાદ બ્રાહ્મણોને યથેષ્ટ દક્ષિણા અપાઇ. ભોજન અને દક્ષિણાથી પરિતૃપ્ત થઇ ગએલા બ્રાહ્મણો સભા ભરીને બેઠા હતા અને શાસ્ત્રવાદમાં પોતાનું પાંડિત્ય પ્રકટ કરી રહ્યા હતા. વૃદ્ધ રાજકુમાર બાબુ પરવારીને આ ભૂદેવોની સભામાં આવીને નીરાંતે બેઠા હતા અને શાસ્ત્રના વાદ સાંભળી રહ્યા હતા. એવામાં નોકરે આવીને એમના હાથમાં એક વીઝીટીંગ કાર્ડ આપ્યું અને કહ્યું કે "બહાર કોઈ મેમ સાહેબ આવ્યાં છે!" મેમ સાહેબનું નામ સાંભ-ળીને રાજકુમાર બાબુ ચમકી ઉઠયા, કાર્ડમાં "મીસીસ અનાથબંધુ સરકાર" એવું લખ્યું હતું.

રાજકુમાર બાજુ કાર્ડ સામું જોઈ રહ્યા. કાર્ડમાંના અક્ષરો એમણે વારંવાર વાંચ્યાં કર્યાં પણ એમને પુરી સમજ ન પડી. એટલામાં તો વિલાયતથી તરતની જ આવેલી, લાલ લાલ ગાલોવાળી, ભુરા ભુરા વાળવાળી, ભૂરી આંખોવાળી, દૂધના જેવી ગોરી ગોરી, હરણની ચાલે ચાલતી એક અંગ્રેજ રમણી ભર સભાની વચમાં આવીને ઉભી રહી અને દરેકનાં મુખ ધારી ધારીને જોવા લાગી. પરંતુ જે પ્રિય પરચીત મુખડું એ ખોળી રહી હતી તે એની દૃષ્ટિએ ન પડયું. અકસ્માત્ અત્રે મેમ સાહેબનાં દર્શન થવાથી પંડિતોના શાસ્ત્રવાદ જ્યાંના ત્યાંજ અટકી પડયા; આખી સભામાં સ્મશાનવત્ શાંતિ પ્રસરી રહી.

એજ વખતે ભોંય ઉપર રગદોળાતે પોતીયે અનાથબંધુ ફરીથી આ રંગભૂમિ ઉપર ઉપસ્થિત થઈ ગયો. એને જોયો કે તરતજ પેલી અંગ્રેજ રમણી દોટ મુકીને અનાથબંધુની પાસે આવી પહોંચી. અને પોતાના બે ભુજવડે એને સ્નેહાલિંગન દઈને એના તાંબુલથી રાતા થયેલા હોઠ ઉપર પ્રેમીઓના મિલનનું હર્ષચિહ્ન–ચુંબન પોતાના ગોરા હોઠથી અંકિત કરી દીધું.

એ દિવસે સભામાં અધુરો રહેલો શાસ્ત્રનો વાદ પુરો થઈ શકયો કે કેમ તે કોઈ કહેતું નથી.

સમાપ્ત

શરદ બાબુનાં નવાં પુસ્તકો

પથેર દાબી

બંગ સરકારે જપ્ત કરેલ
અજબ ક્રાંતિકારી નવલકથા.
ભાગ ૧ લો. ભાગ ૨ જો.
રૂા. ૨ાા રૂા. ૨)

ચરિત્ર હીન

નગ્ન સત્ય દર્શાવતી આ
નવલકથા પ્રગટ થતાંજ સમાજ
માં ખળભળાટ મચ્યો હતો.

રૂા. ૩ાા

અનુરાધા

સ્રીજાતી માટેની અનુકંપાથી
ભરપુર આ પુસ્તક સ્રી-હૃદયની
આરસી સમાન છે.

રૂા. ૨)

શેષ પ્રશ્ન

મુક્ત સહચાર કે લગ્ન બંધન?
લગ્ન જીવનનાં આ પ્રશ્નને અજબ
રીતે ચર્ચતી અદ્ભૂત નવલ

રૂા. ૩)